

ISTORIA EUROPEI

•

Serge Bernstein
Pierre Milza

Colecția

SINTEZE

16

Această carte a fost editată cu sprijinul
MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI ÎN ROMÂNIA

© 1994, *Éditions Hatier*, Serge Bernstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe*

© 1997 *Institutul European Iași*

ISBN: 973-586-027-9

PRINTED IN ROMANIA

Serge Bernstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 1

Moștenirea Antichității

Traducere de Ionuț Bița

**Ediție îngrijită, note și comentarii
de Nelu Zugravu**

**INSTITUTUL EUROPEAN
1997**

Cuvînt înainte

„Europa este un continent, o civilizație; ea nu este nicidecum o entitate politică ori economică. Ideea europeană este golită de sens, îi lipsesc atît transcendența ideologiilor mesianice cît și imanența patriotismului concret“. Astfel se exprima acum treizeci de ani unul dintre observatorii cei mai clarvăzători ai problemelor lumii din vremea sa, Raymond Aron, și, fără îndoială, el avea dreptate să pună accentul pe lipsurile materiale și spirituale ale marelui proiect inițiat de „părinții Europei“. Și alți mari intelectuali europeni, fără a fi bănuți de naționalism exagerat, avuseseră aceeași intuiție și formulară rezerve asemănătoare, precum un Salvador de Madariaga („Europa nu este și nu va fi niciodată o națiune; ea este doar un mănunchi de națiuni. Incontestabilele componente ale spiritului european sînt doar trăsăturile naționale“) sau Arnold Toynbee („*Uniune*, este oare acesta cuvîntul potrivit pentru puzderia de forțe europene pe care le presimțim? *Divizare* n-ar fi, dimpotrivă, cuvîntul cel mai nimerit?“).

În momentul în care cele 12 țări semnatare ale tratatului ce avea să pună bazele Actului unic dau viață „marii piețe“ europene, cînd adoptă un sistem monetar comun, își largesc competențele și întăresc puterile instituțiilor sale de la Bruxelles ori Strasbourg, cînd „mica Europă“ a lui Monnet, Schumann, Adenauer și a altor de Gasperi dobîndește o poziție care face din ea, în ciuda incertitudinilor și a slăbiciunilor, un pol spre care se îndreaptă atît Austria și Suedia, dar și Turcia și cîteva

din țările foste satelite ale URSS, putem să ne întrebăm dacă opoziția dintre „Europa patriilor“ și cea a „tehnocrațiilor“ ori a „oamenilor de afaceri“, ai cărei adversari n-au încetat de patruzeci de ani să-i denunțe caracterul „artificial“ și „apatrid“, este la fel de puternică ca și atunci când generalul de Gaulle se întreba ce ar fi adus culturii europene un Dante, un Goethe ori un Chateaubriand dacă ar fi gândit și scris „în *esperanto* sau *volapük integrat*“. Fără îndoială că ideea de națiune păstrează în Europa de azi o parte din puterea ei mobilizatoare. În estul continentului, acolo unde marele dezgheț din 1989 a scos la iveală cât de mult erodase „internaționalismul proletar“ mentalitățile popoarelor supuse protectoratului „marelui frate“, asistăm la o recrudescență a naționalismului clasic, în ce are el mai rebel și mai agresiv față de inițiativele transculturale. Se pare că sentimentul de apartenență la un ansamblu care îl transcende pe cel de Stat-națiune pare a fi câștigat teren de vreo 10-15 ani, cel puțin în țările Comunității europene, iar aceste reacții naționaliste rămân doar de suprafață, sondajele făcute în cele 12 state membre arătând că mulți vor fi pe viitor locuitorii acestei părți a Europei care să accepte principiul supranaționalității.

Printre motivele care înclină balanța în acest sens se află și conștientizarea, încetul cu încetul, de către europeni a unei apartenențe comune, care a fost mult timp privită doar din punct de vedere spiritual, incompatibilă cu sentimentul exclusiv de apartenență la „patria“ lingvistică și culturală. Nu tragem de aici concluzia că ar exista o esență europeană anterioară existenței națiunilor care o compun, după cum sugera Denis de Rougemont (*Vingt-huit siècles d'Europe*, 1961). Apare în schimb din ce în ce mai evident că, dincolo de particularități și de rupturi, istoria a făurit, dacă nu o conștiință a identității afirmate, cel puțin a făcut să se ajungă la trăsături comune care încep a fi trăite ca atare de numeroși locuitori de pe bătrânul continent. Un istoric, scrupulos cu faptele și nu tocmai înclinat în a făuri concepte fixe, imuabile, Charles Seignobos, scria totuși următoarele în ajunul celui de-al doilea război mondial:

„60 de ani petrecuți studiind și predînd istoria tuturor țărilor mi-au dat ocazia să compar între ele toate popoarele Europei în diversele momente ale istoriei lor. Această comparație mi-a dat și posibilitatea să le observ trăsăturile comune, trăsături care nu apar la istoricii care se ocupă doar cu studiul unei țări ori al unei epoci. Comparînd aventurile diferitelor popoare și condițiile lor de viață, am ajuns să aleg din bagajul enorm de cunoștințe acumulate de specialiști, cîteva asemănări generale și să discern cum s-au format ele“. (C. Seignobos, *Essai d'une histoire comparée des peuples de l'Europe*, Paris, PUF, 1938, p. V)

Aceste „trăsături comune“, aceste „asemănări generale“ sînt într-adevăr produsul unei îndelungate evoluții istorice, al cărei examen constituie obiectul acestei cărți. La sfîrșitul unui secol care va fi fost cel al înfloririi statelor-națiuni și al dezlănțuirii furiilor naționaliste, dar și al profilării, sub o formă încă nesigură, a ceva ce ar putea să semene, peste cîteva decenii, cu utopia Statelor Unite ale Europei, a venit momentul să ne punem întrebări asupra identității ariei geoculturale în care a luat naștere ideea europeană. Numeroși sînt aceia care neagă această identitate sau care o găsesc artificială, pentru că o aplică la realități ce aparțin națiunii istorice propriu-zise. Trebuie să ne amintim că statul-națiune nu a fost mereu o evidență pentru europenii secolelor trecute și că, într-o largă măsură, conceptul de națiune a fost o „invenție“ a istoriei contemporane. Problemele de cultură și limbă, atașamentul la o „mică patrie“ amenințată cu dispariția în proiectul de centralizare al statului-națiune, legătura care există între acest sentiment și conștiința contrastelor dintre diversele regiuni, toate aceste elemente care frînează astăzi aderarea multor europeni la procesul de unificare, început acum mai bine de 30 de ani, au existat, sub o formă ceva diferită, în secolul trecut, în Sicilia Ghepardului, în Bavaria lui Ludovic al II-lea, chiar și în anumite provincii periferice ale Franței rustice, în primii ani ai celei de-a Treia Republici.

Dacă Europa de astăzi, ca o construcție politică originală, este efectiv de „inventat“, așa cum au fost, respectînd proporțiile, inventate în secolul al XIX-lea, Germania ori Italia, procesul nu mai are loc pe un teren virgin. Ea este chemată, dimpotrivă, să se hrănească din experiențe, cîteodată dramatice, trăite în comun, cu producții ieșite din amestecuri intelectuale, politice, artistice, religioase etc., din zestrea culturală comună care, uneori, se pierde în negura timpului.

Europenii au apărut ca un produs al unei istorii agitate și nu, cum au crezut că au descoperit „antropologii“ rasiști din secolul trecut, dintr-o predestinație biologică, făcînd din etniile „cele mai pure“, stabilite pe continentul nostru, purtătorii unei civilizații superioare. Doar interacțiunile multimilenare între popoare, culturi, clase și apoi între state au țesut o „unitate“ europeană diversă și contradictorie. Comunitatea popoarelor europene nu este – după cum se vede – nici rasială, nici lingvistică. Mai ales, ea nu constituie un punct de plecare prealabil în constituirea națiunilor. Nașterea acestora din urmă i-ar fi anihilat astfel esența, ceea ce nu este cazul. Istoricul nu poate decît să fie de acord cu afirmațiile sociologului Edgar Morin din *Penser l'Europe*: „Europa modernă, scrie acesta, s-a autoconstituit dintr-un haos primordial, la care au participat forțe de ordonare, de dezordine și de organizare. Europa nu a existat, pînă la începutul secolul XX, decît divizată, plină de antagonisme și de conflicte care, într-un anumit fel, au produs-o și au apărut-o. Este motivul pentru care trebuie să lăsăm deoparte ideea de Europă unică, clară, distinctă, armonioasă. Să respingem ideea oricărei esențe europene primare, să ne ferim a crede că o realitate europeană ar precede diviziunile și antagonismele cînd, dimpotrivă, se naște din ele. Doar odată cu explozia creștinismului au putut să apară aceste realități originar europene, statele-națiuni, și tot acum se va întinde și impune noțiunea de Europa. Iată-ne, deci, în miezul dificultății de a gîndi Europa, cînd sîntem obișnuiți cu modul clasic de gîndire, conform căruia ideea de unitate e mai puternică decît cea de multiplicitate

și metamorfoză, când ideea de diversitate duce la un inventar de elemente juxtapuse. Dificultatea de a gândi Europa este mai întâi aceea de a gândi unul în multiplu și multiplu în unul: unitas multiplex. Este, în același timp, dificultatea de a gândi identitatea în non-identitate“. (E. Morin, *Penser l'Europe*, Paris, Gallimard, 1987, p. 27)

Prezentul volum va trata deci o Europă fictivă, virtual prezentă gândind platonice. Primele straturi ale istoriei europene, care vor servi la elaborarea ulterioară a entității europene, s-au așezat începând cu preistoria și sfârșind cu Antichitatea.

Dar să nu ne amăgim: megalitii răspîndiți în partea occidentală a continentului, influența culturii grecești, dezvoltarea și răspîndirea dreptului roman și a instituțiilor sale nu trasează punctat limitele viitoare Europe. Grecii, care au inventat cuvîntul „Europa“, erau împrăștiați pe trei continente, iar romanii și-au făurit imperiul în jurul Mediteranei. Cert este că ne rămîne, și din partea unora și a altora, o moștenire fabuloasă pe care o putem considera pe bună dreptate ca fiind izvorul identității culturale europene.

Capitolul 1

RĂDĂCINILE EUROPEI (DE LA ORIGINI PÎNĂ LA CELȚI)

■ *În lumea antică, Europa nu are individualitate. Ea nu este decît o expresie geografică, desemnînd promontoriul occidental al blocului euroasiatic, care nu posedă nici o unitate din cauza climatelor diferite, a formelor de relief diverse și a lipsei de limite continentale clare.*

■ *Primii oameni care au venit să se stabilească pe „continent” erau din Africa sau din Orientul Apropiat. Pe parcursul zecilor de mii de ani ai Preistoriei, Europa nu se găsește la originea nici uneia din primele forme de civilizație, nici nu oferă o arie omogenă: lumea mediteraneană influențată de civilizațiile Orientului Apropiat, zona dunăreană, regiunile din apropierea Atlanticului sînt zone total diferite.*

■ *Civilizația megalitelor din Europa occidentală apare ca un prim element de unitate, din care se va dezvolta, în mileniiile IV și III, o societate țărănească diferențiată și organizată. Apariția metalului (arama, bronzul, apoi fierul) accentuează pătrunderea civilizației, în timp ce, în secolele XIII-XII î.e.n., răspîndirea practicii incinerării și a mormintelor – cîmpuri de urne dau naștere unei adevărate comunități culturale.*

■ *Sfîrșitul Preistoriei este marcat de instalarea în Europa a indo-europenilor (celți, germanici, baltici...) despre care nu există date certe nici în privința originii geografice, nici în cea a*

modului de instalare (cucerire ori colonizare pacifistă), și a căror existență, ca entitate omogenă, nu se sprijină decît pe ipoteze lingvistice sau pe studiul mitologiei comparate. Purtători ai unei civilizații unitare (societate patriarhală, organizată în clase și unități tribale, economie păstorească incluzînd agricultura și folosirea calului, locuire în colibe rectangulare grupate în sate, religie a cultului solar), celții nu prezintă totuși o unitate politică, rasială ori lingvistică.

Cuvîntul „Europa“ nu a însemnat, multă vreme, pentru greci decît un teritoriu foarte strîmt al continentului care poartă astăzi acest nume. Poetul Hesiod, care a fost, se pare, primul care l-a folosit la sfîrșitul secolului al VIII-lea î.e.n., îi opune „pe cei care trăiesc în bogatul Peloponez, pe cei din Europa, cît și pe toți cei care trăiesc în insulele scăldate de valuri“, ceea ce ne face să tragem concluzia că Europa nu constituie decît o parte a Greciei continentale. Trei secole mai tîrziu, Herodot evocă cele trei părți care compun uscatul: Asia, Libia¹ și Europa, fără a indica, totuși, pentru aceasta din urmă, limite precise: doar, eventual, acea Europă conturată în sud, în jurul Mediteranei. Despre contururile sale occidentale, acesta scrie: „Cu toată străduința mea, nu am pînă acum mărturia unei persoane că ar fi constatat existența unei mări dincolo de Europa“. În rest, dacă acesta admite că s-ar întinde spre est pînă la Don (Tanais), iar spre nord, dincolo de Dunăre (Istros), totuși nu menționează mai nimic în legătură cu limitele nordice ale „Europei din Tyr“, venită, după legendă, „din Fenicia în Creta și apoi în Licia“.

Nesiguranța va continua pe parcursul unei mari perioade a Antichității, cu toate că, în timpul romanilor, odată cu Strabon și Pliniu cel Bătrîn, apoi în secolul al II-lea e.n., odată cu Ptolemeu din Alexandria, cunoștințele geografice s-au dezvoltat simțitor. Se știe acum că există o mare imensă dincolo de „coloanele lui Hercule“ (strîmtoarea Gibraltar), care scaldă Hispania, Galia și insulele britanice. S-a reperat Scandinavia, dar

continuă să se creadă că este o insulă în Marea Sarmatică. Nu se știe mai nimic despre regiunile situate la est de Rin și Dunăre, și se persistă în a se fixa la Don și la Marea de Azov (*Palus Maeotis*) limitele a ceea ce rămîne pentru antici doar o pură expresie geografică.

Se vorbește, într-adevăr, foarte puțin de „Europa“ în lumea antică, doar pentru a o evoca în versuri (Ovidiu în *Meta-morfozele* sale) sau prin frescele murale (cum ar fi cele de la Pompei), sau pentru a menționa răpirea frumoasei prințese din Tyr, fiica lui Agenor, de către un Zeus îndrăgostit, preschimbat în taur. La greci, nici marii tragici ai secolului al V-lea î.e.n., nici Platon nu folosesc acest cuvînt, și, dacă Tucidide și Xenofon se servesc de el, ei o fac cu totul excepțional, dintr-o perspectivă pur geografică. Aristotel este mai generos cu termenul, dar și el nu-l folosește decît pentru a-i opune pe greci vecinilor lor „barbari“, asiatici ori europeni. Primii sînt, scrie acesta din urmă, „inteligenți și abili, dar le lipsește curajul, așa încît sînt mereu supuși cuceririlor și sclaviei“. Cei din urmă, europenii, formează națiuni „pline de curaj, dar cîteodată sărace în inteligență și îndemînare, așa încît rămîn, în comparație cu asiaticii, liberi, lipsindu-le totuși organizarea politică și capacitatea de a-și guverna vecinii“. Doar grecii, ocupînd o poziție geografică mediană între aceste două fracțiuni ale lumii barbare, constituie o rasă care, „grație virtuților ce le are, continuă să se bucure de libertate“ și „este capabilă să conducă omenirea“. Noțiunea de Europa nu coincide, deci, cu cea de civilizație. Și ceea ce este valabil pentru greci este valabil și pentru romani, și ei puțin dornici de a folosi un cuvînt care nu este pentru ei decît un instrument comod de delimitare a spațiului. „Romanitatea“ se definește în funcție de o cultură și de un sentiment de apartenență, care exclude o parte întregă a continentului european și care integrează, dimpotrivă, teritorii care se găsesc în Africa și Asia.

Altfel spus, anticii nu au gîndit niciodată Europa ca noi, cei de astăzi. Au născocit doar cuvîntul iar acesta a rezistat

vreme de 27 de secole. I-au dat un conținut geografic care a evoluat relativ puțin după aceea. Dar n-au făcut ca să coincidă acest concept cu aria de extindere a culturii lor. Istoria este cea care a făcut ca această cultură să se fixeze în spațiul pe care noi acum îl desemnăm ca fiind Europa.

Diversitatea spațiului european

Promontoriul occidental al imensului bloc euro-asiatic, Europa este delimitată, arbitrar, la est de linia munților Urali prelungită, pînă la Marea Caspică, de fluviul cu același nume. Celelalte două laturi ale triunghiului sînt, limite naturale, formate, la vest, de Oceanul Atlantic și de mările aflate în prelungirea lui (Marea Nordului, Marea Baltică, includem aici și Oceanul Înghețat), iar la sud de Marea Mediterană, presărată cu insule, care o fac ușor navigabilă, chiar și de către ambarcațiuni ușoare. Acest ansamblu are dimensiuni modeste: 4.000 de km de la extremitatea nordică pînă în sudul Cretei, 5.000 de km de la Urali la Lisabona, totul pe o suprafață totală ce nu depășește 10 milioane de km² și care reprezintă 7% din uscatul planetar.

Cu excepția zonei polare nordice – 6-7 % din ansamblu – subcontinentul european este situat în întregime în zona temperată. Este deci deschis influențelor benefice ale vînturilor din vest, cu atît mai mult cu cît este pătruns de mări. În sud, Mediterana și „filialele“ sale (mările Tireniană, Ionică, Adriatică, Egee și Marea Neagră) scaldă insule și arhipelaguri, desparte cele trei spații peninsulare: iberic, italian și grec. În nord, Atlanticul scaldă cele mai mari insule ale Europei – Marea Britanie și Irlanda – și pătrunde pînă în inima Europei de Nord prin Marea Nordului, Marea Baltică, golfurile Botnic și Finic. La poli, în sfîrșit, se deschid, cu Marea Barents și Marea Albă, golfuri adînci în zona neprimitoare a Cîmpiei Ruse. Configurația coastelor, fie că e vorba de mări periferice, golfuri, estuare, fiorduri, ori de *rias*-uri (parte în avalul unei văi inva-

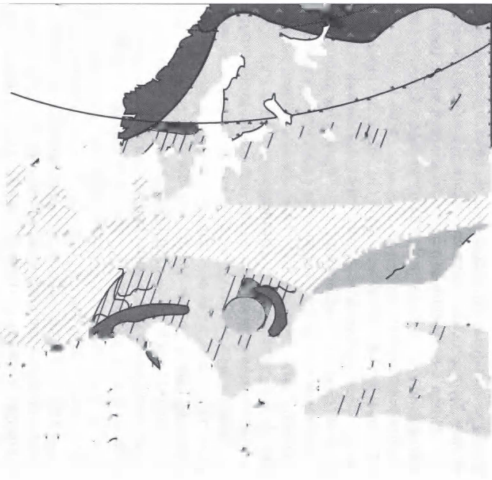
date de mare), uneori foarte adânci (150 de km pentru Sogneford-ul norvegian, 80 de km pentru estuarul Gironde), favorizează pătrunderea aerului umed spre interior. În plus, „deriva nord-atlantică“, curent calduț provenit din Gulf Stream, încălzește clima regiunilor de coastă și accentuează instabilitatea vremii și masa de precipitații. Totuși, Europa este și ținta influenței masei continentale asiatice și a Mediteranei. Iarna, aerul siberian, uscat și rece, ajunge în regiunile centrale și câteodată occidentale ale continentului, făcînd ca zilele să fie însorite, dar geroase. Vara, aerul cald saharian traversează Mediterana și poate urca pînă în zona insulelor britanice. În tot timpul anului, aerul polar și rece, și cel tropical, care este cald se înfruntă asigurînd Europei ploi aproape regulate.

Aceste influențe determină trei tipuri principale de climă și, deci, de soluri și de vegetații naturale. Aria oceanică cuprinde toate teritoriile care mărginesc Atlanticul și prelungirile sale, în speță, unele mări, din nordul Scandinaviei în centrul Portugaliei. Această climă pătrunde puternic în interiorul continentului, mai puțin în Norvegia, din cauza barierei muntoase. Această climă este caracterizată prin precipitații bogate, repartizate pe tot parcursul anului și prin neînsemnate diferențe termice anuale. Diversele nuanțe ale acestei clime se resimt în funcție de latitudine și, în special, în funcție de longitudine. Spre est, într-adevăr, clima oceanică se alterează, precipitațiile sînt mai sărace, iar contrastele dintre anotimpuri se accentuează. Toată această zonă este acoperită cu păduri de foiașe. Astăzi mai sînt doar cîteva zone din acest tip de pădure, dar, pînă la sfîrșitul Evului Mediu, ea a ocupat în Europa de nord-est un spațiu important, alături de pajiști și culturi. Într-adevăr, solurile brune, bogate în humus, a căror fertilitate este dată de prezența loess-ului (depozit prăfos de origine glaciară, transportat de vînturi în Cuaternar), au favorizat dezvoltarea agriculturii în detrimentul pădurilor. Pe pămînturile cele mai sărace, defrișate și abandonate apoi, pădurea nu s-a reconstituit firesc

1960

și landele (întinderi de pământ unde nu cresc decît anumite plante în sălbăticie) sau zăcămintele de turbă din zonele prost drenate ale mării cîmpii germano-poloneze i-au luat locul.

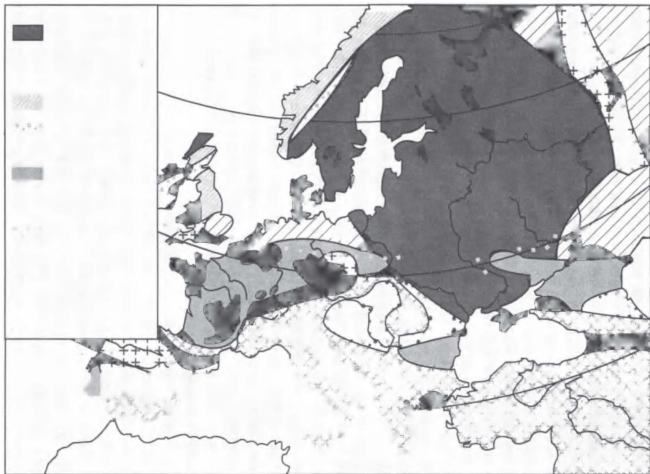
Clima continentală se resimte în cea mai mare parte a Europei Centrale și de Est. Este caracterizată prin diferențe mari de temperatură între iarna uscată și rece (pînă la -40°C , la Moscova) și vara caldă și furtunoasă ($30-35^{\circ}\text{C}$). În timpul scurtei primăveri, dezghețurile acoperă cîmpurile cu noroi. În această zonă se găsește astăzi vegetația cea mai bine conservată. Tundra acoperă regiunile subpolare, cu soluri mereu înghețate. Taigaua, pădurea boreală unde cresc conifere și mesteceni, se întinde pe o mare suprafață a Scandinaviei și a Rusiei de nord. Solurile sale acide și alcaline nu sînt prea fertile. Inima Europei continentale este domeniul pădurii mixte de foioase și de conifere, pădure întîlnită doar în masivele muntoase, căci solurile brune, pe care cresc acestea, sînt favorabile agriculturii. Mai la sud, între Nipru și Volga, întîlnim preeria, cu soluri negre, foarte fertile (cernoziomul din Ucraina), pămînturi acoperite cu grîu, cele mai întinse din Europa. În sfîrșit, pe malul Mării Negre, începe stepa care se prelungește pînă în Asia centrală. Solurile ei sărace și uscate nu produc decît o vegetație pitică.

Aria mediteraneană cuprinde zona litorală a Mării Mediterane, cît și cea mai mare parte a Peninsulei Iberice, a Italiei și a Greciei. Vara este călduroasă, însorită și uscată, iarna blîndă (mai puțin în podișuri și în zona muntoasă). Ploile cad primăvara și, mai ales, toamna; ele sînt torențiale, săpînd versanții și deplasînd solurile. Adaptată secetei din timpul verii, vegetația de stejari verzi și de stejari de plută a fost, cu timpul, distrusă de defrișări, caprele și oile, cedînd locul landelor, pe solurile calcaroase, rariștilor pe solurile granitice și, firește, culturilor cerealiere, viței-de-vie și măslinului.

Diversității climaterice a solurilor și a formațiunilor vegetale originare, i se adaugă cea a reliefului, produs al unei lungi și complexe istorii geologice, ale cărei principale faze nu putem decît să le amintim în treacăt.

La nord și la est, „scutul baltic“ și „masa“ rusă formează părțile cele mai vechi ale continentului, distruse înainte de era primară. Pe marginile acestui „scut“ s-au format niște fose submarine pe fundul cărora s-au adunat sedimente care, la rîndul lor, s-au înălțat în Era primară formînd două pliuri: cel *caledonian*, apărut acum 400 de milioane de ani din fosa care mărginea scutul baltic și redus cu timpul la stadiul de platformă, apoi cel *hercinian*, cu cca 175 de milioane de ani mai tîrziu, care a făcut să iasă din mări diverse forme de relief, din sudul Irlandei pînă în Boemia, și din Belgia în Spania meridională. Acești Munți Hercinici, la care adăugăm Uralii, au fost la rîndul lor erodați și transformați în platforme. În timpul Erei secundare, acolo unde soclul hercinian prăbușit a fost invadat de mare, s-au suprapus depozitele viitoarelor bazine sedimentare. În locul Alpilor actuali se găsea o fosă uriașă. În Terțiar, această zonă s-a mișcat prin deplasarea spre nord a enormei plăci africane. Lovindu-se de placa eurasiatică, aceasta a provocat o serie de înălțări de mare anvergură, care au dat naștere Pirineilor, Alpilor, Carpaților și Caucazului. Soclurile primare, mai rigide, s-au ridicat formînd așa-zisele „masive vechi“, ori s-au prăbușit formînd cîmpii strîmte. De-a lungul crăpăturilor au țîșnit vulcani, (ca cei din Masivul Central, de exemplu), în timp ce bazinele sedimentare apăreau din ape.

A treia perioadă, cea mai scurtă, deoarece a început acum cca 1,5 milioane de ani, este cea care a fost contemporană cu apariția omului pe Pămînt. Era cuaternară este mai ales caracterizată printr-o mare instabilitate climaterică, făcînd să alterneze fazele glaciare (patru la număr) cu fazele de încălzire. În timpul acestora, o mare parte din actualul continent european s-a pomenit acoperit cu o enormă calotă glaciară, în timp ce regiunile din sud erau supuse unor condiții climaterice mult mai dure decît cele pe care le cunoaștem astăzi. Dimpotrivă, în timpul fazelor interglaciare, Europa a cunoscut o climă caldă și a fost, parțial acoperită cu o vegetație asemănătoare celei ce o găsim în regiunile tropicale.

Era geologică	Cînd a început	Durata	Flora și fauna
1. Precambrian	peste 4,5 miliarde de ani în urmă	mai mult de 4 miliarde de ani	alge neclasificabile
2. Primar	570 milioane de ani în urmă	345 milioane de ani	plante și nevertebrate
3. Secundar	225 milioane de ani în urmă	160 milioane de ani	reptile uriașe
4. Terțiar	65 milioane de ani în urmă	63,5 milioane de ani	înmulțirea mamiferelor
5. Cuaternar	1,5 milioane de ani în urmă		apariția omului

Nivelul apelor a crescut, făcînd ca mările, azi despărțite, să comunice între ele (este cazul Mării Baltice, Mării Albe, Mării Caspice și Mării Neagre), și înecînd văile adînci săpate în perioada glaciațiunilor. Trăim astăzi într-o fază interglaciară, care a fost mai întîi umedă și caldă. Ea a finisat reliefurile pe care le cunoaștem și a fixat contururile coastelor.

Înfățișarea continentului nostru este produsul acestei perioade zbuciumate și dure. Ea este dată și de diversele tipuri de climă, de extrema varietate a peisajelor naturale. La nord se întinde, din Belgia la Urali, marile cîmpii, care se largesc progresiv spre est, ajungînd a măsura mai multe mii de kilometri în Rusia. Monotonia este întreruptă de urmele pe care le-au lăsat aici marii ghețari de la începutul cuaternarului: cordoanele de morene ale cîmpiilor germano-poloneză și rusă, lacurile și mlaștinile care au năpădit marginile Balticii.

În vest și în centru, Europa vechilor masive oferă un relief mai compartimentat și peisaje foarte diversificate. Este zona podișurilor granitice și a munților de mărime medie – doar lanțul muntos scandinav atinge 2.500 m altitudine –, înălțimi ale căror forme greoaie au fost remodelate de episoade climatice actuale: clima tropicală din Terțiar, care a descompus

rocile cristaline și care a dat naștere unor blocuri haotice, răspîndite peste tot, clima rece a Cuaternarului care a săpat văi adînci și a acoperit versanții cu avalanșe de pietre și cu roci plate de rîu. În masivele britanice, în Norvegia și în Munții Vosges, amprenta glaciară este cea mai pregnantă, dînd cîteodată un aspect „alpin“ masivelor primare. Între aceste masive, uneori presărate cu urme vulcanice (Șoseaua Giganților în Irlanda, lanțul muntos Puys în Masivul Central), se întind podișuri calcaroase ori de gresie provenind din bazinele sedimentare, crestate de văile și depresiunile astfel formate în rocile slabe. În sfîrșit, în sud, Europa lanțurilor muntoase recente prezintă formele de relief într-un puternic contrast. Găsim aici cele mai înalte vîrfuri ale continentului – Mont-Blanc: 4.807 m, Elbrouz: 5.633 m –, culmi ale unor puternice lanțuri muntoase, sfîrtecate de eroziuni, tăiate de văi largi prin deplasarea ghețarilor, și de cîmpiile întinse provenite din prăbușiri (Cîmpia Padului, Cîmpia Panonică), unde se adună resturile smulse muntelui în urma unei eroziuni glaciare intense. Deplasările începute în Terțiar nu sînt încă încheiate, dînd aceastei regiuni un grad sporit de instabilitate: vulcanii rămîn activi iar seismele sînt relativ frecvente și distrugătoare.

La avantajele pe care le conferă celei mai mari părți a continentului european apartenența la zona temperată, diversitatea peisajelor și a resurselor naturale, fertilitatea terenurilor agricole, deschiderea ei spre lumea exterioară prin căi maritime și terestre, adăugăm ușurința relativă de a comunica în interior, grație rețelelor hidrografice și, în special, marilor axe transversale constituite de cursuri de apă precum Duero, Tage, Sena și Loire, Dunărea și Rinul, Elba și Vistula, Volga și Niprul. Folosite, ca și marile trecători terestre (pragul Turgai între Urali și Marea Caspică, poarta Moraviei în inima Carpaților, pragurile Bourgogne și Poitou, defileele din Alpi și Pirinei etc.), de invadatori și de neguțători, aceste cursuri au favorizat amestecurile umane și au contribuit la foarte lenta omogenizare a populațiilor europene.

Popoarele care au locuit în spațiul european au știut să profite de aceste condiții naturale propice activității umane pentru a-și constitui, încă din vremea Preistoriei, civilizații originale, a căror arie de extindere a coincis uneori cu o fracțiune însemnată a acestui spațiu. De aici nu reiese nici o „predestinare europeană” în a ocupa centrul lumii și în a deține cheile civilizației, așa cum o viziune deterministă și etnocentrică a istoriei a putut să lase să se înțeleagă câteodată, sau cum continuă să afirme fără complexe unii discipoli întârziați ai profeților rasiști din secolul trecut. Europa, repetăm, nu este o „esență” din care s-ar fi născut civilizațiile așa-zis „avansate” și presupuse a fi „superioare”. Ea este ceea ce, de fapt, europenii au făcut din ea în cursul unei istorii multimilenare și adesea tributară unor realități ale contingentului.

Primele așezări umane

Leagănul omenirii nu se găsește în Europa, ci în Africa, acolo unde *homo habilis* – primul din familia hominizilor care a conceput și realizat unelte și care a dispus, se pare, de un limbaj articulat – a apărut acum 2,5 milioane de ani. Primele migrații spre Europa și Asia sînt cu puțin posterioare apariției unei subspecii mai evoluate, *homo erectus*, complet biped și dotat cu o capacitate craniană mai mare.² Ele au loc, deci, cu 1,5 milioane de ani în urmă și cuprind mai întîi regiunile mediteraneene. Implantările se vor extinde apoi spre nord, concomitent cu retragerea ghețarilor, pînă în momentul în care o nouă fază de răcire va constrînge populațiile răsfirate și încă puțin numeroase (se pare că nu mai mult de cîteva sute de mii de indivizi pe ansamblul spațiului continental și rural) să aleagă regiuni mai primitive.

Despre lunga perioadă care desparte apariția pe continentul nostru a primelor așezări umane de apariția strămoșului nostru imediat – omul din Neanderthal –, dispunem de o

cunoaștere foarte lacunară și discontinuă, fondată pe studiul efectuat de preistoricieni asupra urmelor lăsate de *homo erectus*. Despre „omul de Mauer“, cea mai veche fosilă umană de pe continent, a cărui mandibulă a fost descoperită în 1907 în acest sat din Baden-Württemberg, aproape de Heidelberg, în Germania, amestecată cu diverse fosile animale, știm că trăia acum 650.000 de ani și că se hrănea în special cu carne. Siturile de la Tautavel (în Roussillon), Vertesszöllös (Ungaria), Azych (Azerbaidjan), Atapuerca și Cova Negra (Spania), Montmaurin (Haute-Garonne), Saccopastore (Italia), Lazaret și Terra Amata (Nisa), Swanscombe (Marea Britanie), Petralona (Grecia), pentru a nu le cita decât pe cele mai importante, sînt tot atîtea jaloane pentru o istorie a cărei cotitură majoră se situează între 400.000 și 300.000 î.e.n., odată cu folosirea focului.

Acești primi locuitori ai Europei, repartizați în grupuri puțin numeroase între Azerbaidjan și Spania și între Mediterana și Țara Galilor, prezintă trăsături care îi deosebesc de alte ramuri ale lui *homo erectus* instalate în Africa și Asia. Aceștia sînt oameni robuști, cu un craniu avînd fruntea teșită, un prognatism puternic, dinți voluminoși la bărbați, mai mici la femei, și o capacitate craniană încă redusă (de la 1.100 la 1.200 cmc), dar care tinde să se mărească cu vremea. Ei știu să cioplească osul și piatra, trăiesc din ce vînează, din cules, din adunatul scoicilor. Nivelul superior al celor ce locuiau în Terra Amata (Nisa) denotă că, pe la 380.000, anteneanderthalienii cunosc folosirea focului și locuiesc în colibe din crengi, care sînt, probabil, popasuri de vînătoare. Începînd cu această dată, habitatul se diversifică pe măsură ce se impune folosirea curentă a focului. Viața se organizează în jurul locuinței iar spațiul interior se îmbogățește (de exemplu grota Lazaret, Nisa) cu primele elemente din „confortul“ modern: încălzire folosind lemne cu ardere lentă, paturi de alge și de scoici marine acoperite cu blănuri etc.

Dacă limita maximă de vîrstă a anteneanderthalianului mediu diferă puțin de cea a omului de azi, speranța de viață

efectivă este foarte mică, deoarece într-o lume a foamei, a frigului exagerat, amenințată mereu de animale de pradă care mișună în jurul lui, mortalitatea este foarte ridicată. Și să nu uităm, în plus, că *homo erectus* nu este cruțat nici de boli. Oasele-document, descoperite în siturile sus-meționate și studiate de paleontologi, indică, într-adevăr, că strămoșii noștri din paleoliticul timpuriu și mijlociu ar fi suferit uneori de reumatism, tumori, meningită, boli infecțioase diverse, boli dentare etc. În schimb, cariile erau, se pare, extrem de rare, ca și bolile congenitale și degenerative, ceea ce se poate explica doar printr-o foarte puternică selecție naturală care a eliminat „diformii” și „bătrânii”.

Omul din Neanderthal

Între 100.000 și 35.000 î.e.n., adică pe parcursul ultimei glaciațiuni (Würm), un grup relativ omogen populează continentul european din Spania de Sud în Italia meridională, din Aquitania în Belgia și din Germania de vest pînă în Carpați și Crimeea. După descoperirea făcută în 1856 în Neanderthal (aproape de Düsseldorf, în Germania) a resturilor unui schelet uman și, în special, a calotei craniene a unui om de 50 de ani, s-a dat acestui grup numele de umanitate „neanderthaliană”, dar trăsăturile care o caracterizează – cutie craniană voluminoasă (+1.500 cmc), prognatism puțin acuzat, talie medie (~1,55 m), schelet robust, musculatură puternică, asimetrie a hemisferelor cerebrale – se regăsesc și pe resturile dezgropate în 30 de situri explorate (din care jumătate sînt în Franța și Belgia). Este deci vorba de un om apropiat de cel de azi, folosindu-se și el de mîna dreaptă, omnivor și capabil de a folosi un limbaj articulat, dar care nu este, se pare, strămoșul său direct, în sensul că, după o perioadă de coexistență cu *homo sapiens sapiens*, venit din Orient, această ramură a evoluției umane dispare.

Omogenitatea morfologică a grupului neanderthalian este însoțită, în ciuda unor condiții grele de viață (legate, în special, de variații de climă), de o relativă unitate de civilizație, legată de complexul musterian (de la localitatea Moustier, în Dordogne). La începutul glaciațiunii Würm, europenii se instalează de preferință în aer liber, în colibe situate adesea pe malul vreunui râu. Mai târziu, pe la 55.000-50.000 î.e.n., clima devenind mai aspră, aceștia trebuie să se adăpostească în grote pe care se străduiesc să le doteze cu un minim confort. Este vorba tot de grupuri puțin numeroase, nesemnificative pentru a constitui un tip de societate care să ne permită să putem vorbi de o Europă primitivă. Ei practică culesul, uneori pescuitul și, mai ales, vânătoarea, cu predilecție vînatul de talie mijlocie (cerbi, cai, bovine, porci mistreți); au tendința de a se specializa și a acționa în colectiv, tendință care presupune o organizare socială deja structurată.

În afara uneltelor din piatră clasică – bifaciale, racloare de forme și întrebuințări diverse, vîrfuri de săgeți, cuțite etc. –, neanderthalienii au folosit atît osul ca materie primă pentru unelte și arme, cît și coarnele de cerb și de ren. Au cunoscut poate și folosirea tratamentului termic al silexului, care le permitea să îmbunătățească calitatea instrumentelor fabricate din rocile silicioase. La urma urmei, poate cîteva elemente noi în tehnicile de vînațoare i-ar deosebi de preneanderthalieni. Marea inovație, începînd cu cca 100.000 î.e.n. – și acestea marchează o schimbare epocală – este apariția, în unele situri, a grămezilor de oase calcinate, distruse, se pare, din rațiuni rituale, și a unor adevărate morminte în care corpurile umane, alungite sau ușor ghemuite, sînt înconjurate de ofrande și de ceva ce aduce a inventar funerar. Deja în cultura acheuleană (principalul facies cultural al paleoliticului inferior), cu 200.000-300.000 de ani mai devreme, apăruseră preocupări rituale ori ludice, așa cum o arată inciziile pe oase, confecționarea de bile de argilă și utilizarea ocrului roșu ca pictură corporală, dar nici un semn de mormînt nu există înaintea apariției omului de Neanderthal.

Conversiunea acestuia din urmă la practici funerare, e drept, foarte primitive și neregulate, marchează la primii „europeni” nașterea fenomenului religios.³

Omul de Cro-Magnon și apariția artei în Europa

Cu cca 35.000 de ani î.e.n., apare în Europa omul modern – *homo sapiens sapiens* – sau omul de Cro-Magnon, de la numele adăpostului de sub stîncă de la Eyzies-de-Tayac, în Dordogne, unde au fost descoperite, în 1868, cinci schelete a căror morfologie este foarte apropiată de cea a contemporanilor noștri: talie înaltă (+1,70 m), craniu voluminos (1.400 cmc), față largă și joasă, frunte verticală și bombată etc. Venit din Orientul Mijlociu, unde apăruse cu zeci de mii de ani în urmă, acesta s-a instalat, progresiv, pe aproape tot continentul, migrînd spre nord în ritmul marilor mutații climaterice și atingînd Danemarca și sudul Scandinaviei între 11.000-9.000 î.e.n.

S-a crezut multă vreme că *sapiens sapiens* luase brusc locul omului de Neanderthal, că trecerea de la paleoliticul mijlociu la cel superior s-a operat fără tranziție, printr-o ruptură brutală, atît la nivelul tipurilor umane cît și al civilizațiilor. Or, descoperirile de acum 15 ani – în special cele din Saint-Césaire, în Charente, unde un schelet de neanderthalian a fost descoperit într-un nivel al paleoliticului superior, „châtelperronianul” – i-au făcut pe specialiști să conceapă un scenariu mai puțin abrupt al trecerii de la umanitate la alta, probabil cu o fază de coexistență și de fenomene de aculturație și metisaj.

În timpul celor 25.000 de ani cît durează paleoliticul superior, mai multe „culturi” – definite în mod esențial prin utilajul litic – se vor succeda în Europa continentală și, cîteodată, se vor amesteca în urma mișcărilor de populații care însoțesc schimbările de climă. Luînd drept referință siturile din Franța de sud-vest, se disting astfel – într-un mod foarte schematic și

admițînd că există, la scara Europei, multe nuanțe regionale – 5-6 etaje culturale. După *châtelperronian*, care, prelungește, între 35.000-30.000, din Aquitania pînă la Don, culturile neanderthaliene ale paleoliticului mijlociu, *aurignacian*-ul (de la peștera de la Aurignac, în Haute-Garonne) dezvoltă o industrie litică cu gratoare carenate și lamele înguste și o industrie a prelucrării osului cu vîrfuri de lance cu secțiune rotunjită, apoi circulară (30.000-25.000), timp în care apar primele mărturii ale artei figurative. Urmează apoi *gravettianul* (peștera La Gravette, Bayac, în Dordogne: 25.000-20.000), reprezentat, cu precădere, în Europa de sud-vest, *solutreanul* (de la Solutré, în Saône-et-Loire, 21.000-15.000), aproape absent în zona mediteraneană, și *magdalenianul* (zăcămintul La Madeleine, Tursac, în Dordogne), a cărui durată este cuprinsă între 15.000 și 10.000, întîlnindu-se cu predilecție în Europa de vest. În sfîrșit, *azilianul* (de la ferma Azil, în Ariège) marchează, între 12.000-8.000, începutul civilizațiilor epipaleolitice și dispariția artei realiste figurative.⁴

Habitatul și uneltele omului de Cro-Magnon evidențiază strînsa lui dependență de mediu, preponderența activităților din domeniul vînației cît și semnele de netăgăduit ale unei vieți colective organizate. Într-o climă ale cărei variații sînt numeroase și uneori importante, habitatul primar nu a dispărut, dar de aici pînă la a vedea în europeanul din paleoliticului mijlociu și superior un etern „om al cavernelor“, trăind în ambianța arctică și în decorul deșertului polar, este un pas pe care cercetările de 30 de ani nu-și permit să-l facă. Săpăturile de la Villerest (Loire), Corbiac (Dordogne), Pincevent (Seine-et-Marne), cît și cele din Europa Centrală (în Polonia și Renania) au relevat o foarte mare diversitate de locuințe în aer liber, de la corturi ușoare din piei de animale, cu armătură de prăjini, din zona Bazinul Parizian, care corespund locuirilor sezoniere, la colibele mari din oase de mamut cu vatră, atelier și groapă umplută cu oseminte, așa cum s-au găsit în estul Niprului, și la lungile bordeie renane și slovace, susținute de stîlpi puternici din lemn și destinate unei instalări mai durabile.

Adunați în grupuri de 20 sau 30 de persoane, în jurul a 3-4 locuințe, constituite în triburi al căror efectiv putea varia între 100 și 500 de membri, uniți prin același dialect, europenii paleoliticului superior n-au locuit decât sporadic în zonele cele mai defavorizate ale continentului. De exemplu, să spunem că o estimare a densității populației stabilite după numărul de situri aurignaciene furnizează pentru Europa Centrală și Orientală, acum 25.000 de ani, o valoare de 0,1 la 0,2 de locuitori pe km². În afara migrațiilor foarte importante (legate de glaciații și de perioadele de încălzire), grupurile umane nu depășeau în deplasările lor obișnuite mai mult de 30 de km.

Două trăsături majore caracterizează, în ultimă instanță, populațiile paleoliticului superior. Prima privește înhumarea morților și riturile funerare, deja prezente, după cum am văzut, în perioada precedentă, dar care vor cunoaște de atunci o puternică diferențiere. În Europa de vest, corpurile erau depuse în gropi situate în apropierea locuințelor, într-o poziție care variaza după regiuni (alungită în Liguria, întoarsă pe stînga sau chircită în Franța de sud-vest). Ele erau acoperite cu ocră și podoabe, precum coliere din dinți de animal, găuriți și gravați, amulete de fildeș de elefant ori de mamut, scoici, pandantive și diademe etc., și erau înconjurate de un inventar sumar (mai puțin bogat pentru femei decât pentru bărbați), adesea unelte și arme, totul fiind acoperit cu pietre sau cu omoplați de mamut. În Europa Centrală și mai ales pe teritoriul actualei Rusii, riturile de înmormîntare par a fi fost mai complexe. Săpăturile efectuate la Sungir, la 200 de km nord de Moscova, de către arheologul Otto Bader, au permis exhumarea, între 1965 și 1969, a unor morminte bogate, în care corpurile, vopsite în ocră și somptuos împodobite cu blănuri, perle, coliere și inele, fuseseră depuse pe cărbuni încinși.⁵

A doua inovație, de o foarte mare importanță, privește inventarea artei, apărută, mai întîi, sub o formă primitivă în jur de 35.000, apoi îmbogățită începînd cu 20.000 î.e.n., sub tripla formă a obiectelor decorate (lănci, vîrfuri de harpon,

pandative), a artei mobiliere (statuete, plachete și blocuri decorate) și a mării decorații parietale. Aceasta din urmă este de departe cea mai spectaculoasă și, în același timp, cea mai circumscrisă unui anumit spațiu. Ea se limitează, într-adevăr, la aria cuprinzând Franța de sud-vest (în special în Dordogne și departamentele ei limitrofe) și în Spania cantabrică, cu câteva prelungiri izolate în Franța centrală și de vest (Normandia, Yonne), în Spania centrală, în Italia (Pouilles, Calabria, Sicilia, Liguria) și în România⁶. În această zonă, unde primele incizii ritmice, trasate pe fragmente de os sau blocuri de piatră, au apărut pe la 35.000 î.e.n., cele 10 milenii care au urmat au văzut dezvoltându-se, odată cu reprezentările sexuale feminine și de cupluri, o artă parietală, zisă „primitivă”, constituită din figuri de animale ale căror contururi sînt și azi nesigure.

Urmează, între 25.000-18.000, stilul „arhaic”, caracterizat prin reprezentarea de siluete animale ale căror extremități ale membrelor sînt absente, apoi cele două perioade „clasice”, *solutrean* și *magdaleniană* (18.000-12.000), ilustrate în special prin capodoperele de la Lascaux (descoperite în 1940 și interzise astăzi publicului din cauza unei boli care erodează roca) și de la Altamira.

Această ultimă peșteră, aflată aproape de Santander, în Spania, a fost descoperită în 1879 și posedă un plafon pictat, policrom, cu 15 bizoni, un cal și trei căprioare datînd de la aproximativ 13.000. Proporțiile animalelor sînt aproape reale, cu o anume rigiditate în reprezentarea membrelor, care dispare în cursul perioadei următoare, numită „recentă” (de la 12.000 la 10.000) și caracterizată printr-un foarte mare realism.

Contemporane cu aceste producții ale artei parietale (din care se găsesc, de asemenea, remarcabile exemple la Pech-Merle, Font-de-Gaume, Niaux în Ariège), obiectele de mobilier decorate abundă în numeroase situri ale paleoliticului superior, de această dată atît în Europa centrală și pe teritoriul actualei Rusii, cît și în Italia și în aria franco-catalanică. Sînt în principal statuete, mai ales feminine, foarte puternic stilizate în Europa

de est, mai realiste în partea occidentală a continentului, spatule, elemente de podoabă (brățări, coliere, inele sculptate și decorate fin), obiecte de folosință curentă (opaițe), care probează aptitudinile artistice indiscutabile ale populațiilor respective și un bagaj tehnic deja considerabil, în materie de cio-plire, cizelare și decorare.⁷

S-a spus despre peștera de la Altamira că este „o capelă sixtină a artei preistorice” și comparația nu este doar o butadă. Întîlnim pe suprafețele pictate ale grotelor franco-cantabrice ceva ce face să ne gîndim, dacă nu la plafoanele pictate de Michelangelo, cel puțin la frescele romane, în sensul că ele constituie, în același timp, un limbaj vizual, expresia a ceva ce se înrudește, probabil, cu sentimentul estetic și, mai cu seamă, vectorul unei viziuni a lumii în care se adună credințele, riturile și comportamentele specifice oamenilor din paleoliticul superior.

În multe privințe, arta europenilor din acea epocă rămîne pentru noi un mister. S-a crezut multă vreme, punîndu-se accent pe scenele care reprezentau animale străpunse de săgeți și care păreau a fi rănite (de fapt nu mai mult de 3% din reprezentările zoomorfe) că funcția picturilor rupestre era esențial legată de vînătoare și de magie, de farmece. Specialiștii au abandonat astăzi aproape complet această interpretare. Ei au mai degrabă tendința de a pune în valoare simbolismul reprezentărilor sexuale – A. Leroi – Gourhan subliniază, de exemplu, preponderența cuplului bizon-cal, punînd în evidență simetria și complementaritatea dintre semnele pline, „feminine” (ovaluri, triunghiuri etc.) și semnele alungite, „masculine” (liniute, bastonașe etc.) – și incontestabilul caracter de sanctuar al peșterilor pictate. Așa cum o dovedesc, este vorba de o artă religioasă, organizarea reprezentărilor parietale și recurența cîtorva teme privilegiate, aparținînd dar unei religii și unui ritual despre care nu știm aproape nimic. Trebuie spus că, după înflorirea magdaleniană, culturile europene ale epipaleoliticului și ale mezo-liticului (10.000-5.000 î.e.n.) cunosc o adevărată eclipsă,

comparate cu strălucitoarele civilizații care se vor naște între Tigrul și Eufrat, ori cu cele ce vor apărea în zona Mării Mediterane orientale.

Repercusiunile „revoluției neolitice” în Europa

Ca și pentru apariția omului, Europa n-a avut privilegiul de a „întîmpina primele civilizații”, în sensul de epocă istorică. Acestea au început să se dezvolte, între mileniiile VIII-VII î.e.n., în zona cuprinsă între Mediterana și Golful Persic, pentru a constitui ceea ce preistoricul britanic Goldon Childe a numit „revoluția neolitică”. Aceasta nu a avut loc nici continuu, nici conform unui proces stereotip. Global, putem totuși s-o definim plecînd de la un anumit număr de criterii, dintre care cel mai important este de ordin economic și relevă raporturile dintre om și mediul în care trăiește. În paleolitic, ca și în mezolitic – adică în cursul fazei intermediare dintre aceste două secvențe ale preistoriei, care coincide în Europa cu începuturile perioadei postglaciare –, oamenii trăiau ca niște paraziți ai naturii, ca *prădători*, fără să se preocupe de reproducerea faunei și a florei care le asigurau traiul. Economia era, deci, eminentemente distructivă și implica deplasări curente, impunînd, în același timp, limite foarte stricte în dezvoltarea populației.

Ceea ce caracterizează, în principal, neoliticul este înlocuirea acestei economii „de pradă”, fondată pe vînătoare, pescuit și cules, cu o economie de producție, bazată pe agricultură și pe creșterea animalelor. Acestui nou tip de relație între om și mediu, care va obliga grupurile umane să se sedentarizeze și să adopte o organizare socială mai sofisticată, îi corespund mutații importante în domeniul habitatului și al uneltelor. Neoliticul este *stricto sensu* epoca „pietrei șlefuite” (instrumente cu o parte tăioasă, din silex, cu mîner de lemn, precum ciocane, securi, săpăligi, tesle etc.), este, de asemenea, epoca ceramicii,

al cărei rol este preponderent pentru stocarea și prepararea alimentelor.

Schimbările decisive au avut loc în mileniile al VIII-lea și al VI-lea, în Orientul Apropiat, în zona „cornului fertil“, care se întinde în nordul deșertului Siriei, din Sinai pînă în Golful Persic, și la care trebuie să adăugăm, în est, Iranul occidental și Turkmenistanul, iar în vest, Anatolia și, eventual, Tracia. În această zonă, unde găsim deopotrivă, cîmpii rodnice, scăldate din belșug de ape, stepe semiaride și munți nu foarte înalți, săpați în văi locuite, condițiile naturale erau foarte favorabile, resursele alimentare, diversificate: graminee sălbatice (grîu și orz), faună abundentă și variată, unde găseai și animale ușor de îmblînzit. După Gordon Childe, tocmai o deteriorare a acestui mediu ecologic, legată de modificările de climă din perioada postglaciară, ar fi putut să-i oblige pe locuitorii din aceste regiuni dens populate să adopte, pentru a supraviețui, o mai bună gestionare a resurselor naturale. Dar această teză a fost puternic criticată, mai ales de americanul Braidwood; astăzi opinia majorității specialiștilor fiind că rolul mediului n-a fost decît parțial constrîngător. El ar fi găsit doar, printr-un ansamblu de caracteristici foarte favorabile, saltul calitativ al speciei, ajunsă la un anumit punct în evoluția sa.

Începînd cu mileniul al IX-lea și, în special, pe parcursul mileniului următor, se constată în regiunile corespunzînd Palestinei și Irakului de azi, importanța tot mai mare căpătată de recolta de graminee comestibile, strîngerea ei în silozuri și dezvoltarea arhitecturii în piatră din așezările stabile. Această evoluție s-a accentuat în mileniul VII, dînd naștere, în anumite puncte, unei adevărate agriculturi, asociate cu creșterea caprelor, apoi, pe la 6000, cu folosirea generalizată (și în același timp foarte diferențiate, după scop) a ceramicii. Mileniul VI, în sfîrșit, constituie, în toată această zonă, epoca de aur a civilizațiilor neolitice.

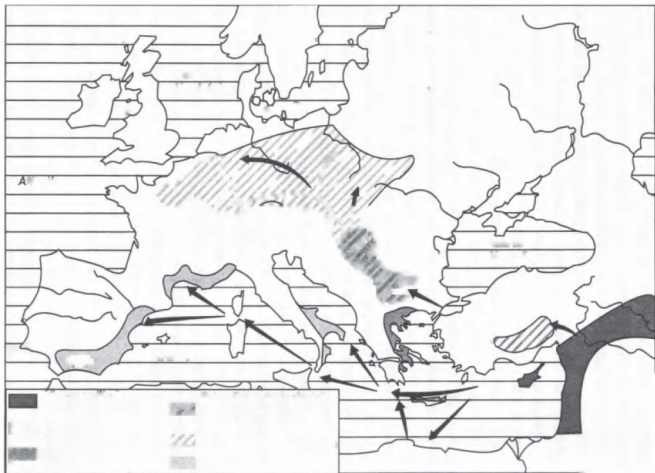
La acea dată, acestea au început să se împînzească, avînd ca nucleu Orientul Mijlociu, în direcția Africii (Egiptul), Asiei

și Europei. Primele urme ale culturii neolitice pe continentul nostru au apărut la sfârșitul mileniului VII în Tesalia, Argolida, Macedonia și Muntenegru, cât și în Creta și Cipru, unde săpăturile arheologice atestă o practică conjugată a creșterii animalelor (capre, oi, porci, bovine) și a agriculturii cerealiere. Ele vor progresa spre nord și vest în cursul mileniilor al VI-lea și al V-lea, atingând litoralul atlantic pe la 4000, prin Marea Mediterană și valea fluviului Garonne.

Această lentă „neolitizare“ a Europei s-a produs într-un mediu care este specific culturilor zise „mezolitice“, care corespund, după cum s-a văzut, perioadei postglaciare. Culturi încă bazate pe pradă, caracterizate totuși printr-o sofisticare și adesea o miniaturizare tot mai mare a uneltelor. Din ce în ce mai mult, într-adevăr, vânătorii Europei mezolitice sînt echipați cu microlite, adică obiecte de pescuit și de vînătoare (vîrfuri de săgeți, harpoane etc.) de foarte mici dimensiuni (mai puțin de 2 cm), cioplite în os și silex și avînd o anumită formă geometrică (triunghi isoscel, segment de cerc etc.)

Această transformare este parțial legată de schimbările de climă și de modificările mediului, care au rezultat din retragerea gheții și din încălzirea generală. Omul, trăind în grupuri restrînse, a trebuit să se adapteze pădurii dense și cotropitoare, populată cu cervidee și porci mistreți. Vînătoarea în aceste condiții a devenit mai dificilă decît cea practică în stepă ori în pădurea deschisă, cînd grupuri numeroase de vînători urmăreau turme de reni sau de bizoni. Oamenii au trebuit să se organizeze în grupuri mici, obligate să se deplaseze mereu pentru a putea supraviețui, ceea ce a avut drept efect dispariția grupurilor tribale ale paleoliticului superior și „miniaturizarea“ materialului de vînătoare.

Îmblînzirea climei n-a ușurat decît parțial condițiile de viață ale populațiilor mezolitice, rămase la stadiul de culegători și de vînători. Totuși, ea a permis acestora să populeze spații pînă atunci nelocuite, cum ar fi Germania de nord, Scandinavia, Irlanda și Anglia (pe care apele în continuă creștere o separă de

continent în această perioadă), și a făcut să fie mai ușoară adaptarea operată în profitul tehnicilor, modurilor de viață și practicilor simbolice importate din zonele unde a triumfat „revoluția neolitică”. Începînd cu mileniile VIII-VII, de exemplu, în Argolida și în diverse puncte ale litoralului mediteranean, se constată astfel coexistența unei economii bazate pe vînătoare, (cum o dovedește arta rupestră din Levantul spaniol), cu noile tehnici care permit oamenilor să producă și să adune tot felul de alimente, cu toate consecințele impuse de acest salt calitativ în materie de fixare și de perfecționare a locuinței, de modificare a riturilor funerare și de difuzare a practicilor artistice și artistice. Una din manifestările cele mai timpurii și mai ușor reperabile ale acestei mutații este creșterea ovinelor, a căror aclimatizare în regiunile litorale ale Mediteranei Occidentale este probabil legată de dezvoltarea navigației în acest spațiu maritim.

Neolitizarea Europei, începînd cu zona matrice, Orientul Mijlociu, a avut loc în același mod, prin intermediul unei navigații de coastă deja foarte activă în mileniul al VIII-lea, în Marea Egee, și printr-o progresie mai lentă și mai târzie, în Balcani și în Europa Centrală, unde a luat calea uscatului și unde a trebuit să țină cont de posibilitățile de pătrundere oferite de marile fluvii continentale. Trecerea la practicile economiei de producție s-a efectuat de atunci într-o manieră diferită, după cum a depins sau nu de aceste procese de transmitere: printr-o progresivă aculturație de grupuri umane, în primul caz, prin adevărate deplasări de populații cu luarea în posesie a solurilor cultivabile, în cel de-al doilea caz.

În punctul de întîlnire a curentului mediteranean cu cel continental – via Anatolia –, Grecia a înregistrat foarte devreme pătrunderea de influențe orientale. Am văzut că, începînd cu mileniul al VI-lea î.e.n., se practica aici creșterea animalelor, agricultura cerealieră, și că se folosea ceramica. În mileniul al V-lea î.e.n., apare în Tesalia cultura numită Sesklo, ale cărei vase pictate în tonuri deschise cu decoruri întunecoase și

figurine de argilă, reprezentînd cel mai adesea femei, sînt apropiate de modelele anatoliene. Mai la nord și la o dată mai recentă (a doua jumătate a mileniului al V-lea) se dezvoltă din Ucraina în Iugoslavia și din România în Ungaria meridională, cultura Starčevo-Körös (Criș) care continuă să practice ambele economii: cea de producție și cea bazată pe vînat, și care se caracterizează printr-un anumit tip de locuință – case pătrate din lemn lipite cu lut, instalate în văi și în bazine propice culturilor –, prin vase cu decor geometric sau purtătoare de impresiuni de deget sau unghii, prin bogatul număr de figurine feminine din lut și prin răspîndirea țesutului.⁸

În cursul celor două milenii care au urmat se desăvîrșește lenta omogenizare a spațiului neolitic european, fie prin aculturație, fie în urma unor mișcări migratoare de anvergură, în funcție de procesele care continuă să diferențieze curentul mediteranean de cel care a luat naștere în Balcani. Primul este marcat în milenii VI-V de răspîndirea fenomenului numit *cardial*, de la numele scoicii *cardium*, utilizată pentru a decora prin impresiune ceramica care se răspîndește în timpul acestei perioade în zona cuprinsă între Iugoslavia și Languedoc. Adoptarea generalizată a acestei tehnici nu ajunge pentru a defini o cultură unică care s-a dezvoltat timp de mai bine de 20 de secole în cea mai mare parte a bazinului Mediteranei. Extrema închidere a acestei zone favorizează într-adevăr puternica individualizare a micro-regiunilor care o compun și face ca fiecare să fi cunoscut propria ei evoluție și propriile-i caracteristici. Dacă decorul cu scoici predomină în spațiul astfel definit, dispunerea acestui decor și forma recipientelor prezintă, dimpotrivă, trăsături foarte diferite în Dalmația, Italia, Sicilia, Sardinia, Corsica, Provence, Languedoc ori Catalonia.

Modurile de viață, de locuire și reprezentările simbolice nu relevă totuși urmele unei culturi care să fi fost comună ansamblului Europei mediteraneene în timpul acestei prime faze a neoliticului. Mai întîi, pentru că, o repetăm, „neolitizarea” acestei zone nu s-a efectuat decît progresiv, printr-o lentă deplasare

de-a lungul axelor maritime sau prin impulsuri succesive, făcînd ca populații întregi să trăiască încă în condițiile specifice mezoliticului. Apoi, pentru că în chiar interiorul populației care a schimbat modul de viață prădător cu o practică asociind agricultura și creșterea animalelor, toate transformările nu au venit din afară. În anumite regiuni, la distanță de nucleul mediu-oriental sau aflate departe de marile căi de pătrundere ale modelului neolitic, anumite trăsături ale acestei civilizații au putut să apară din interior, rezultat al unei evoluții ecologice și culturale fără raportare directă la mutațiile din Orient, ceea ce s-a tradus prin permanentizarea micro-culturilor locale.

Între Dunăre și Atlantic, condițiile în care s-a efectuat transmiterea tehnicilor și a practicilor neolitice au favorizat, dimpotrivă, apariția, dacă nu a culturii unice, cel puțin a unui ansamblu cultural relativ omogen. Aici, adoptarea agriculturii și a creșterii animalelor s-a făcut în detrimentul pădurii, printr-o luare în posesie a teritoriilor propice agriculturii, prin migrări intense și prin „colonizări“, din valea Dunării spre Boemia, Europa Centrală, Polonia, Germania renană, regiunea belgiano-olandeză, apoi Franța de nord și Bazinul parizian. Favorizată de stratul continuu de loess, foarte bun pentru agricultură și de o creștere demografică care pare să fi fost foarte puternică, această colonizare „rapidă“ a sfîrșit prin a atinge regiunile Atlanticului pe la 4000, dînd naștere culturii cu ceramică lineară, după stilul decorării vaselor, format din motive curbilinii în formă de bandă.⁹

Aici, modurile de viață și locuirea prezintă, în ciuda diferențelor regionale deloc neglijabile, o reală omogenitate și acuză o ruptură foarte clară cu civilizația mezolitică, de acum înainte conturată pe litoralul Mării Baltice și în zonele forestiere muntoase. Agricultura (grîul, orzul, bobul, lintea) și creșterea animalelor (bovine, ovine, capre, porci) sînt practicate peste tot, dînd loc cel mai adesea la o ocupare semi-nomadă a solului, caracterizată prin arderea solului acoperit cu buruieni, în vederea îmbunătățirii lui, prin rotația culturilor și prin transhumanță.

Diferența fundamentală față de mezolitic: locuințele sînt grupate de acum înainte în sate de apriximativ zece case. Ele sînt în general de formă dreptunghiulară, susținute de șiruri de cîte cinci stîlpi, cu acoperișuri în dublă pantă, din paie sau stuf, cu ziduri din crengi sau chirpici, putînd să adăpostească una, două sau chiar trei familii. Într-adevăr, dacă populațiile mezoliticului avuseseră tendința de a se împrăștia odată cu extinderea pădurii postglaciare, constrîngerile impuse de lupta pentru supraviețuire în acest mediu ostil vor obliga pe oameni să se regroupeze, să aibă locuințe mari și să adopte o organizare de tip comunitar.

O omogenizare relativă a zonei ceramicii lineare poate fi observată în ritualurile funerare. Necropolele situate în apropierea satelor adună mai multe zeci de morminte individuale, uneori regrupate în ansambluri care corespund, probabil, unei familii. Corpurile sînt, cel mai adesea, depuse pe fundul unei gropi de formă ovală, ghemuite pe partea stîngă, înconjurată de efectele lor personale și podoabele lor, adesea presărate cu ocră roșu. Incinerația este mai rară, dar există.

Pe ansamblu, elementele de unitate care fac ca aceste culturi ale neoliticului vechi să se diferențieze de cele ale mezoliticului postglaciar nu ajung să definească, în această perioadă, o civilizație „europeană” fundamental deosebită de omoloagele sale din Orientul Apropiat. Europa este atunci împărțită în trei mari zone care, la rîndul lor, prezintă fiecare o anumită omogenitate: zona mediteraneană și orientală, în contact direct cu marile civilizații ale „cornului fertil” și cu Orientul Apropiat, unde „neolitizarea” s-a făcut în special pe cale maritimă; zona continentală, care este cea a întinderilor de loess, a ceramicii cu decor linear și a marilor construcții din lemn; în fine, zona atlantică, unde a apărut mai devreme decît în altă parte arhitectura funerară a „megaliților”.

De la civilizația megalitilor la epoca bronzului

În această a treia zonă, care coincide în linii mari cu Europa occidentală, s-a dezvoltat, între sfârșitul mileniului al V-lea și începutul mileniului al II-lea, civilizația megalitică, definită prin existența unei arhitecturi funerare, pe care o întâlnim, mai întâi, pe coastele Portugaliei și ale Bretnaniei, apoi în Spania de nord, în cea mai mare parte a Franței și a Belgiei, în Renania, Irlanda, Anglia, Scandinavia și, în sfârșit, în Polonia, Sardinia și Corsica. Enorme blocuri cioplite care formează aceste monumente se prezintă fie sub forma unor pietre ridicate (*menhiri*), izolate sau aliniate în rânduri paralele, ca în Carnac, fie sub forma unor mese de piatră (*dolmene*), acoperite sau nu de pământ (*tumulus*), fie sub forma unor pietre verticale mai mici dispuse în cerc, la distanțe egale, în jurul unei pietre mai mari: *cromlehurile*. Toate aveau o funcție religioasă, dolmenele, tumulii și *cairn*-urile (sisteme de incinte ovale din pietre de formă neregulată) adăpostind camere funerare rotunde sau dreptunghiulare care puteau primi pînă la douăzeci de corpuri. Este deci vorba de morminte colective care ar fi fost rezervate căpeteniilor, după cum s-a crezut multă vreme, dar care, după cele mai recente cercetări ale arheologiei preistorice, ar fi servit, cel puțin în anumite regiuni, la înhumarea împreună a populațiilor locale.

În orice caz, prezența monumentelor megalitice în zona cuprinsă între strîmtoarea Gibraltar și Vistula denotă, în același timp, aptitudinile populațiilor respective în materie de transport și de ridicare a lor (marele menhir Locmariaquer, în Morbihan care este astăzi distrus, avea 20 m în înălțime și cîntărea 360 de tone), o organizare socială capabilă de a mobiliza efective însemnate de oameni și unele motivații religioase (cultul morților, credința în lumea de dincolo etc.), care, aplicate la un spațiu geografic foarte întins, definesc un fond de mentalitate comun

popoarelor care depind de această „cultură”: cea a „megaliților”. Pentru Jean-Baptiste Duroselle, aceasta ar fi constituit prima „fază comunitară” a istoriei popoarelor din vestul european (*L'Europe. Histoire de ses peuples, op.cit.*, pp. 30-32). Este oare vorba de o cultură, în sensul pe care antropologii îl dau acestui termen? Împreună cu istoricul german Karl-Ferdinand Werner, J.-B. Duroselle preferă să vorbească de unitatea „ideii megalitice”. „Nu este vorba, precizează acesta, nici de un popor, nici de o civilizație care ar fi avut peste tot aceleași caractere, ci de o idee destul de puternică pentru a-i incita pe oamenii de acum 5.000 de ani, la mii de kilometri depărtare unii de alții, să-și cinstească morții și pe câțiva din zeii lor într-un mod foarte asemănător, dacă nu identic”.

Fiind vorba de culturi propriu-zise, ele evoluează pe parcursul mileniilor al IV-lea și al III-lea î.e.n. odată cu extinderea, în toată Europa, a modului de viață neolitic și cu crearea unei societăți țărănești, progresiv diferențiată și suficient de organizată pentru a duce la bun sfârșit importante lucrări colective și publice. În Europa de vest și de nord, cât și în partea centrală a continentului, apar, în timpul acestei perioade a neoliticului secundar, împrejuririle destinate animalelor domestice și incinta fortificată în fața căreia se afla un șanț. În același timp, cucerirea de noi teritorii bune pentru agricultură și extinderea zonelor de pășunat este însoțită de noi strategii în construirea satelor. Pintenii barați¹⁰, așezările aflate pe delușoare (monticule) și grinduri, „palafitele”¹¹ (construcții lacustre din neoliticul târziu) și „stațiunile litorale”, aflate pe malul lacurilor etc., toate fac dovada preocupărilor defensive ale grupurilor umane, consecință a conștientizării ideii de grup, rezultat al sedentarizării și, totodată, al nesiguranței provenite din concurența acerbă în a controla terenurile agricole și cele destinate animalelor. În acest moment al protoistoriei Europei apare fenomenul „război” și odată cu el tipul social însărcinat cu securitatea grupului și protecția bunurilor. Dar pînă la sfârșitul epocii bronzului, războinicul nu este atît de diferit de păstor,

agricultor, fierar, miner etc., într-o societate care păstrează un caracter pregnant comunitar.

În Balcani și în Mediterana Orientală, unde creșterea demografică și migrațiile populațiilor egeo-anatoliene par a fi fost foarte puternice în timpul acestei perioade, diversificarea culturală se resimte sensibil în mileniul al IV-lea. Printre culturile cu aria de extindere cea mai întinsă, o putem menționa pe cea numită Vinča (de la numele unei așezări din apropierea Belgradului), cu așezări de tip *tell*¹², cu așezări dispuse pe terse fluvi-ale, cu vesela neagră cu decor canelat, cu idolii săi plați, cu ochii supradimensionați ai zeiței-mame. Ea se întinde pe teritoriul Iugoslaviei de astăzi (cu excepția zonelor de coastă), o parte din Transilvania și Bulgaria¹³, în timp ce în Dalmația și Istria avem de-a face cu cultura Danilo, în Ungaria, cu cea numită Lengyel, constând în ceramică pictată și ornată cu spirale.

Populația cunoaște, de asemenea, o puternică creștere în Europa Centrală, unde se afirmă cu aceeași intensitate diferențele regionale (cultura Roessen în Germania centrală și în Alsacia, cultura Michelsberg în regiunile renane etc.), și în Mediterana occidentală, adevărată răscruce de influențe, unde culturile de ceramică lustruită înlocuiesc, puțin câte puțin, vasele cu decor imprimat. Se dezvoltă astfel, între 3200 și 2500, cultura „chasseană” (de la Chasseay, regiunea Saône-et-Loire), extinsă curînd în cea mai mare parte a Franței și în sudul Angliei, Cortaillod în Elveția, Lagozza în Italia, Almeria în Spania, toate caracterizate prin folosirea ceramicii lustruite, frecvența zonelor de locuit pe înălțimi și printr-o mitologie centrată pe idolii feminini.

În sfîrșit, neoliticul sfîrșește prin a se impune pe malurile Mării Nordului și ale Mării Baltice, unde persistau modurile de viață bazate pe vînătoare și unde colonizarea operată de grupuri de tradiție dunăreană ajunge să întemeieze o economie de producție. Aceasta coincide cu înflorirea culturii numite a „paharelor în formă de pîlnie”, a cărei arie de extindere acoperă Germania de nord, Danemarca, sudul Suediei, Polonia occidentală și o parte a Olandei.

În timpul acestei ultime faze a neoliticului, folosirea metalului își face apariția în diferite regiuni ale Europei, fie prin import de tehnici utilizate începînd cu mileniul al VI-lea, în Anatolia ori Iran, via Mediterana și apoi pe Dunăre, fie, după cum se arată în cîteva lucrări cunoscute – grație dezvoltării autonome a unor centre metalurgice care, pe teritoriul României și al Bulgariei, ar fi existat înaintea celor din Anatolia și Iran. Se pare că, în acest caz, începînd cu mileniul al IV-lea, avansul tehnic luat de olarii bazinului dunărean și perfecționările obținute în folosirea focului au permis să se realizeze topirea aramei și să se fabrice obiecte din acest metal, care au coexistat cu uneltele și instrumentele din piatră. Se vorbește, în general, de *calcolitic* pentru a desemna această perioadă intermediară, în cursul căreia au coexistat ambele tehnici, piatra predominînd, iar arama nefolosind încă decît la fasonarea de obiecte mărunte, cum ar fi, de exemplu, vîrfurile de săgeată și sulele de găurit piele.

Pînă la începutul mileniului al III-lea, folosirea aramei modifică treptat modul de viață al populațiilor care păstrează trăsăturile majore ale culturilor neolitice, continuă să-și înhumeze morții în poziție chircită în morminte colective și adoră o zeiță-mamă sub forma idolilor feminini răspîndiți în cea mai mare parte a Europei. Același lucru este valabil și pentru principalele culturi continentale ale jumătății mileniului al IV-lea: cultura „aristocratică” a kurganelor (morminte cu groapă, sub tumuli), între Marea Neagră și Marea Caspică, cultura Gumelnița, între Carpați și gurile Dunării, culturile Seine-Oise-Marne și Artenac (în Charente) etc.¹⁴ În zona Mediteranei occidentale, raritatea minereului face ca trecerea la vîrsta aramei, apoi la cea a bronzului să se facă progresiv (timp de două–cinci secole), fără să se poată afirma cu certitudine ce a fost determinant în adoptarea noilor tehnici: migrațiile și sosirea noilor populații, după anumiți protoistoricieni (Evans, Georgiev, Weinberg), inovațiile difuzate începînd cu civilizațiile periferice (Gordon Childe), sau evoluția pe loc, plecînd de la un anumit stadiu

caracterizat prin echilibrul între modul de producție, organizarea socială și „ideologie“ (Renfrew, Théocaris).

La răscrucea mileniilor III-II, în Europa Occidentală și Centrală se afirmă cunoașterea generalizată a metalurgiei aramei, și tot acum se impun, probabil în legătură cu migrațiile intense, fenomene culturale complexe de largă difuzare. Extinderea civilizației kurganelor, transmisă de populații seminomade, favorizează omogenizarea unui vast spațiu cultural acoperind o mare parte din Germania, Polonia, Cehoslovacia, spațiu al fazei târzii a vârstei aramei, al ceramicii numită „șnurate“ (impresii cu șnurul în pasta încă proaspătă). În nordul și vestul acestei zone, în Scandinavia Meridională, Danemarca și Olanda, se întâlnește un grup foarte apropiat de acesta, care se caracterizează și prin producerea securilor de luptă. În cele două cazuri regăsim, în afara ceramicii „cordate“, înhumarea morților în poziție dreaptă, în morminte individuale, sub tumuli.

În Europa de vest și Centrală, în interiorul unui patru-later cuprinzând insulele britanice, litoralul atlantic, Iberia, Languedoc, valea Ronului și a Rinului, Olanda și Boemia, apogeul și apusul vârstei aramei coincid cu așa-numita cultură a vaselor sau a paharelor în formă de clopot, o ceramică roșie-brună, ale cărei recipiente în formă de clopot sînt ornate cu benzi orizontale și incizii. Deținerea acestor vase, probabil destinate practicării libațiilor, a putut fi un semn de putere socială, ea însăși legată de exploatarea, transportul și comercializarea minereului de aramă. Este admis de majoritatea specialiștilor că elitele produse de această cultură a „vaselor în formă de pîlnie“ au întreținut între ele relații, uneori la foarte mare distanță, antrenînd căsătorii și metisaje. Cele două mari centre de producție metalurgică în epoca aramei – Europa Centrală și Spania – ar fi punctele de plecare ale acestor mutații și ale relativei omogenizări care a rezultat de aici și care a concurat, ea însăși, la răspîndirea civilizațiilor bronzului.

Acesta, obținut prin aliajul cupru-cositor, a înlocuit arama în Europa pe la 1800, după o perioadă de coexistență care a

durat mai multe secole. Marile centre europene ale bronzului timpuriu s-au dezvoltat mai întâi în regiunile care au constituit focarele fundamentale ale industriei cuprului – Spania și Boemia – și este limpede că, în geneza diferitelor culturi ale vârstei bronzului, grupurile „ceramicii cordate“ și ale „paharelor în formă de pîlnie“ – acestea din urmă ca și „cărăuși“ neobosiți ai primelor tehnici metalurgice – au jucat un rol decisiv. Au cunoscut apoi o dezvoltare rapidă, favorizată, se pare, de noi migrații, diferite centre situate în Anglia, Irlanda, Armorica, Germania, Alsacia, Elveția, Polonia etc. Toate au în comun un anumit număr de trăsături, printre care se cuvine să subliniem adoptarea înmormîntărilor individuale, în morminte plane mai întâi, apoi sub tumuli.

Epoca bronzului, care ocupă în Europa un spațiu temporal de aproximativ 12 secole, marchează o etapă decisivă în evoluția continentului nostru. Este momentul cînd se nasc, în bazinele Mării Mediterane Orientale – din Cipru pînă în insulele Ciclade și din Creta pînă în Grecia continentală –, primele societăți protourbane aristocratice, din care se vor naște cetățile-state ale mileniului I î.e.n. (cf. cap. 2). La vest, Peninsula Iberică cunoaște, grație unor apropiate mine de cupru și cositor, o lungă fază de prosperitate, inaugurată în Andaluzia de către cultura El Argar. Înhumarea individuală sub tumuli înlocuiește aici mormintele colective, în timp ce zeițele-mamă dispar și apar primele sate fortificate. La începutului mileniului I, peninsula cunoaște diverse influențe: cea a popoarelor dunărene în Catalonia, cea feniciană și grecească pe litoralul mediteranean, în sfîrșit, cea a culturilor atlantice, pe coastele ei din vest, în timp ce culturile iberice originale iau naștere în sud și centru.

De asemenea, coexistența, în aceeași regiune, a minelor de cositor și de cupru a făcut din „bronzul timpuriu“ din Boemia nucleul inițial al unei culturi care s-a răspîndit cu repeziciune într-o zonă cuprinsă între Moravia, Austria de Jos, Silezia, Saxa-Turingia, o parte din Bavaria cu cîteva grupuri satelite în Ungaria și Renania: cultura Unietice (la sud de Praga). Ea a

beneficiat, de asemenea, atât de poziția sa geografică, controlînd marile drumuri comerciale ale chihlimbarului, de la Marea Baltică la Marea Mediterană, cît și de contactele avute cu zonele de cultură mediteraneană și ale Orientului Apropiat. Riturile funerare adoptate de cultura Unetice evidențiază o tendință de „democratizare a morții“, care se deosebește flagrant de practicile mai vechi și de cele ale popoarelor vecine, care privilegiau impunătorii tumuli princieri. Aici, într-adevăr, mormintele, grupate în mici necropole, nu prezintă nici o deosebire majoră între cele ale bogaților și cele ale săracilor. Sînt simple gropi săpate în pămînt, înconjurate sau acoperite uneori cu pietre, însemne ale unei structuri sociale individualiste și aproape deloc ierarhizată. Chiar dacă zeița-mamă dispare în cadrul culturii Unetice și chiar dacă aglomerările fortificate pe înălțimi își fac apariția în anumite locuri, este clar că bogăția adusă de metal nu afectează condițiile economice, bazate încă pe agricultură și creșterea animalelor.

Bronzul târziu, care începe în Europa în secolele XIII-XII î.e.n., aduce o adevărată revoluție în modul de îngropare al morților. Incinerația ia locul înhumării. Mortul este ars pe un rug, iar cenușa este strînsă într-o urnă. Aceste urne sînt îngropate și grupate în necropole, de unde numele de „cultură a cîmpurilor de urne“, care a fost dat acestui complex cultural apărut în Europa centrală și în Germania de sud, poate fi în legătură cu primele invazii celtice și cu transformările profunde care afectează în această epocă lumea mediteraneană, extins apoi la o mare parte din Franța și Spania. Odată cu incinerarea și cu cîmpurile de urne, care constituie semnul cel mai tangibil al unei adevărate comunități culturale acoperind o parte importantă a spațiului european, se impun atât bogăția și diversitatea materialului din metal (săbii, cuțite, ace, brățări etc.), a ceramicii originale (caneluri, decor excizat, ornamentație, meandre etc.), cît și extinderea cultului solar cu simbolurile sale.

Moda urnelor funerare a început în Marea Britanie mult mai devreme decît în partea centrală a continentului, se pare, pe

la 2000. La această dată, zona atlantică formează, din Portugalia pînă la gurile Rinului, o comunitate economică prosperă a cărei arteră principală o constituie Marea Mîneei și care va dura aproape cinci secole de o parte și de alta a „canalului“, în Armorie și în Wessex, în Irlanda (bogată în aramă și aur) și în Galia, unde abundă cositorul. Între aceste focare, schimburile sînt numeroase, tot așa cum acestea abundă în regiunile mediteraneene și orientale. Ele se vor accentua în perioada bronzului tîrziu, cînd se răspîndește o mitologie sincretică asociind cultul solar vechiului ritual de fertilizare.

În Italia, în timp ce partea meridională a peninsulei și Sicilia cunosc, cu influențele miceniene, o evoluție care amintește de cea a bazinului oriental al Mediteranei (palate, morminte bogate săpate în rocă etc.), nordul și centrul dezvoltă, începînd cu secolele XII-XI, „cultura cîmpurilor de urne“. Modul de incinerare și ceramica sînt apropiate de modelele răspîndite în nordul Alpilor. De-a lungul acestei faze, pe care anumiți arheologi o asimilează cu sosirea protoetruscilor, dăinuie în munți o cultură „apenină“, mai puțin rafinată, unde persistă locuirea în aer liber ori în peșteri. În schimb, locuințele numite *terra-mare*, instalate pe terenuri umede sau mlaștinile cîmpiei rîului Pad, tind să dispară.

Tot pe parcursul ultimelor secole ale epocii bronzului înfloresc, în marile insule ale Mediteranei Occidentale – insulele Baleare, Corsica și Sardinia –, adevărate sinteze ale influențelor mediteraneene, occidentale și ale culturilor locale. În Sardinia apar primele elemente ale culturii *Nuraghe*, cultură care va dura pînă în epoca fierului. Aceste vaste monumente, în același timp sanctuare și edificii defensive, conțin, în varianta lor originală, un turn în formă de trunchi de con, din piatră brută, lucrată cu grijă, cu o platformă deasupra. Intrările sînt strîmte și rare. Un mic coridor duce spre camera circulară. La începutul mileniului I, locuințele *nuraghe* devin tot mai complexe – cu nișe laterale, camere cu bolți, diverse încăperi care ocupă două-trei etaje și unde se poate ajunge urcînd o scară în spirală. Mai multe turnuri

pot fi legate, prin ziduri drepte, cu un turn central mai înalt și o configurație de ansamblu care seamănă oarecum cu un castel-fortăreață din Evul Mediu.

Regiunile periferice nordice ale continentului nu folosesc nici arama, nici cositorul. De aceea, oamenii se mulțumesc, într-o primă fază, în zona malurilor baltice ale Poloniei și ale Scandinaviei, cu perfecționarea obiectelor din piatră sau cu importul de metal din Boemia și din Balcani. Începînd cu secolul al XV-lea î.e.n., favorizată de comerțul cu chihlimbar și de o pace relativă pe care nu o cunosc în același moment nici Europa Centrală, nici zona mediteraneană, se dezvoltă o strălucită civilizație a bronzului, care asociază incinerația și cîmpurile de urne cu un cult al soarelui. Mobilierul metalic (bronz, dar și aur și argint) este de o extremă bogăție, apropiindu-se uneori de „baroc“, și face dovada unei măiestrii ieșite din comun a artiștilor în bronz sau în aur. Adevărat leagăn al civilizației germanice, această civilizație tîrzie a bronzului din nord va dura aproximativ 1000 de ani. În sfîrșit, în partea orientală a continentului, migrațiile și tendințele expansioniste ale popoarelor din stepă vor răspîndi în mileniul I, pînă în Polonia și în regiunile dunărene, cultura „mormintelor cu platformă de lemn“, apoi bogata civilizație a sciților.¹⁵

În momentul în care fierul își face apariția în Europa temperată, în secolele X-IX î.e.n., au apărut importante rupturi în modul de viață și în practicile culturale ale oamenilor din bronzul tîrziu. Locuirile pe înălțimi sînt tot mai alese de către populațiile de agricultori-crescători de animale. Incinerația, care dăduse unitate culturii „cîmpurilor de urne“, se rarefiază, fără a dispărea complet (cele două rituri funerare coexistă adesea) și practica tumulilor cunoaște un nou avînt. Nefiind destul de puternice pentru a satisface nevoile născute din explozia demografică, capacitățile de producție dau naștere unor tensiuni care au favorizat apariția unei categorii specializate în arta războiului și dezvoltarea șefilor. Fără a vorbi de adevărate clase sociale, se poate recunoaște, după mormintele bogaților ori

săracilor, un început de stratificare socială care se va accentua odată cu epoca fierului și care este probabil legată de dezvoltarea schimburilor. Chihlimbarul, lingourile, bronzul, produsele meșteșugărești au dat naștere unor puternice curente comerciale, uneori pe distanțe lungi, rezultante ale diverselor influențe, și chiar metisaje. Roata și drumul fac parte deja din mediile culturale ale strămoșilor de acum 3000-4000 de ani. Odată cu celții, în istoria Europei vor intra calul și carul de luptă.

Enigma indo-europeană

Originară din îndepărtata Asie Mică, se pare din Armenia, unde și-a făcut apariția în mileniul al III-lea, metalurgia fierului a cuprins toată Europa temperată între 800 și 1000 î.e.n., după ce a tranzitat multă vreme prin Egipt, apoi prin teritoriile controlate de hitiți și filistenii și, în sfârșit, prin Creta și Grecia. La fel ca și trecerea de la neolitic la prima epocă a metalelor, adoptarea noii tehnici s-a efectuat progresiv și nu printr-o revoluție bruscă, folosirea fierului fiind limitată, într-o primă perioadă, la decorarea unor obiecte prețioase și la fabricarea de lame de lance, cea a bronzului menținându-se pînă în epoca romană în Scandinavia, pe litoralul atlantic și în nordul Rusiei.

Așa lent cum a fost acest fenomen de aculturație, apariția fierului a modificat radical, pe de o parte, tehnicile de război, iar, pe de altă parte, cele ale construcției navale și, mai ales, ale agriculturii, prin adoptarea plugului cu brazdar de fier în bogatele podșuri și cîmpuri cu grîu din centrul și nordul Europei, aceste inovații diverse antrenînd importante mutații în structurile societăților respective. Epoca fierului, în cursul căreia are loc o primă așezare a popoarelor Europei istorice, și care coincide în partea occidentală și centrală a continentului cu triumful celților, cuprinde două mari faze culturale. Prima, numită *Hallstatt* (de la numele unei necropole austriece) durează din secolul al VII-lea pînă în anii 500-450, a doua – de la această

ultimă perioadă la pînă la cucerirea Galiei de către romani (mijlocul primului secol î.e.n.) și a primit numele de civilizația Latene, de la denumirea unei stațiuni din nordul lacului Neuchâtel, în Elveția.

Amîndouă au fost contemporane marilor construcții pan-elenice și romane, folosind scrisul și, precum „imperii” etrusci și cartaginezi, au jucat un rol considerabil în istoria Europei occidentale. Cele două mari faze care structurează epoca fierului, definesc niveluri culturale reperabile în situri arheologice, comparabile celor care împart celelalte perioade ale epocilor preistorice și protoistorice. Ca și popoare reale, definite nu numai printr-un complex de tehnici, moduri de viață și practici simbolice, ci și printr-o origine etnică și o limbă comune, grupurile umane care populează în primul mileniu spațiul cuprins între Oceanul Atlantic și Marea Neagră, de cealaltă parte, malurile Balticii și lumea mediteraneană, de cealaltă parte, aparțin cel puțin parțial – în sensul că se suprapun unor etnii deja instalate de demult – familiei indo-europenilor. Alături de celți, care ocupă în toată această perioadă un loc privilegiat în acest ansamblu și care formează esența substratului etnic al civilizațiilor Hallstatt și Latene, se găsesc germanii, balții, cimbrii, teutonii, sciții, tracii, cimerienii și sarmații, la care trebuie să adăugăm, firește, popoarele fondatoare ale marilor civilizații ale scrisului, instalate pe litoralul de nord al Mediteranei.

Se știe că originea și natura entității indo-europene fac parte din marile enigme ale istoriei. Ca popor constituit, strămoș comun al majorității etniilor care au prins rădăcini în Europa, în Iran și pe subcontinentul indian, indo-europenii n-au lăsat nici texte scrise, nici monumente susceptibile de a le fi atribuite cu certitudine. Existența lor se bazează deci, cel puțin într-o primă perioadă, pe ipoteze, și acestea se sprijină pe paleontologia lingvistică (metodă care constă în a atribui unui popor cunoașterea obiectelor și a existențelor a căror denumire se regăsește în limbă), pe lingvistica comparată (care evidențiază concordanțele numeroase din gramatica și vocabularul

majorității limbilor europene și ale multor limbi din Asia) și pe mitologia comparată, reprezentată, în special în Franța, prin lucrările lui Georges Dumézil. Aceasta a arătat că baza concepțiilor religioase ale indo-europenilor era fondată pe repartitia activităților divine și umane în trei funcții cosmice și sociale: suveranitate magică și religioasă, activități războinice, activități de producție, cărora le corespund grupurile, ordinele, clasele sau castele clericilor (preoți, brahmani, *oratores* ai Evului Mediu occidental), războinicilor (*milites*, nobilimea medievală) și muncitorilor manuali (țărani, meșteșugari).

Lucrurile devin mai complicate când, în afară de această percepere a fenomenului indo-european ca un complex de popoare vorbind limbi derivate din aceeași ramură lingvistică și relevând aceeași structură socială și religioasă trifuncțională, se trece la identificarea zonei nucleare de origine, unde ar fi provenit primele grupuri indo-europene, apoi la cronologia și modalitățile stabilirii lor în spațiul european. Ipoteza cea mai des avansată de arheologia clasică este că ei sînt originari din Asia Centrală și din Rusia de sud, regiune în care s-au dezvoltat începînd cu mileniul al V-lea, diversele nivele ale civilizației „kurganelor“ în care se găsesc urmele unei societăți patriarhale, dotată cu un sistem de clase și organizată în mici unități tribale conduse de șefi puternici. Economia este predominant păstorească, incluzînd și agricultura, și folosirea calului. Habitatul asociază colibe rectangulare, grupate în sate mici, vastelor edificii fortificate iar religia arată predominarea cultului solar.

Tot după teoriile clasice, aceste populații seminomade s-ar fi deplasat, în cursul mileniului al III-lea, pe de o parte, în direcția Iranului și a Indiei, pe de altă parte, de la est la vest, pe cea mai mare parte a continentului european, ducînd cu ele tehnicile lor militare (folosirea calului și a carului, armele de bronz, apoi de fier), structurile lor aristocratice și practicile funerare și religioase. Mulți specialiști în preistorie și în protoistorie au contestat însă de multă vreme această schemă, coborînd datarea primelor „invazii“ indo-europene și, mai ales, substituind zona nucleară primitivă, formată de stepele Rusiei

meridionale, fie Europei Centrale și Balcanilor, fie regiunilor circumpolare, unde, după specialiști ca H. Kuhn și V.I. Georgiev, s-ar fi constituit, încă din paleoliticul superior, grupuri etnice avînd deja trăsăturile culturale ale „populației indo-europene“.

Mai recent, lucrările arheologului britanic Colin Renfrew au repus în discuție problema originii și a modului de răspîndire a culturilor indo-europene. Pentru preistoricianul de la Cambridge, primii arieni nu ar fi niște cavaleri războinici veniți din Rusia începînd cu mileniul al III-lea, ci niște grupuri de agricultori-crescători de animale anatolieni care ar fi început să se deplaseze din Asia Mică spre Indus și Balcani, chiar de la debutul vremurilor neolitice, din mileniul al VII-lea, transmiterea culturii lor printre popoarele alogene realizîndu-se nu prin cucerire, ci printr-o întindere lentă (evaluată, în medie, la 18 km într-o generație), urmată de o aculturație progresivă. Altfel spus, pentru Colin Renfrew, explozia demografică legată de inovația neolitică ar fi provocat, treptat, deplasări ale populațiilor „arianizate“ și convertite, totodată, la virtuțile economiei de producție.

Chiar dacă este cu mult mai puțin revoluționară decît cea enunțată și fundamentată, în lucrările lor, de G. Dumézil ori E. Benveniste, această teză are cel puțin meritul de a pune, încă o dată, accentul pe caracterul esențialmente „cultural“ al faptului indo-european, deci de a nega orice legitimitate științifică a tezelor, astăzi aproape complet abandonate de antropologii și arheologii serioși, care invocă unitatea rasială a aristocrației indo-europene.¹⁶

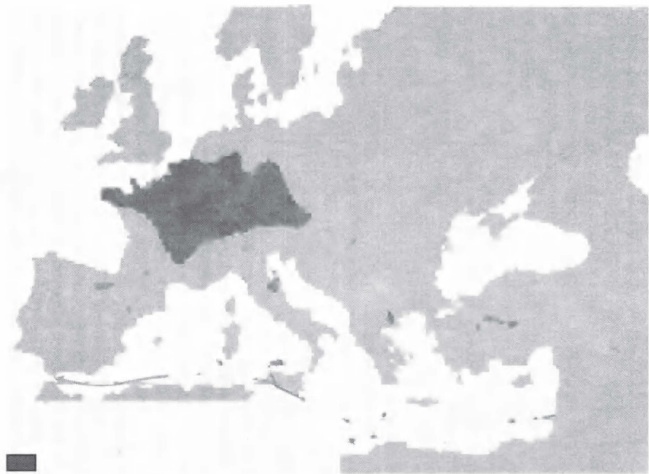
Apariția și apogeul lumii celtice

Fie că este rezultatul unei cuceriri militare, fie că avem de-a face cu o pătrundere lentă a civilizației neolitice, instalarea primilor indo-europeni în spațiul cuprins între Balcani, Marea Baltică și litoralurile Mediteranei și ale Atlanticului nu este

scutită de episoade ulterioare implicînd însușirea brutală a pămîntului de către noii veniți, aparținînd și ei ramurii popoarelor indo-europene. Vorbînd despre celți, le cunoaștem existența și, în parte, istoria, nu numai după izvoarele arheologice, lingvistice, epigrafice, toponimice etc., ci și după mențiunile făcute în numeroasele texte grecești și latine, de la Polybios la Cezar, și de la Posidonius la Tacitus. Știm că sînt reperabili începînd cu epoca bronzului, la sfîrșitul mileniului al III-lea, în zona situată în nordul Alpilor, între Boemia și Burgundia, acolo unde vor apărea mai tîrziu primele manifestări ale civilizației Latene.

Prudenți, arheologii estimează că originea îndepărtată a acestei ramuri occidentale a indo-europenilor ar trebui căutată în purtătorii culturii tumulilor din epoca bronzului, întinsă de la Rin pînă la pădurile Boemiei. Ipoteza nu este admisă de toți, la fel ca și celticitatea unei fracțiuni a culturii „cîmpurilor de urne“, despre care știm că s-a extins între secolele al XIV-lea și al IX-lea, în această regiune, apoi în Europa centrală și Spania. Doar cu fracțiunea occidentală a civilizației halstatiene s-ar constata o coincidență aproape sigură între această fază culturală a vîrstei fierului, localizată în sectorul Boemia / Burgundia, și grupurile structurate de războinici propriu-zis „celți“, fără ca să se poată determina dacă clasa militară care s-a impus în această regiune constituie ori nu un element alogen în raport cu restul populației. Oricum ar fi, se constată în această perioadă prezența societăților stratificate, caracterizate în același timp prin folosirea calului, cunoașterea metalurgiei fierului, construirea de cetăți și de morminte „princiare“ cu țăr, elemente care, în consecință, anunță deja trăsăturile majore a ceea ce va fi lumea celtică la mijlocul secolului al V-lea î.e.n.

O parte a acestei populații s-a pus în mișcare, în cursul secolului al V-lea î.e.n., poate sub presiunea unor noi populații de călăreți, originare din stepele Rusiei meridionale sau, pur și simplu, datorită unor puternice explozii demografice. Un prim val, venit din Germania de sud și din Franța de est a ajuns în valea Ronului, a traversat Alpii și a pătruns în valea rîului Pad, instalînd o primă colonie în regiunea Bologniei.

În secolul al IV-lea, o a doua invazie conduce la cucerirea de către celți a celei mai mari părți a cîmpiei râului Pad, care va deveni Galia Cisalpină, urmată de o deplasare spre Italia centrală, soldată cu distrugerea și cucerirea Romei, în 385. La sfîrșitul secolului al IV-lea și la începutul secolului al III-lea, belgii, originari din zona celtică transrenană, pătrund în Galia, unde sosirea lor declanșează, în secolul al III-lea, două noi valuri succesive de invazii, care se îndreaptă, primul spre Languedoc, Spania și Italia (unde este oprit de romani), iar al doilea spre Balcani. Acesta din urmă îi conduce pe unii dintre ei în Iugoslavia, apoi în Bulgaria, Macedonia, Grecia (unde jefuiesc orașul Delphi, în 270 î.e.n.) și, în sfîrșit, în Asia Mică unde mercenarii de origine galică (galații) se pun în serviciul regelui Britaniei, Nicomedos, în timp ce alți celți se instalează pe platoul frigian, înainte de a fi cuceriiți, pe la 240-230, de Attalos de Pergam. De la această dată are loc un reflux, care se va accelera pe parcursul secolelor II-I î.e.n., teritoriul celților (care cuprinde și Irlanda și Marea Britanie) micșorîndu-se sub presiunile romanilor, ale popoarelor germanice și ale dacilor.

Unitatea civilizației care caracterizează lumea celtică la apogeul ei nu permite, în nici un caz, să se vorbească despre un „imperiu celtic“. În primul rînd, din cauza unei foarte mari discontinuități ce caracterizează implantarea populațiilor respective. Spațiul celților secolelor IV-III poate fi comparat cu o țesătură în care firele sînt rare și la mare distanță unele de altele, cu puternice nuclee tribale, între care se deplasează grupuri de importanță și omogenitate inegale, atrase cînd și cînd într-un punct sau altul care li se oferă de posibilitatea de a acapara teritorii sau prăzi. Față de marile „invazii germanice“ din secolul al V-lea î.e.n., provocate de presiunea nomazilor orientali, invaziile celtice se înrudesc, se pare, mai curînd cu cele ale jefuitoarelor și aventurierilor scandinavi din Evul Mediu timpuriu. Migrarea unui popor întreg, cu familii și cu bagaje, așa cum o descrie Cezar referindu-se la helveții din secolul I, nu este deloc specifică colonizării celtice, aceasta bazîndu-se cel mai adesea pe o recrutare om cu om din surplusul de populație.

Prin urmare, nu exista continuitate între principalele nuclee de populație celtă. Și nici unitate de rasă, elementele care compun lumea celtică aparținând tot atât de bine raselor alpine și dinarice brahiocefale, cât și rasei nordice doliocefale. Cît despre unitatea lingvistică, aceasta este departe de a fi absolută. Într-adevăr, dacă limbile celtice fac parte din complexul indo-european, ele se împart, după paleontolingviști, în două grupe principale: grupul *breton*, căruia îi aparțin celții continentali, și grupul *goidelic* care corespunde populațiilor celtice care au emigrat într-o perioadă relativ veche (sfîrșitul neoliticului) în Marea Britanie și Irlanda.

Dacă există omogenitate între grupurile umane care formează lumea celtică, ea este de ordin cultural și se aplică în special civilizației Latene. Născută la începutul secolului al V-lea în Germania meridională și în Franța de est prin fuziunea culturii Hallstatt cu elemente împrumutate de la greci și etrusci, aceasta a cîștigat treptat cea mai mare parte a teritoriilor ocupate de celți. Între Europa barbară și mediteraneană au existat, într-adevăr, cel puțin începînd cu secolul al VII-lea, relații durabile, devenite și mai active în secolul al VI-lea, odată cu întemeierea orașului foceean Massalia (Marsilia). În aceste relații, se pare că celții au jucat un rol de intermediari, fie și numai prin controlul pe care îl exercitau „prinții“ lor asupra căilor comerciale ce le traversau teritoriile și unde se operau transferurile de materii prime (cositorul din Cornouailles, cuprul alpin, blănurile nordice, din Renania și din Boemia etc.). Influențele grecești și etrusce au putut astfel să pătrundă în lumea celtică, așa cum o atestă descoperirea la Heuneburg, pe Dunărea Superioară, a unei incinte fortificate ce imită pe cele ale Greciei arhaice, și, desigur, mormîntul de la Vix (aproape de Châtillon-sur-Seine, pe Coasta de Aur), unde au fost dezgropate celebrul crater grecesc, un colier de aur greco-scitic și mai multe vase de bronz etrusce.

Astfel îmbogățită și reînnoită prin contribuțiile culturilor mediteraneene, civilizația celtică a cunoscut, odată cu epoca

Latene, o profundă transformare. Sigur, elementele de bază rămân aceleași: o societate aristocratică bazată pe posesiunea pământului și conducerea războiului, coexistența înhumării și a incinerăției, mormintele cu un artizanat ingenios și foarte diversificat, un habitat grupat în cătune sau format din așezări fortificate etc. Dar, toate aceste trăsături, prezente din epoca hallstattiană, se accentuează și ansamblul dă o impresie generală de mare bogăție. Alături de aristocrația războinică a conducătorilor de care pe două roți, din ce în ce mai numeroasă și mai opulentă (care consumă vin importat din zonele mediteraneene și se împodobește cu obiecte prețioase), găsim o pătură țărănească înstărită și o gamă întreagă de industrii dezvoltate și prospere. Puternica extindere demografică și prosperitatea care caracterizează, evident, perioada Latene, sînt datorate în principal transformărilor tehnicilor agrare și progresiei uneltelor: apariția plugului cu brăzdar de fier, perfecționarea carelor, dezvoltarea coasei etc. Agricultorii vor cultiva de acum pământul uscat și tare din văi și vor începe să întrețină culturi artificiale de-a lungul râurilor și în zonele umede, ceea ce le va permite să dezvolte, din Irlanda în Țara Galilor și din Cornouailles în Galia apuseană, creșterea vitelor.

Specialiștii în arheologie celtă introduc mai multe faze în civilizația Latene. În secolul al III-lea î.e.n., sosirea noilor grupuri de celți transrenani a avut drept efect primenirea culturilor locale și compensarea influențelor mediteraneene. Civilizația denumită Latene II (250-120 î.e.n.) prezintă astfel aspecte originale, mai „barbare” decît cea care a precedat-o, odată cu dezvoltarea sculpturii monumentale galice din sudul Franței (monumentele de la Roquepertuse păstrate la muzeul Borely din Marsilia). Dimpotrivă, pătrunderea romană în Galia meridională în secolele II și I, produce o nouă reechilibrare în sensul influențelor greco-latine, după cum stau mărturie sculpturile indigene de la Entremont și monedele galeze din secolul I î.e.n., specifice fazei culturale numită Latene III, care începe pe la 120 î.e.n.

Această ultimă perioadă, în care se înregistrează dezmembrarea lumii celților sub atacurile romanilor în sud, ale germanilor și dacilor în nord și est, este cea a așa-numitelor *oppida*, adevărate orașe primitive, puternic fortificate. Construite într-o vreme când lumea celtă se găsea supusă atacurilor sau doar amenințărilor vecinilor ei, aceste vaste fortificații, care au lăsat puține urme arheologice – celții nu au construit în piatră ci doar în lemn – erau destinate fie să protejeze de noii invadatori (de exemplu, cimbrii, în secolul I) populațiile și avuturile lor, fie să păstreze controlul asupra principalelor puncte strategice în interiorul unui sistem economic bazat pe stăpânirea principalelor căi ale comerțului „internațional“.

Cucerirea Galiei de către Cezar la jumătatea secolului I, marchează sfârșitul lumii celtice ca entitate politico-economică, despre care trebuie să spunem, încă o dată, că nu este deloc asimilabilă unui „imperiu“, cu atât mai puțin unei „națiuni“. Aruncată la periferia lumii romane, civilizația celtă nu-și păstrează „puritatea“ sa originară decât în zone ca Armorique, partea apuseană a Marii Britanii și Irlanda, unde se va menține, în era creștină, o tradiție lingvistică, literară și artistică, perceptibilă pînă în zilele noastre. În alte zone, dezmembrarea lumii celtice nu a ajuns pînă la o dispariție completă a ceea ce a fost, se pare, cea mai evoluată și cea mai bogată dintre civilizațiile „barbare“. Chiar și în partea ocupată de popoarele germanice, unde prăbușirea sistemului economic legat de *oppida* a fost urmat de o regresie generalizată, tradiția celtă a mai păstrat o anumită vigoare, ce se poate recunoaște, de exemplu, în toponimie. Mai ales că urmașii lui Cezar nu au procedat, lucru cunoscut, la o asimilare brutală a zonelor cucerite. Atît în Galia cît și în Panonia, leagăne ale civilizației celte, nu a existat o ruptură, și dacă în simbioza culturală care are loc în primele secole ale erei noastre partea de latinitate este de departe cea mai puternică, acest lucru se datorează, incontestabil, și unor elemente împrumutate de la strălucitoarele culturi din Latene.

Galii, celtiberii, bretonii și celții transrenani au transmis astfel cuceritorului roman și unei mari părți a popoarelor europene un patrimoniu cultural de o bogăție extraordinară. Artă lor este în special o artă a decorului, concepută nu atât pentru zei, cât pentru oameni, și destinată, în mod deosebit, podoabelor (coliere, brățări, pandative, fibule etc.), căminului (căței de vatră, rhytoane¹⁷, recipiente din metal și din ceramică) și mai ales echipamentului de război (căști, spade, scuturi). Este, de asemenea, în mod prioritar, o artă a metalului care utilizează aurul, bronzul și, mai rar, argintul, în asociație cu fildeşul, osul, pietrele prețioase și coralul. Inspirându-se din plin din lumea mediteraneană, cât și de la alte popoare barbare (sciții, de exemplu), această artă nu le este deloc inferioară în originalitate, perceptibilă mai ales în preferința pentru o reprezentare stilizată a faunei și a florei, într-o decorație voluntar abstractă, în gustul pentru linia curbă și formele sinuoase (ajungându-se, la sfârșitul perioadei, la o adevărată abundență „barocă”), și, într-un „realism” care nu este, totuși, o simplă copie a realului. Toate aceste trăsături, conjugate cu contribuțiile romanității și ale Orientului elenizat, vor contribui, cincisprezece secole după apogeul civilizației celtice, la înflorirea primei arte romane.

Un alt factor de omogenitate culturală care va rezista, la rîndul lui, mai multe secole cuceririi romane, este religia celților, care nu ne este cunoscută decît prin vestigiile arheologice și prin documentele scrise, foarte adesea ulterioare epocii Latene, cum ar fi scrierile irlandeze ale ciclului Ulster. Ea este puternic tributară credințelor și practicilor răspîndite în spațiul celtofon din neolitic și pînă în epoca bronzului, dar a suferit, de asemenea, influența religiilor greacă, romană, etruscă și feniciană, asimilările de divinități fiind practici curente în acea epocă. Sîntem siguri doar în ceea ce privește cultul morților și credința în lumea de apoi, după cum ne stau mărturie ofrandele în arme, unelte, care și hrană. Celții posedau un ritual funerar foarte elaborat, cu un cortegiu, sacrificii, banchete funerare, muzicieni etc., cu sanctuare a căror destinație ne este puțin

cunoscută, dar dintre care, cel puțin, o parte trebuie să fi avut o funcție sacrificială. Practicau rar sacrificiul uman și aveau pentru strămoși și eroi un adevărat cult, la fel ca și pentru animale (mistrețul, de exemplu, considerat simbol al forței), reprezentate frecvent sub formă de statuete, pandantive, fibule, inele etc.

Panteonul lor este, în mod clar, indo-european, cu puternice influențe feniciene și grecești, în special în Spania. Asimilate, treptat, celor romane, divinitățile principale sînt: o zeița-mamă, Epona; zeița cailor, Lug; asociat artelor și războiului Cernunnos, zeul cu coarne de cerb, stăpînul animalelor și al naturii sălbatice, și triada multifuncțională, încarnată de Esus, zeul bun și protector al bogățiilor, Taranis, zeul cerului, al pămîntului și al războiului, al principiului vieții, al cultului strămoșilor și, în sfîrșit, Teutates, zeu al triburilor în activitățile lor războinice sau pașnice. Relațiile lor cu oamenii și cu eroii par a proveni dintr-o mitologie comună ansamblului de populații celtice, unde figurează un întreg bestiar fantastic (dragoni cu corp de șarpe și cu cap de pasăre răpitoare, grifoni, cai cu capete de om) constituit din masive împrumuturi din mitologiile mediteraneene. Marea epocă a celților constituie, deci, pentru o întreagă parte a populațiilor ce ocupă spațiul european, o perioadă de reală omogenitate. Totuși, oricît de strălucitoare ar fi producția culturală a epocii Latene, nu în acest sector al continentului nostru s-a născut Europa istorică, purtătoare a inovațiilor majore, apărute în Orient odată cu scrisul, ci în apropierea țărmurilor mediteraneene, în acea lume a cetăților unde grecii au inventat, prin secolul al V-lea î.e.n., democrația.

Capitolul 2

LUMEA GREACĂ ȘI APARIȚIA CETĂȚII

■ *În Grecia se naște civilizația a cărei moștenire o va primi întreaga Europă. În mileniiile al III-lea și al II-lea, strălucite civilizații se nasc în Frigia și Creta, în timp ce populațiile indo-europene, aheenii, apoi dorienii, se instalează în Grecia.*

■ *În secolul al XV-lea î.e.n. se impune civilizația miceniană, civilizație aristocratică și războinică, rezultată din sinteza, în beneficiul aheenilor, al vechiului fond elenic cu civilizația cretană. Cunoscută grație poemelor homerice și descoperirilor arheologice, ea dispare la sfârșitul secolului al XII-lea, în urma invaziilor doriene. Ea lasă loc unei faze de regresivitate economică și culturală, care durează între 1200 și 800, în timp ce societatea se organizează în jurul celulelor senioriale, în cadrul cetății, în frații și triburi.*

■ *Odată cu secolul al VIII-lea, începe o vastă mișcare de rupere a izolării și de migrații. Colonizarea este atunci mărturia creării de noi cetăți în jurul Mediteranei, în special în Italia și Sicilia. La început, fiice ale metropolelor care le-au fondat, noile cetăți se emancipează destul de repede. Îmbogățind o clasă medie, legată de comerț și industrie, colonizarea bulversează raporturile sociale existente și pune în discuție dominația aristocrației, dând puterea unor tirani sprijiniți de cei mulți.*

■ *La sfârșitul secolului al VI-lea, două modele politice se opun în Grecia. Cel al Spartei, aflat în mâinile unei oligarhii, este în*

întregime orientat spre război și spre menținerea unui sistem rigid și sclerozat. Dimpotrivă, cel atenian se adaptează transformărilor economice și sociale, punînd capăt puterii exclusive a aristocrației prin modernizarea legilor, vieții economice, instituțiilor, operată de o serie de reformatori care deschid calea unui regim original, cel al democrației.

Datoria Europei și a lumii contemporane față de grupurile umane care au populat Grecia antică este considerabilă. Le datorăm esența instrumentarului nostru intelectual, categoriile de gîndire care structurează viziunea noastră despre lume, fundamentele conceptelor noastre politice, estetice și morale, transmiterea în Occident, prin intermediul limbii și a gîndirii grecești, a creștinismului primitiv. Imperiul roman, care va urma să transmită celei mai mari părți a continentului, moștenirea greacă, s-a hrănit el însuși, timp de secole, de o experiență și o cultură elaborate timp de aproape două milenii de către populațiile riverane ale Mării Egee și ale Mării Ionice. Aici s-a născut ceea ce numim, astăzi CIVILIZAȚIA, mai puțin, astăzi, printr-un etnocentrism incorrigibil, cît prin referința la ceea ce este universal în moștenirea lăsată de civilizațiile greco-latine.

Între munte și mare

Civilizația Greciei antice nu este un dar al naturii și dacă totuși a existat vreun „miracol” în geneza acestei civilizații, acesta e datorat în special oamenilor. Nimic, într-adevăr, nu predispunea Peninsula Elenică la a deveni centrul uneia dintre cele mai strălucitoare construcții ale istoriei umanității.

Grecia nu este o țară bogată. Munții cu înălțimi relativ moderate (muntele Parnas în centru: 2460 m; muntele Parnon, în sud: 1935 m; muntele Olimp, în nord: 2920 m), cu pante abrupte și despădurite de timpuriu, ocupă o suprafață considerabilă, decupînd țara în zone izolate între care comunicațiile

sînt dificile. Rîurile sînt niște torente, secînd în timpul anului. În afară de părțile nordice (Macedonia, Thessalia), cîmpiile sînt de mici dimensiuni, înconjurată de reliefuri abrupte, unde oamenii au trebuit să muncească din greu și să rivalizeze în ingeniozitate pentru a extrage din pămînt cele necesare traiului.

Clima este cea a unei țări mediteraneene. Vara ține șase luni. Este foarte călduroasă și uscată. Iarna este în general blîndă chiar dacă zăpada cade cîteodată pînă aproape de Atena. Cantitatea de apă din timpul anului este abundentă (mai bogată decît în Bretagne), dar ploile sînt repartizate pe scurte perioade în timpul anotimpurilor intermediare. Ele cad în averse violente, umflînd torenții și surpînd solurile, fără prea mare folos pentru agricultură. Chiar ținînd cont de schimbările climaterice care au afectat regiunea și care i-au accentuat caracterul arid, nu se poate imagina că Grecia a cunoscut în Antichitate o viață agricolă opulentă. Singurele culturi care găseau aici condiții acceptabile erau orzul, vița-de-vie și măslinul, dar țăranii trebuiau să facă dovadă de multă perseverență pentru a le instala și menține pe terasele amenajate pe munte. Producția cerealieră a fost întotdeauna slabă, iar creșterea animalelor a fost proprie unei țări sărace, punîndu-se accent în special pe creșterea oilor și a caprelor.

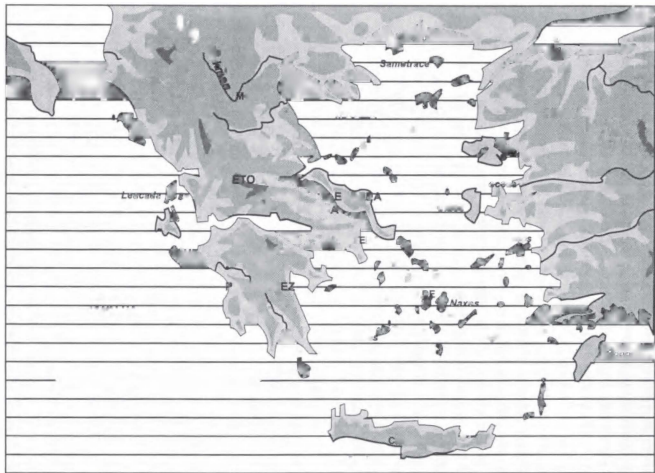
Peninsula și insulele sînt, de asemenea, sărace în resurse minerale. Cupru, cositor, fier nu existau. Metalele trebuiau deci importate de departe: din Cipru, din Caucaz, din Asia Mică etc. În schimb, abundă argila – de excelentă calitate, în special în Atica – care favorizează construcțiile din cărămizi și producția de ceramică, și admirabile varietăți de piatră de construcție sau destinate sculpturii: calcarul gris albastru de Parnas, blocuri de piatră din munții Sicyone, marmură din Atica sau din insulele Ciclade etc.

Elementele favorabile instalării oamenilor și dezvoltării activităților materiale și culturale nu sînt, totuși, absente pe țărmurile Mediteranei orientale, unde se vor dezvolta, în mileniul al II-lea, primele civilizații ale Greciei antice. Clima, tonică

și sănătoasă, favorizează viața în aer liber și o sociabilitate cu aspecte multiple. Seceta din anotimpul călduros este însoțită de lumină, de o limpezime a cerului, daruri pe care le cînta deja Euripide și care au favorizat, se pare, aptitudinea grecilor de a gândi lumea și de a o reprezenta cu o claritate ieșită din comun. Mai ales, prezența în apropiere a mării – niciodată îndepărtată mai mult de 50 de km pînă în Thessalia – a compensat din plin efectele compartimentării și ale izolării. În contact permanent cu aceasta, grecii au găsit în ea o resursă suplimentară, prin pescuit, și un mijloc de a comunica cu ușurință între ei, și cu lumea exterioară. Într-o epocă în care navigația se desfășura în special în apropierea țărmurilor, salba de insule ale Mării Egee a permis marinarilor Eladei să comunice, fără greutate, cu strălucitoarele civilizații ale Orientului. Ea a orientat deci activitatea lor spre comerț și spre colonizarea unor spații situate pe țărmurile Asiei Mici, ale Italiei de sud și ale Siciliei.

Lumea egeeană și Creta în mileniiile III-II î.e.n.

Diferitele regiuni care formează lumea egeeană au intrat în istorie cu îndepărtate decalaje cronologice. Prima care a pășit pragul epocii bronzului la sfîrșitul mileniului al IV-lea a fost Troia, situată în nordul Frigiei, la ieșirea din Hellespont. Pe la 2500 î.e.n., s-a dezvoltat aici o strălucitoare civilizație, descoperită de arheologul german Schliemann. Acesta a dat la iveală, în 1870, vestigiile unei vechi cetăți cu ziduri impresionante, pe care a luat-o drept orașul în jurul căruia luptaseră eroii Iliadei și care era anterioară acesteia cu cel puțin un mileniu. Dotată cu un palat cu megaron¹⁸, această cetate își datorează înflorirea poziției sale geografice, la răscrucea drumurilor maritime și terestre care leagă Asia de Grecia peninsulară, și regiunile Mării Negre de bazinul oriental al Mediteranei. Ea și-a întins foarte devreme influența în insulele Mării Egee, în Mace-

donia și în Tracia, făcînd să pătrundă în aceste regiuni tehnicile metalurgiei bronzului și frumusețea unei orfevrării, care ne sînt cunoscute, în special, prin „tezaurul lui Priam“ (un lot de obiecte atribuite suveranului troian de către Schliemann).

De pe țărmurile anatoliene, civilizația epocii bronzului a atins Cicladele, sudul Mării Egee, la mijlocul mileniului al III-lea. De aici, s-a extins în Creta și în Peloponez, furnizînd populațiilor acestor regiuni tehnicile și folosirea metalului, ca și un excelent utilaj din obsidian, o ceramică abundentă și stăpînirea tehnicii de a lucra marmura, provenită, în special, din Paros și utilizată pentru a șlefui idoli într-un stil uimitor de modern. Pe la 2300-2200 î.e.n., cea mai mare parte a lumii egeene și a Greciei peninsulare a ieșit din neolitic și cunoaște o anumită omogenitate a civilizației, caracterizată prin folosirea generalizată a metalului și a ceramicii, extinderea anumitor culturi, ca vița-de-vie, și întrebuițare de către populații a unor dialecte derivate dintr-o limbă comună, cea „egeeană“.

În timpul celei de-a doua jumătăți a mileniului al III-lea, populațiile indo-europene originare din regiunea dunăreană și din Rusia meridională au început să se deplaseze spre sud, instalîndu-se în Anatolia și în Grecia continentală. Acești primi eleni erau războinici de temut, care duseseră pînă atunci o viață nomadă. Practicau agricultura și creșterea animalelor, foloseau arama și vorbeau o limbă divizată în mai multe dialecte, limbă care avea să devină greaca veche. Mai multe valuri de invadatori s-au succedat astfel pînă la sfîrșitul mileniului al II-lea.

Primul val îl formează un ansamblu compozit căruia i s-a dat numele de *aheeni*. Între secolele XIX-XIV î.e.n., ei s-au instalat de o parte și de alta a Mării Egee, progresînd lent spre sud și dedîndu-se, în trecerea lor, la distrugeri de mare anvergură, cea a Troiei, de exemplu, în Anatolia, și cea a Cnossos-ului, în Creta. Treptat, ei s-au impregnat de cultura predecesorilor lor sedentari. Îi găsim, la începutul secolului al XIII-lea î.e.n., în tot bazinul Mării Egee, în marile insule ale Mediteranei răsăritene (Rodos, Creta, Cipru), pe coastele Siriei și ale Egiptului, pînă în Sicilia meridională.

După ei vor sosi *dorienii*, alți războinici barbari, echipați cu arme de fier, veniți și ei din nord, și care au invadat toată Grecia centrală și Peloponezul pe parcursul secolului al XII-lea, distrugând totul în trecerea lor și împingându-i pe aheeni spre coastele Asiei Mici, spre unele insule și anumite regiuni ale Greciei peninsulare, ca Atica și Eubeea.

În intervalul dintre 2000 și 1400 î.e.n., s-a dezvoltat în Creta o civilizație strălucită și originală, pe care marinarii acestei insule muntoase, cu câmpii de mică întindere, au transmis-o, la apogeul său, întregii zone meridionale a lumii egeene. Aceasta a rămas multă vreme cvasinecunoscută. Într-adevăr, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea e.n., referințele despre Creta veche erau cele pe care le vehiculau pînă la acea dată rarele evocări ale *Iliadei* și, mai ales, legenda greacă a lui Tezeu și a Minotaurului. Schliemann, condus de această tradiție legendară, a fost primul care, în 1899, a început săpăturile la Cnossos. Fără rezultat palpabil. A trebuit ca omenirea să aștepte anul 1900, pentru ca un arheolog britanic, sir Arthur Evans, atras în insulă de vestigiile de scriere non-alfabetică, să descopere primele urme ale palatului din Cnossos, punînd astfel bazele arheologiei minoice. De atunci, aceasta a progresat considerabil, datorită săpăturilor întreprinse la Cnossos, Phaistos, Mallia etc. și grație progreselor științei filologice care au permis, de vreo 30 de ani, să se descifreze în parte scrierea folosită în palatul de la Cnossos în ultima sa perioadă (linearul B).¹⁹

Plecînd de la aceste elemente, arheologii au trasat, în linii mari, istoria Cretei pre-elenice. Insula nu a fost, se pare, locuită decît în neolitic de populații anatoliene venite prin insula Rodos. În mileniul al III-lea î.e.n., acestea s-au instalat în partea răsăriteană a insulei. Cretanii știu să lucreze bronzul și practică deja activități comerciale care i-au pus în legătură cu marile civilizații ale bazinului oriental al Mediteranei, cu Mesopotamia și Egiptul. Adevărat pod între Europa, Africa și Orientul Apropiat, Creta constituie astfel, pentru continentul nostru, un important vector de pătrundere a influențelor orientale.

Practicarea activităților maritime și negustorești îmbogățește, puțin câte puțin, centre ca Mallia, Cnossos, Phaistos, care cunosc, începînd cu anul 2000 î.e.n., o strălucită civilizație marcată de construirea de palate impunătoare, vaste locuințe aristocratice care dominau satele de țărani și de pescari. Către 1750 î.e.n. o catastrofă, se pare naturală, distruge aceste prime reședințe „princiare”, curînd înlocuite, pe același loc de către edificii și mai mărețe.

De atunci, palatul din Cnossos, reședința lui Minos cel cu putere legendară domină toată insula. Dar cine este Minos? Poate un „rege” care ar fi sfîrșit prin a-și impune autoritatea micilor potențați locali, dar nu se știe dacă numele desemnează un om ori o dinastie. Poate că este în legătură cu funcția de rege-preot, așa cum era cazul faraonului în Egipt. Fără îndoială, trebuie să ne imaginăm că stăpînul din Cnossos nu și-a stabilit suzeranitatea asupra „regilor” mai mici, vasali ai altor cetăți decît în perioada de apogeu a „imperiului” său, în secolul al XVI-lea și al XV-lea. Oricum, către 1500, Cnossos este centrul cel mai populat al lumii mediteraneene, cu o populație de, probabil, 100.000 de locuitori. Este adevărata capitală a Cretei care domină asupra unui „imperiu maritim” cuprinzînd Peloponezul și Atica, Cicladele, sudul Anatoliei, Rodos și partea apuseană a Ciprului.

Din această perspectivă trebuie interpretată legenda lui Tezeu. Marinarii cretani, care asigurau schimburile între Egipt (fildeş), Asia Mică (cositor) și Grecia, deveniseră destul de puternici pentru a impune supușilor plata unui tribut. După legendă, eroul Tezeu pune Atena în libertate în fața dominației cretane, eliberînd din labirint pe cei șapte băieți și șapte fete ce urmau să fie dați Minotaurului și ucigînd acest monstru imaginar, pe jumătate om, pe jumătate taur, în fapt, temutul Minos. Această legendă amintește, astfel, de declinul Cretei, invadată, treptat, de aheeni.

Din contactele sale cu Orientul și cu lumea egeeană, Creta a dobîndit elementele care vor face din civilizația sa una dintre

cele mai strălucitoare ale antichității preelenice. Cicladele i-au furnizat tehnicile navigației maritime. Orientul Apropiat i-a transmis pe cele ale metalurgiei și agriculturii cât și cea a înhă-mării calului la carul de război. Din Egipt și din Orient, ea a importat temele decorative de pe frescele și vasele sale.

„Palatul“ este în centrul civilizației cretane. Acesta cuprinde un număr considerabil de camere, dispuse după un plan așa de complicat că-ți vine greu să ieși din el. Pentru antici, este „Labirintul“ din Cnossos, unde domnește Minotaurul și pe care arhitecții epocii l-au dotat cu un confort care l-a stupefiat pe Evans și echipa sa, cu ocazia săpăturilor întreprinse aici la începutul secolului al XX-lea. Toată construcția este, într-ade-văr, adaptată condițiilor de climă. Grosimea zidurilor, deschiderea încăperilor spre curți interioare, asigură „climatizarea“ necesară în acest ținut unde căldura este adesea excesivă. Cisterne abil dispuse culeg apa de ploaie. Pivnițele sînt pline de vase care conțin hrana necesară vieții din palat. În sfîrșit, culmea rafinamentului, săli de baie echipate cu căzi, beneficiind de apă curentă și canale de scurgere.

În vreme ce concepția arhitecturală de ansamblu a palatelor este impunătoare, interiorul și decorațiile lor sînt, dimpotrivă, pe măsura oamenilor care le ocupă, total diferită de majestatea rigidă a construcțiilor și a reprezentărilor egiptene și mesopotamiene. Camerele sînt de dimensiuni modeste. Cu toate că nu cunoșteau noțiunea de perspectivă, artiștii cretani au căutat să dea frescelor o impresie de mișcare și de grație. Linia dreaptă cedează sistematic locul celei curbe. Astfel, coafurile femeilor se revarsă în bucle pe umeri iar vasele sînt decorate cu caracatițe, avînd tentaculele în formă de spirală. Culorile vii și variate îmbogățesc efectul decorativ: costumele femeilor, compuse din corsaje răscoite și din fuste lungi, strînse în talie, sînt de diferite culori. În general, se pare că femeia, din plin reprezentată și, evident, mai grațioasă decît în cazul altor civilizații, a beneficiat în Creta de un statut privilegiat.

Această predilecție pentru genul feminin se regăsește în religia cretană, religie optimistă, religie a pămîntului fertil, în

care zeițele sînt mai importante decît zeii. „Zeița cu șerpi“ reunește fecunditatea mamei, încarnată de o femeie cu sîinii goi și mari, și cea a pămîntului, evocată de șarpe. Există și figuri masculine de divinități, dar, în timp ce zeițele au trăsături umane, zeii capătă aspectul de animal, în special de taur, căruia îi este asociat simbolul securii duble de sacrificiu sau „labrysul“.

Cultul este celebrat fie în natură, fie în zone locuite. Pe înălțimi, se venerază divinitățile celeste. Pe vîrfurile muntelui, care domină Cnossosul, este venerat Zeus, viitorul mare zeu suprem al grecilor, născut, după legendă, în Creta. În numeroase peșteri din centrul insulei, agricultorii adoră divinitățile pămîntului, ale recoltei. În palate, anumite săli sînt rezervate cultului. La Mallia, mulțimea se adună în curtea mare pentru procesiuni sau reprezentări religioase: dansuri, concursuri de gimnastică, lupte cu tauri etc.

Invadatorii greci vor lua mult de la civilizația cretană, de la religia ei, de la gustul locuitorilor ei pentru exerciții sportive, de la grija lor de a reprezenta corpul omenesc și de a-i exalta frumusețea, de la bucuria lor de a trăi și de a petrece, bucurie ce pare a fi fost o dominantă a celor ce ocupau insula. Chiar înainte de a o cucerii, în contactele cu marinarii cretani, ei au învățat tehnicile agriculturii mediteraneene, arta de a naviga, folosirea scrisului, practicile unei vieți politice organizate. Tot atîtea trăsături de civilizație pe care le vor perfecționa, înainte de a le transmite întregii Europe mediteraneene.

Către 1450, începe un rapid declin al civilizației cretane, consecință simultană a catastrofelor naturale și a ocupării insulei de către aheeni și, două secole mai tîrziu, de către doriienii. Marele palat din Cnossos este devastat și incendiat pe la aproximativ 1400, iar dispariția sa marchează sfîrșitul centrelor palatale. Este adevărat că, la acea dată, el a încetat să mai constituie principalul focar de civilizație în lumea egeeană, schimbarea fiind asigurată de micenieni.

Micene și prima civilizație greacă

Trecerea de la o civilizație la alta, în sensul strict și cultural al termenului, de la țărmurile Cretei la cele ale Argolidei, la mijlocul mileniului al II-lea î.e.n., nu trebuie considerată lineară. Lucrările arheologilor, în special descoperirile efectuate în mormintele cele mai vechi din Micene, au arătat, într-adevăr, că, încă din secolul al XVII-lea î.e.n., aheenii s-au constituit într-o societate originală, peste care s-au grefat în timp influențele Cretei, atât pe pământ elenic, înainte de cucerirea insulei de către greci, prin contactele dintre populația peninsulei și marinarii cretani, cât și după „invaziile” aheenilor, printr-o lentă fuziune între cultura cuceritorilor și cea a teritoriului cucerit.

Departate de a fi „barbare”, popoarele indo-europene care s-au instalat, începînd cu mileniul al II-lea, în Grecia continentală și în insule, și care formau nebuloasa „aheeană” – în interiorul căreia se pot distinge *aheenii* propriu-ziși, *ionienii* și *eolienii* –, erau agricultori-păstori, cunoscînd bine tehnicile metalurgice ale Europei centrale. Erau cu siguranță războinici, grupați în „fratrii” (fraternități adunînd mai multe familii largite descinzînd din același strămoș) și în triburi, fără o veritabilă organizare socială și politică. Dar instalarea lor, chiar dacă este însoțită de distrugeri, nu trebuie să fie considerată ca o înlocuire brutală a unei societăți primitive cu civilizația veche și rafinată a lumii egeene.

Au fost necesare trei secole pentru ca să se realizeze fuziunea dintre vechile fonduri de civilizație mediteraneană pre-elenică și cultura aheenilor și a cretanilor, iar pe la 1600, din acest mixaj cultural s-a născut o civilizație originală, prima ce poate fi calificată drept „greacă” și care este desemnată cel mai adesea prin termenul de civilizație „miceniană”, pentru că la Micene, în Argolida, în partea răsăriteană a Peloponezului, au fost făcute descoperirile arheologice cele mai importante privitytoare la această primă fază a „miracolului” grec.

Ceea ce știm despre civilizația miceniană o datorăm, în parte, operei lui Homer. Cu acea condiție de a o supune unui examen critic, riguros, permițînd, așa cum a făcut istoricul de la Cambridge, Moses I. Finley, să distingem în *Iliada* și în *Odissea*, ceea ce aparține lumii descrise de poetul grec – cea a regilor și a palatelor miceniene din secolul al XIV-lea și al XIII-lea î.e.n. – de ceea ce se referă la epoca în care acesta a trăit (se pare, a doua jumătate a secolului al VIII-lea). Dispunem, îndeosebi, de un material arheologic relativ bogat, adunat în special din siturile de la Micene și Tirint, și cuprinzînd vestigii de fortărețe, morminte, obiecte diverse și numeroase tăblițe cu inscripții în *linear B*, comparabile, deci, cu cele ce au fost găsite în Creta. Transcrierea relativ recentă a acestor texte a permis corectarea ideii pe care o aveam, pînă atunci, despre societatea aheeană: o societate ale cărei activități economice și structuri erau, se pare, mult mai complexe decît lasă să se înțeleagă poemele homerice.

Încrucișarea tuturor acestor date relevă existența, între secolul al XV-lea și al XIII-lea î.e.n., a unei societăți aristocratice foarte diferită de societățile mediteraneene care o înconjurau. Era compusă din mici domenii, fiecare constituit în jurul unui oraș-fortăreață dominînd cîmpia înconjurătoare. Deasupra acestor reprezentanți ai nobilimii războinice, domnea un „rege“, care nu era, de fapt, decît cel mai bogat și mai puternic dintre șefii familiilor aristocratice. Toți duceau o existență care va fi, de-a lungul mileniilor, și cea a societăților senioriale europene, împărțindu-și timpul între război, vînațoare, banchete întrerupte de cîntece și povestiri în care erau preamărite faptele eroilor, dar și activități agricole și meșteșugărești.

La eșalonul inferior se găseau țăranii, proprietari ai pămînturilor lor sau ai unei bucăți de pămînt acordată de senior. Ca și cei din Evul Mediu occidental, țăranii erau supuși datoriei și corvezilor, la fel ca și meșteșugarii, fie că erau liberi ori depinzînd de rege. Erau și sclavi, în special femei, folosite ca servitoare în reședințele regale, dar aceștia erau mult mai puțin numeroși decît oamenii liberi.

Este aproape imposibil să spunem care era puterea exactă a acestor prinți care domneau peste aceste mini-state, și nici nu știm dacă existau între ei relații de dependență, care ar fi permis aheenilor să întreprindă expediții, precum războiul Troiei, de exemplu. Săpăturile de la Tirint, Pylos și mai ales cele de la Micene indică, totuși, că stăpînii locurilor dispuneau de bogății satisfăcătoare pentru a-și edifica acolo puternice fortărețe, apărate de ziduri calificate de grecii înșiși drept „ciclopice” și formate dintr-un apareiaj din pietre enorme. Aceste edificii impunătoare adăposteau somptuoase palate, ridicate și decorate după modelul cretan – cu excepția sculpturii monumentale, cea a „porții cu lei” de la Micene de exemplu, care aparține grecilor de pe continent –, cît și morminte regale adăpostind un bogat mobilier funerar.

O societate războinică, fără îndoială, ai cărei membri au arme din bronz (lance, spadă, căști decorate) și platoșe din piele tăbăcită cu lame metalice și care folosește calul, dacă nu încă pentru luptă, cel puțin pentru a transporta elita armatei în care de război. O flotă de război permite operații fructuoase de piraterie pe pămînt străin, dar protejează și navele comerciale. Aheenii sînt, într-adevăr, preluînd ștefeta de la cretani, neobosiți neguțatori a căror activitate se întinde pe o bună parte a bazinului mediteranean, din insulele Mării Tirenene pînă pe coastele Asiei Mici și ale Siriei, trecînd prin Sicilia, Peninsula Calcidică și Creta. Instalați în Rodos și Cipru, în Cilicia și Pamfilia, la Milet, Claros și Lesbos, ei au sfîrșit – am văzut – prin a ocupa Creta și, negreșit, au cucerit și distrus Troia, la începutul secolului al XII-lea î.e.n., cu toate că poemele homerice relative la asediul și căderea Ilionului nu au primit, nici pînă astăzi, o confirmare indiscutabilă.

Astfel, cu mult înainte de expansiunea lor maritimă din secolele al V-lea și al IV-lea, grecii reușiseră să stabilească legături foarte strînse cu Orientul, neguțatorii aheeni și mărfurile lor atingînd valea fluviului Orontes, Egiptul și Palestina. Influențele pe care, la întoarcere, le-au făcut să penetreze în

lumea elenică – în special în domeniul artistic și lingvistic – sînt așa de mari, încît astăzi există tendința de a minimaliza rolul ulterior al fenicienilor ca mediatori culturali între Orient și Europa.

Împrumuturile făcute de la culturile învecinate, în special de la Creta, în materie de tehnici, credință, mod de viață, n-au împiedicat civilizația miceană să-și păstreze o puternică originalitate. Aceasta caracterizează nu numai structurile sociale ale lumii aheene, ci și practicile de zi cu zi ale locuitorilor ei. Veniți din ținuturi cu climă mai rece decît cea întîlnită pe țărmurile Mării Egee, aceștia continuă să poarte, cu multe secole după instalarea lor în Grecia peninsulară și insulară, ample veșminte acoperindu-le întreg corpul, și să trăiască în locuințe avînd un acoperiș în două pante și cu o cameră principală, încălzită de un cuptor central, *megaron*-ul.

Sclipitoarea civilizație miceniană dispare la finele veacului al XII-lea î.e.n. sub loviturile invadatorilor doriene. S-a renunțat astăzi la a considera această înlocuire a unei dominații prin alta ca fiind rezultatul irupției brutale a unor popoare războinice venite din nord și dotate cu arme din fier. În realitate, ea s-a întins pe parcursul a cel puțin un secol, Micene nefiind distrus decît pe la 1150. Este, deci, probabil că „invazia” doriană s-a realizat în valuri succesive și, a provocat, uneori, puternice rezistențe. Nu e mai puțin adevărat însă că ea a fost însoțită de importante distrugerii și masacre, că a constrîns populații întregi să se refugieze în anumite regiuni ale Greciei peninsulare (în munții Arcadiei, Atica, Eubeea, Tesalia) cît și în insule.

Secolele obscure ale „Evului Mediu grec”

După ultimele invazii doriene, începe pentru Elada o perioadă obscură, care va dura patru secole (1200-800) și care poartă denumirea de „Evul Mediu grec”. Chiar dacă relativizăm caracterul apocaliptic al invaziilor doriene, este clar că ele au

inaugurat pentru istoria lumii grecești o fază de regresie care a afectat atât viața economică cât și producțiile culturale care făcuseră gloria civilizației miceniene.

În timpul acestei perioade de recul, care se traduce prin părăsirea pozițiilor maritime cucerite de aheeni și ocupate de-acum înainte de fenicieni, grecii vor pierde obișnuința scrisului luată de la cretani. Fenicienii sînt aceia care îi vor reînvăța să utilizeze acest element cultural, transmițîndu-le un alfabet simplu, pe care grecii îl vor adapta propriei lor limbi (adăugîndu-i vocale). Comerțul și legăturile pe ape regresînd puternic, cea mai mare parte a lumii grecești revine la o economie de supraviețuire, care a favorizat destrămarea țării în unități politice de foarte mici dimensiuni.

Totuși, ar fi eronat să considerăm că lumea greacă a recăzut pur și simplu într-un stadiu de barbarie primitivă după sosirea dorienilor. Mai întîi, pentru că regiuni întregi – de exemplu, Beoția și Atica – au scăpat de la ruina totală pentru că anumite orașe, precum Micene și Tirint, rapid întrecute de Argos, e adevărat, au început să-și revină. Apoi, pentru că anumite trăsături ale culturii post-miceniene, care au fost îndelung considerate ca impuse de invadatori și văzute ca o ruptură și un recul, sînt, interpretate astăzi de o manieră mai puțin negativă. Este cazul, de exemplu, al ceramicii – zise *geometrice*, care s-a răspîndit în Grecia după invaziile doriene și care, prin tratarea schematică pe care o aplică, între altele, figurii umane, a apărut ca o regresie aplicabilă primitivismului cuceritorilor. Or, este stabilit la ora actuală că ceramica geometrică este produsul unei lente evoluții începută în epoca cretano-aheeană. Noii stăpîni ai Greciei au generalizat, de fapt, această tehnică, așa cum s-a întîmplat și cu folosirea fierului, practica incinerăției și adopțarea călăritului.

Despre societatea epocii obscure, care a urmat strălucitoarei civilizații miceniene, știm relativ puține lucruri, dacă nu eventual doar ceea ce putem lua, cu foarte multă precauție, din *Iliada* ori *Odiseea*. Poetul (sau școala de poeți) pe care îl \ o

numim Homer, care a adunat, în aceste două opere povestiri eroice și mitologice compuse în epoca aheeană și îmbogățite apoi de generații de aezi, a amestecat, de fapt în compoziția sa elemente provenite din acele timpuri vechi, dar și fapte (fără îndoială, mult mai numeroase) împrumutate din epoca în care poemul a fost redactat. De aceea se consideră astăzi că „lumea homerică“, așa cum este prezentată în primele două monumente ale istoriei literare a Europei, corespunde, în linii mari, societății grecești din secolele XI-VIII î.e.n.

Ca și societatea miceniană, dar cu trăsături mult mai pregnante, cea a secolelor obscure este dominată de o aristocrație războinică, adunând șefii marilor familii (*génos*), ele însele grupate în fratrii și în triburi, în cadrul unei unități politice de dimensiuni modeste – cetatea, celula-mamă a civilizației elenice, chiar a civilizației apusene, care cuprinde un oraș central dominând o cîmpie presărată cu fortărețe. În epoca „Evului Mediu grec“ cetatea nu a devenit încă acea comunitate de cetățeni liberi ce participă la gestionarea afacerilor publice, cum se va caracteriza această formațiune politică pe vremea lui Pericle. Autoritatea aparține, de fapt, unui „rege“ care, ca la aheeni, nu e decît proprietarul cel mai bogat și luptătorul cel mai viteaz. Mare preot al cetății, el este, deopotrivă, judecător și căpetenie războinică, și poate cere diverse prestații de la supușii săi. Totuși, puterea lui este mult mai limitată decît în lumea miceniană. Nu poate lua vreo decizie importantă decît cu acceptul consiliului bătrînilor (*gerontes*)²⁰, altfel spus, șefi ai marilor familii, cărora le revine privilegiul de a face dreptate în sînul acelor *génos*. Cu timpul, autoritatea și rolul său de arbitru vor mai scădea, nobilimea îl va concura în funcțiile sale religioase și se va deda frecvent la adevărate războaie între clanuri. Ceea nu poate decît să agraveze caracterul anarhic al societății post-miceniene și să crească tendința de dezmembrare a lumii grecești.

Domnind asupra unui popor mic, despre care nu știm mare lucru, decît ceea ce, eventual, ne spune Hesiod, un mărunț pro-

prietar din Beoția, ale cărui *Munci și zile* sînt, posterioare cu cel puțin o jumătate de secol capodoperelor lui Homer, nobilul războinic al „lumii homerice“ duce, în conacul care ocupă centrul domeniului său, o existență care nu se deosebește prea mult de cea a strămoșului său aheean. Cînd nu este la război sau la vînătoare, este la muncile cîmpului (Ulise știe să are și să cosească) ori se dedică exercițiilor fizice, ceremoniilor religioase, din cînd în cînd banchetelor însoțite de recitaluri de poezie și de divertismente muzicale, cel mai frecvent îngrijirii corpului, căci nobilul grec dispune, în general, de o cadă și se distinge de omul din popor prin grija pe care o acordă toaletei de zi cu zi. Totul ne duce cu gîndul, cincisprezece secole mai tîrziu, la viața seniorului medieval din Occident, la etica cavaleriească și la „curtoazia“ care, după poemele homerice, veghează turnirurile dintre oamenii „de viță“ și raporturile cu femeile de același rang.

Vremea colonizării (secolele VIII-VI)

La ieșirea din secolele obscure, începe pentru lumea greacă perioada pe care istoricii o califică drept „arhaică“ și care durează pînă pe la 500 î.e.n. Ea se caracterizează prin două fapte majore strîns legate între ele : extinderea prezenței grecești pe largi sectoare ale bazinului mediteranean și transformările înregistrate în evoluția internă a cetăților în favoarea acestui fenomen de colonizare.

Retrasă în ea însăși după invaziile doriene, lumea greacă cunoaște, pe parcursul secolului al VIII-lea, o puternică ieșire din enclave, însoțită de un flux migratoriu intens și de fondarea în exterior a numeroase cetăți constituind, în jurul Mediteranei și al Mării Negre, focare de elenism de a căror moștenire se va bucura Roma. S-a crezut multă vreme că acest val de colonizare era datorat pămîntului sărac din Grecia peninsulară și insulară. În realitate, cu toate că a existat, fără îndoială, o creștere sensibilă a populației, nu se poate vorbi de „suprapopulare“ decît

foarte relativ. Ceea ce a contat în mod esențial a fost acapararea solului de o minoritate de „mari proprietari“, cei mai în vîrstă din familiile nobile, care privau de accesul la pămînt nu numai pe omul de rînd, dar și pe cei mai tineri de același sînge, pe care practicile succesoriale ale epocii îi condamnau să trăiască fără bunuri personale, sub protecția, adesea tiranică, a vreunui șef de clan. Acestor excluși ai societății li se adăugau reprezentanții unor anumite categorii intermediare pe care avîntul demografic al orașelor îi împingeau la periferie și, mai ales, învinșii din luptele civile, alungați din cetate și condamnați la expatriere de deținătorii puterii. Spiritul întreprinzător și de aventură și-a avut și el rolul lui în colonizarea greacă, dar deplasarea în ansamblul ei diferă mult de cea pe care a cunoscut-o Elada în perioada miceniană, în sensul că țăranii care vor pleca sînt mai numeroși decît navigatorii sau pirații.

Într-o primă etapă, în special vechile cetăți ale Greciei peninsulare și ale Eubeii, puternic populate și guvernate de o aristocrație care se crampona de privilegiile sale, au fost cele care au alimentat curentul migrator în direcția Italiei de sud și a Siciliei. Dar, începînd cu mijlocul secolului al VII-lea î.e.n., mișcarea își va schimba caracterul. Locuitorii lumii grecești tradiționale, ca și cei ai coloniilor recent implantate peste mări, au început să fie conștienți de imensele posibilități de îmbogățire pe care le presupunea comerțul între vechile și noile cetăți. S-au înmulțit de atunci factoriile, atît în cetatea-mamă, cît și în cetățile cele mai recente. Astfel Sybaris, fondat de dorienii din Peloponez, a creat la rîndul lui Poseidonia (Paestum), Gela din Sicilia, creată de rodieni și cretani, va fonda cetățile Selinunte și Agrigente. În schimbul produselor artizanatului lor (bijuterii, vase, ceramică), numeroase orașe grecești au putut astfel să-și procure grîul de care aveau nevoie pentru hrana populației și materiile prime necesare în industrie.

În partea apuseană și „europeană“ a bazinului mediteranean, grecii au fost mai ales atrași de sudul Italiei și de Sicilia, unde găseau cîmpii de coastă care produceau din abundență vin,

ulei și grâu, cu condiția de a fi bine irigate. „Magna Grecia“ a fost întrucâtva America lumii grecești, locul unde, timp de mai multe secole, totul a fost mai mare și mai bogat – culturile, monumentele, orașele – decât locurile de baștină ale coloniștilor. Siracusa, Tarent, Sybaris, Neapole au devenit astfel, în doar câteva decenii, somptuoase cetăți industriale și comerciale, care, timp de secole, s-au bucurat de admirația grecilor din metropolă, a marinarilor fenicieni și a populațiilor autohtone. Acestea (siculii și sicanii în Sicilia, mesapienii și iapigii în Italia meridională) erau în general prea puțin numeroase și militar prea slabe pentru a crea problemele coloniștilor. Grecilor, care își compensau micile efective prin superioritatea armelor și a tacticii, nu le-a venit deloc greu să se impună în aceste regiuni, apoi să răspîndească aici produsele agriculturii și ale meșteșugurilor lor, limba și scrierea alfabetică, pe care etruscii le vor adopta înainte de a le transmite romanilor.²¹

Oricare au fost împrejurările care au stat la baza fondării ei, fiecare colonie grecească a dat naștere unui *polis*, unei cetăți, legate, cu siguranță, de metropolă prin diverse căi, dar deținătoare a unei vieți proprii și dotată cu instituții autonome. Legătura coloniștilor cu cetatea-mamă este fundamentală pe o dublă filiație. Mai întâi, politică: conducătorii metropolei sînt cei care, din variate motive, au hotărît și organizat plecarea unei părți a locuitorilor ei. Apoi, religioasă: primul act de fondare a unei noi colonii este transferul cultului din metropolă pe teritoriul noii cetăți, simbolizat prin instalarea „focului sacru“ importat din patria-mamă și încredințat unei persoane oficial desemnată pentru a îndeplini acest rit, *oikiste*, și care va păstra o anumită vreme puteri cvasimonarhice.

Legăturile păstrate cu cetatea de origine sînt, în special, religioase. Zeii din colonie și cultul în onoarea eroilor sînt, în principiu, ca și cele din metropolă, ceea nu exclude ca noi culte, împrumutate de la populațiile indigene și asimilate celor grecești, să se fi putut naște în așezările de peste mări (de exemplu, Demetra și Kore, în Sicilia, Hera în Crotona).

Fiecare colonie avea instituții proprii, adesea foarte diferite de cele din metropolă (astfel, există doi regi în Sparta și doar unul în colonia sa din Tarent), și practica o politică complet independentă de cea a cetății-mamă. Probabil că era o aliată fidelă în nenumăratele războaie pe care le purtau cetățile grecești, dar se întâmpla rar ca metropola să încerce să-i impună hegemonia ei sau să-i asigure protecția în cazul unui pericol extern: Sparta n-a ajutat Tarentul să respingă atacurile autohtonilor, iar Cumae a trebuit să înfrunte singură pe cele ale etruscilor, calcidienii nevenindu-le în ajutor.

Legăturile culturale par, de asemenea, să fi slăbit destul de repede. Fără îndoială că locuitorii coloniilor au continuat ceva vreme să vorbească dialectul cetății-mamă și să-i utilizeze alfabetul arhaic. Se pare, totuși, că, treptat, s-a constituit un alfabet occidental, distinct de cel al Greciei, și care, din secolul al VII-lea î.e.n., ar fi fost în vigoare în majoritatea coloniilor grecești din Occident. Tot așa, fie că era vorba de gândire, artă, ceramică, se constată, la apogeul colonizării arhaice, existența unui fel de civilizație comună a Occidentului elenic, prezentînd, sigur, nuanțe regionale, dar și trăsături originale, ce permit a o distinge în linii generale, de modelele culturale ale Greciei.

Apariția și mutațiile cetății în epoca arhaică

După două secole de expansiune aproape continuă, lumea greacă și-a regăsit prosperitatea și influența pe care le avea în epoca miceniană. Colonizarea a furnizat cetăților grecești, în majoritatea lor, produsele alimentare de bază necesare existenței și activităților lor. Mai bogate în materii prime, acestea și-au văzut punctele de desfacere lărgindu-se odată cu implantarea de factorii și colonii, deschizîndu-se spre zone indigene, atrase de influențele economice și culturale ale lumii grecești.

Fără îndoială, evoluția nu a fost peste tot la fel. Cea mai mare parte a Greciei continentale și-a păstrat multă vreme o economie pur rurală. Multe orașe, începînd cu Atena, n-au bătut decît tîrziu monedă. Dar, în multe altele, în special pe coastele Asiei Mici, în insulele Mării Egee și pe litoralul Greciei peninsulare, economia fondată pe producție și pe schimbul de produse metalurgice, de textile și de ceramică a luat-o înaintea agriculturii, echilibrul dintre aceste două tipuri de activități fiind mai bine asigurat în Grecia Magna, unde prezența cîmpiilor relativ întinse permitea o producție de cereale mai bogată la o populație mai mică și unde, în consecință, existau surplusuri considerabile.

În aceste condiții, grecii n-au întîrziat să redevină acei iubitori ai mărilor care dominaseră navigația și comerțul mediteranean, în epoca miceniană. Smulgînd fenicienilor primatul în schimburile maritime, ei au dezvoltat un „imperialism“, încă modest în epoca arhaică, tentat, totuși, de preocupări economice și strategice, ca și de accesul la materii prime și de instalarea în locuri de trecere obligatorii pentru nave. De aici au rezultat, într-un sens, contacte reînnoite și mereu mai intense cu alte arii culturale, în special cu Egiptul și cu Orientul Apropiat, de unde grecii au importat cunoștințe, credințe, tehnici diverse (de exemplu, folosirea monedei, creată de lidieni și răspîndită de cetățile grecești din Asia pe parcursul secolului al VII-lea î.e.n.), și, în alt sens, aculturația într-o parte a lumii barbare pusă în legătură cu produsele grecești, care au sfîrșit prin a pătrunde puternic în Europa.

Societatea greacă în ansamblul ei și viața internă a cetăților nu puteau să nu fie profund afectate de aceste bulversări. Și acest lucru a survenit în momentul cînd schimbările intervenite în tehnica de război duceau, în egală măsură, la redistribuirea rolurilor sociale. Avîntul metalurgiei a dus, într-adevăr, la scăderea prețului metalului, permițînd mai multor candidați la meseria armelor să achiziționeze echipamentul devenit, astfel, mai puțin stînjenitor și mai ușor. Scutul greu din perioada ho-

merică a cedat locul scutului rotund, permițînd războinicului, *hoplitul* cu platoșă, cască și pulpare și care mînuia lancea și spada, să formeze cu tovarășii de luptă un corp sudat: falanga²². Împotriva acestei adevărate „metereze“ de sulite îndreptate spre exterior, carele de război ale proprietarilor bogați au devenit imediat inutile. Luptele singulare între nobili au încetat să mai constituie punctul cheie al bătăliei, rolul esențial fiind asumat, pe viitor, de hopliți, recrutați dintre proprietarii mici și mijlocii, cît și dintre meșteșugarii înstăriți care puteau să-și procure un echipament de infanterist și să întrețină un slujitor menit să-l ajute la transportul armelor.

Pe mare, perfecționările navei de luptă au avut consecințe asemănătoare. Au început să se construiască vase tot mai svelte și mai ușor de mînuit, pe care au putut lua loc mai mulți vîslași dispuși pe mai multe rînduri și al căror model a fost „triera“ corintiană, pusă la punct pe la 700, și care putea îmbarca 170 de vîslași și de luptători în picioare. De aici a rezultat o „democratizare“ a meseriei armelor. Nobilimea s-a văzut lipsită de monopolul apărării cetății asigurat de acum înainte de clasa medie orășenească și rurală care forma marea masă a hopliților și, în cetățile maritime, de o clasă săracă care asigura impresionantul contingent al vîslașilor.

Transformările din economie, legate de colonizare și de mutațiile survenite în arta războiului au concurat, astfel, la zdruncinarea din temelii a puterii aristocratice. Beneficiari, la început, ai bogăției cetății, nobilii s-au văzut, în curînd, confrunțați cu creșterea în importanță a noilor structuri sociale, a căror avere era legată de comerț și de avîntul activităților industriale. Această „burghezie“ orășenească, a cărei prosperitate mergea mînă-n mînă cu extinderea schimburilor și care era animată de un imens dinamism, aspira la un rol tot mai important în afacerile cetății, pînă atunci monopoluri ale „celor de viță aleasă“. Aceleași aspirații le nutreau și cei ce serveau ca hopliți și care aveau conștiința de a fi făcut mai mult pentru apărarea țării decît marii proprietari, aspirații care s-au

concretizat în revendicări politice. Această clasă de mijloc cerea și o profundă reformă a justiției, pînă atunci fondată pe tradiții orale și pe solidaritatea *génos*-ului – deci în mîinile clasei conducătoare –, în scopul de a-i apăra pe cei judecați de arbitraru și de capriciile judecătorului.

Lupta pentru puterea politică și judecătorească în care erau antrenați reprezentanții elitei tradiționale și cei ai păturilor în ascensiune, a avut nu numai efecte destabilizatoare, dar au și sărăcit clasele populare rurale. Acestea au fost, într-adevăr, principalele victime ale mutațiilor economice care, urmare a colonizării, concurenței în domeniul agricol dintre Magna Grecia și Pontul Euxin și generalizării monedei, s-au tradus pentru mulți dintre țărani printr-o scădere sensibilă a nivelului de trai, printr-o înglodare în datorii din ce în ce mai grea și printr-o agravare pentru unii dintre ei – cei care, în sînul unui *génos*, depindeau de un mare proprietar – ai exigențelor formulate de acesta (dobînzi exorbitante substituite obișnuitelor rambursări în natură pentru semințe și utilaje). Va rezulta o generalizare a mizeriei la țară, însoțită de exproprierea parțială a țărănimii (debitorul insolubil pierzîndu-și dreptul asupra pămîntului), și, pentru unii membri ai ei, chiar statutul de oameni liberi. La fel, în orașe, concurența mîinii de lucru servile a avut drept consecință agravarea soartei muncitorilor liberi, care s-au trezit șomeri.

Această situație va provoca în numeroase cetăți ale lumii grecești grave tulburări sociale. La revendicările claselor sărace, care cereau împărțirea pămînturilor și anularea datoriilor și care încercau, uneori, să se opună prin forță puterii, aristocrația răspundea prin represalii de tot felul: execuții sau proscrieri. Pentru evitarea anarhiei, anumite cetăți au apelat la arbitri respectați de toți și a căror misiune consta în a redacta coduri de legi. Acești „legislatori“, apăruiți mai întîi în Magna Grecia (Zaleucos la Locri, Charondas la Catania) au intrat în legendă și știm prea puține lucruri despre ei. Este învederat, totuși, că ei nu s-au mulțumit doar să promulge legi scrise, ci s-au străduit

să le asigure imuabilitate ulterioară. Ei au limitat competența judecătorilor *génos*-ului transferînd celor ai orașului puterea de a hotărî asupra crimelor de sînge, punînd capăt, astfel, nesfîrșitelor vendete care tulburau ordinea publică.

Aceste reforme în justiție, oricît de importante au fost ele, n-au fost suficiente, în general, pentru a restabili pacea în cetățile lumii grecești, privilegiatii legîndu-se de avantajele lor, oamenii de rînd neavînd altă ieșire decît revolta sau sprijinul acordat unui șef charismatic, investit cu puteri dictatoriale. Astfel, de la mijlocul secolul al VII-lea pînă la sfîrșitul celui de-al VI-lea, cetățile grecești au trăit, în marea lor majoritate, sub domnia *tiranilor*. De origine orientală, instituția s-a dezvoltat mai întîi în Asia Mică. Ea s-a răspîndit în toată lumea greacă, cînd impusă de suverani străini (personal Darius), cînd favorizată de pericolul din afară (în Magna Grecia, de exemplu), dar cel mai adesea adoptată ca soluție finală pentru a pune capăt sîngeroaselor lupte interne.

Veniți la putere în urma unei lovituri de stat, tiranii sînt rareori oameni din popor. Majoritatea provin din aristocrație dar, din ambiție și din convingere, se prezintă drept campioni cauzei dezmoșteniților. Se va vedea, de altfel, că acest fenomen se va reproduce de mai multe ori în istoria Europei: la Roma, de exemplu, la sfîrșitul Republicii sau în orașele din Occident, la sfîrșitul Evului Mediu. Stăpîni pe pîrghiile de comandă ale cetății, se folosesc de diverse mijloace pentru a rămîne la putere: ocuparea citadelei, recrutarea unei gărzi personale (*doryphores* sau purtători de lance) care le asigură securitate și respect, eliminarea opozanților, distribuirea de bunuri confiscate partizanilor, satisfacții și avantaje diverse date membrilor claselor mijlocii sau poporului. Acțiunea lor nu este, totuși, nicio dată „revoluționară“, în sensul că nici nu se pune problema ca, în timpul domniei lor, să se împartă toate pămînturile sau să se pună în discuție instituțiile cetății ori anularea datoriilor. Dar tiranul se străduie să îmbunătățească cît de cît viața oamenilor mărunți și să aducă celor din anturajul său satisfacții de

prestigiu, ducînd o politică externă activă sau înmulţind marile citorii.

Epoca tiraniei coincide, pentru majoritatea cetăţilor greceşti, cu o perioadă de dezvoltare intensă, dublată de o civilizaţie înfloritoare, amîndouă favorizate de pacea interioară şi de iniţiativele deţinătorilor puterii. Atena cu Pisistrate şi fiii săi, cetatea Samos cu Policrate, fondatorul unei efemere puteri maritime, Corintul cu Cypselos şi fiul său Periandru, Sicyone cu Orthagoras, Miletul, Efesul, Agrigentul, Sybarisul şi multe alte cetăţi au beneficiat, astfel, de o stabilizare care a permis dezvoltarea artelor şi literelor într-un mediu urban reînnoit şi îmbogăţit. Totuşi, nici o familie de tirani nu a ajuns să se menţină la putere decît cel mult trei generaţii. Supunîndu-se unor condiţii diverse şi efectuîndu-se după procese variate, dispariţia lor, la sfîrşitul secolului al VI-lea, în Grecia continentală şi insulară, la mijlocul secolului al V-lea, în Italia şi Sicilia, răspunde unei tendinţe generale şi unui fenomen de respingere legat de deriva dictatorială şi, adesea, sanguinară a instituţiei. Astfel că acel cuvînt, care servise multă vreme pentru a desemna – în locul lui *basileus* – simpla uzurpare a regalităţii, sfîrşeşte prin a se aplica acelui despot fără măsură care îşi bate joc de bunul public.

Sparta şi Atena în vremurile arhaice

La sfîrşitul secolului al VI-lea, multe lucruri s-au schimbat în lumea greacă, tot mai întinsă prin colonizare. Competenţele statului au crescut pretutindeni în detrimentul puterilor şi privilegiilor aristocraţiei. Clanul s-a supus cetăţii, dreptul cutumiar şi arbitrariul judecătorilor *génos*-ului în faţa regulilor scrise, puterea marilor proprietari – înaintea influenţei tot mai mari a unei clase mijlocii care are conştiinţa dinamismului său, a rolului pe care le joacă în apărarea patriei. Cu siguranţă, numeroase cetăţi sînt încă guvernate de cei „de viţă aleasă”, dar numărul lor se reduce şi, adesea, nu mai deţin decît excepţional

monopolul afacerilor. Acolo unde s-au dezvoltat industria și comerțul, cercul de privilegiați s-a lărgit cu posesorii de bunuri mobiliare. Uneori, reprezentanții clasei mijlocii au avut acces la drepturile politice. La sfârșitul secolului al VI-lea î.e.n., anumite cetăți au început chiar să experimenteze un model democratic de guvernământ. Chios, de exemplu, și-a făurit, pe la 600, o Constituție care, se pare, inaugurează genul de legi pe care Atena – care n-a fost nici prima care să se angajeze pe acest drum, nici cea mai avansată în această direcție la momentul respectiv – îl va perfecționa un secol mai târziu în mod strălucit. Epoca arhaică se termină deci lăsînd în urmă o civilizație foarte diversificată, Atena și Sparta marcînd cei doi poli extremi ai unui eșantion cu nuanțe multiple.

Sparta n-a cunoscut regimul tiranilor. Ea s-a născut din unirea mai multor orașele din Laconia, în sudul Peloponezului, fiind fondată de invadatorii doriene. În secolul al VII-lea, spartanii (sau lacedemonienii) au trecut muntele Taiget și s-au înstăpînit peste Mesenia în urma unor războaie deosebit de sîngeroase. Izolați în mijlocul unei populații ostile, s-au organizat într-un stat militar, ținînd populația sub arme și dînd instituțiilor – atribuite unui legislator legendar, Licurg –, un caracter cvasi imuabil. Atunci (la sfârșitul secolului al VII-lea și începutul secolului al VI-lea) civilizația spartană, care, pînă la acea vreme, dăduse produse strălucite, menținuse legături strînse cu Orientul și primise numeroși străini, s-a întepenit și s-a transformat într-o imensă cazarmă, dominată de o oligarhie de soldați-cetățeni, „Egalii”.

Constituiți în cea mai mare parte din descendenții cuceritorilor doriene, aceștia din urmă au primit de la stat pămînturile cele mai roditoare, care au fost confiscate de la învinși, dar pe care Egalii să le cultivă ei înșiși. Ei trebuie, de fapt, să-și consacre tot timpul războiului, iar sclavii lor, hiloții, sînt cei care au sarcina de a ara pămîntul, de a întreține casta războinicilor și de a transporta armele acestora în timpul campaniilor militare. Statul spartan, care se temea de revolta hiloților, a fost

foarte dur în privința lor. Nu dispun de nici un drept și pot oricînd să fie urmăriți și condamnați la moarte. Mai puțin defavorizați, perieci sînt cei care „locuiesc în jurul“ domeniilor cetățeanului. Sînt oameni liberi care și-au păstrat pămînturile și le cultivă ei înșiși. Pot participa la război alături de Egali, dar nu dispun de nici un drept politic.

Scuțiți de orice activitate economică, cetățenii pot să se consacre în întregime armelor. Acest lucru le conferă teoretic dreptul de a poseda bunuri echivalente cu ale altor spartani și de a participa la guvernarea cetății. În realitate, lucrurile sînt cu totul altele. Existau în Sparta doi regi aleși din tată în fiu în două familii diferite (a Agizilor și a Eurypontizilor). Ei sînt înconjurați cu onoruri, dar au fost deposezați de cea mai mare parte a puterilor lor de către aristocrație, aceasta temîndu-se să nu aibă loc o alianță între monarhie și cetățenii cei mai oropsiți care să ducă, la fel ca în orașele unde domnește un tiran, la marginalizarea ei politică. În ceea ce privește adunarea poporului (*Apella*), ea trebuie să se mulțumească să aclame hotărîrile șefilor cetății și să aleagă geronții și magistrații.

Puterea reală aparține deci unei minorități constituită din șefii marilor familii, eludarea legilor permițînd unora dintre ei să se îmbogățească și să dobîndească domenii tot mai întinse decît lotul (*cleros*) original. Ei formează consiliul geronților (bătrînilor) sau *gerousia*, cuprinzînd 30 de reprezentanți peste 60 de ani, aleși de adunarea poporului. Aceasta din urmă desemnează în fiecare an și cinci efori (*ephores*), a căror funcție principală este de a-i supraveghea pe regi, pentru a evita orice derivă tiranică a regimului.

Un asemenea sistem nu putea să supraviețuiască decît dacă Egalii ajungeau să-și mențină efectivele, să inspire o teroare continuă față de ceilalți locuitori ai Peloponezului și să obțină de la soldații-cetățeni o supunere și un civism excepționale. Pentru a realiza acest din urmă obiectiv, spartanii au adoptat practicile eugeniste și metodele de educare pe care le putem deja califica drept „totalitare“ Noii născuți erau supuși unei

selecții riguroase, doar indivizii bine făcuți avînd dreptul la viață. Viitor servitor al cetății, copilul aparținea Spartei și nu părinților lui. De aceea era sub supravegherea statului de la vîrsta de șapte ani, apoi luat de la părinți la 12 ani pentru o ucenicie de război deosebit de dură. Era supus unui antrenament fizic epuizant. Era hrănit cu puțin ca să fie învățat să subziste prin propriile mijloace. Era învățat să fure, să ucidă, luîndu-i cîteodată pe hiloți drept țintă. Trebuia să suporte fără să crîcnească pedepse fizice și morale. Dedicate a naște copii sănătoși și a fi mame gata de a-și sacrifica fiul pentru gloria ori doar pentru supraviețuirea țării, fetele erau și ele constrînse la o educație foarte dură.

Devenit adult, spartanul trebuia să rămînă pînă la 60 de ani în serviciul cetății. Era obligat să se căsătorească pentru a da copii armatei Spartei, dar nu putea nici să trăiască cu familia sa, nici să se ocupe de pămînt. Chiar și în perioadele de pace trebuia să trăiască în cort cu tovarășii săi, să se antreneze cu ei în exerciții militare, să-și ia mesele (foarte frugale) în compania lor. Nu avea dreptul să părăsească teritoriul cetății.

Timp de două secole, această mobilizare permanentă și totalitară a avut drept efect crearea celei mai bune armate din Grecia, dar prețul plătit a fost imens și „scleroza“ la care s-a ajuns a dus cetatea la pieire. De teama revoltelor ori a războaielor civile, opunînd cetățeni și non-cetățeni, bogați și săraci, oligarhi și „Egali“, sau partizani ai monarhiilor, favorabili reformelor, și minoritatea conservatoare manipulată de „geronți“, cetatea cea mai importantă a Peloponezului a trebuit să-și mențină mereu armata în alertă și să se abțină de la a participa la expediții prea îndepărtate. Stagnarea economică și sărăcia intelectuală și artistică au constituit contraponderea negativă a unei puteri militare care, fondată pe devotamentul unei categorii sociale înțepenite, nu putea rezista la nesfîrșit efectelor hecatombelor războinice și închiderii în ea însăși. La mijlocul secolului al IV-lea, „Egali“ care trebuiau să asigure

apărarea și ordinea publică la Sparta, nu mai erau decît de ordinul a cîteva sute.

Atena oferă, în secolele al VII-lea și al VI-lea, o evoluție cu totul diferită. Formată din unirea mai multor orășele din Atica, populată, în special, cu ionieni, ea n-a cunoscut, ca Sparta, în epoca arhaică, un antagonism fundamental între o minoritate cuceritoare și o masă de autohtoni supuși autorității primilor. Ea a parcurs, în schimb, ciclul instituțional complet al cetăților grecești, trecînd de la monarhie la hegemonia aristocratică, apoi traversînd o perioadă de transformări și de tulburări, ajungînd pînă la urmă să cunoască și epoca reformatoilor și a tiraniei.

Ca peste tot, transformările economice legate de colonizare au făcut să prospere o clasă de meșteșugari înstăriți și de negustori care acceptă cu atît mai puțin dominația marilor nobili, a marilor proprietari, – eupatrizii – cu cît aceasta din urmă nu mai corespunde unei funcții de apărare a cetății, asigurată de atunci cu prioritate de către hopliții proveniți din clasa mijlocie. Totuși, acești aristocrați continuă să conducă Atena, furnizînd orașului magistrații săi, cei 9 *arhonți* și *Areopag*-ul, consiliu ai cărui membri erau singurii care cunoșteau legile nescrise. Începînd cu jumătatea secolului al VII-lea, neliniștea noilor straturi sociale avute și nemulțumirea micii țărănime – sărăcită de prețul grîului tot mai mic, îndatorată și, la urmă, deposedată de pămînt – devin așa de apăsătoare, încît se produc tulburări care vor conduce cetatea, pe etape, spre tiranie, apoi spre democrație.

Prima etapă este trecută cu bine în 621, cînd arhonteii Dracon instituie pentru prima dată legile scrise și pune capăt rolului exclusiv al justiției familiale exersate de nobili. Această reformă satisfacea clasa medie, dar nu remedia problema socială. Astfel, pentru a se evita războiul civil, eupatrizii și reprezentanții claselor populare au hotărît să facă apel la arbitrajul lui Solon, un nobil de familie aleasă (descindea, se pare, din ultimul rege care domnise în Atena), pe care probleme financiare îl obligaseră să practice comerțul maritim și care se îmbogățise.

În 594, Solon face din datornicii deveniți sclavi oameni liberi și înapoiază foștilor proprietari reduși la statutul de fermieri domeniile care le fuseseră luate. Dărilor sînt mult mai mici, marile proprietăți, fărîmițate. Pe de altă parte, Solon se străduiește să stimuleze viața economică ateniană favorizînd exporturile de grîu, dezvoltînd culturile de viță-de-vie și de măsline, adoptînd o monedă recunoscută ca mijloc de schimb de alte puteri maritime ale lumii mediteraneene.

Pe plan politic și instituțional, opera lui Solon nu este mai puțin importantă. Atenienii se găsesc împărțiți după venituri, ceea ce determină și tipul de arme pe care fiecare trebuie să-l aibă. Doar reprezentanții primelor două clase pot să devină magistrați. Ultimul refugiu al eupatrizilor, Areopagul, nu este suprimat, dar Solon îi ia dreptul de a numi noii arhonți, de atunci trași la sorți, în fiecare an, pe o listă stabilită de popor, ca și cea mai mare parte a puterilor sale judiciare, transmise unui tribunal recrutat din toate clasele de cetățeni – *Heliaia*, prerogativele politice, ele sînt asumate, de acum înainte, de adunarea poporului, (*Ecclesia*) și, de asemenea, de un nou consiliu, *Bulê*, ai cărui membri, chiar dacă trebuie să dispună de o anumită avere, nu mai sînt recrutați exclusiv dintre „cei de viță aleasă”.

Reformele lui Solon nu au pus capăt războaielor civile. În 561, sprijinit de țărănimea săracă și de o parte din clasa de mijloc, Pisistrate a pus mîna pe putere ocupînd Atena cu ajutorul unei gărzi din bătauși înarmați, pusă la dispoziție de partidul popular, după ce a simulat un atentat contra propriei sale persoane. De mai multe ori alungat de la putere, el a sfîrși prin a se impune în 539, pentru un deceniu, ca tiran de necontestat al orașului. Cu el, regimul aristocratic sfîrșește prin a se descompune. Domeniile numeroșilor eupatrizi au fost confiscate și împărțite. Țăranii beneficiau de împrumuturi în bani cu dobînzii avantajoase, ca și de crearea judecătorilor itineranți care parcurgeau Attica pentru a regla măruntele litigii, altădată tranșate cu mare profit, în favoarea șefilor marilor familii.

Pisistrate favoriză, pe de altă parte, dezvoltarea agriculturii și a activităților industriale și comerciale, ceea ce a dus la o

puternică creștere a situației materiale a clasei de mijloc, și, practic, – asemenea oricărui bun reprezentant al tiraniei în căutarea unui consens largit – o politică externă expansionistă, asigurând Atenei controlul Salaminei și al insulei sfinte Delos, cât și prezența colonilor săi pe țărmurile strâmtorilor care permit accesul la Pontul Euxin (Marea Neagră). În sfârșit, a întreprins mari lucrări de înfrumusețare și de utilitate publică (temple, apeducte etc.), care au furnizat atenienilor multe locuri de muncă dar și un prestigiu rar întâlnit în lumea greacă, prestigiu mereu în creștere datorat organizării de mari sărbători religioase și patriotice – Panateneele și Marile Dionisii²³ – cu ocazia cărora aveau loc manifestări literare, care contribuiau curînd la transformarea Atenei în capitala intelectuală a Greciei.

Oricît de strălucitoare au fost realizările, tirania nu a rezistat foarte mult după moartea fondatorului său, survenită în 528. Hippias și Hipparc, cei doi fii ai lui Pisistrate, au avut și ei merite, dar vremurile se schimbaseră, tirania fiind atunci în regresie în toată Grecia. Primul a fost ucis în 514, al doilea, alungat de la putere, patru ani mai târziu, în urma unui complot pus la cale de nobilii ostracizați și susținuți de Sparta.

Această reîntoarcere în forță a partidului aristocrației a fost, totuși, fără viitor. Ultimii ani ai domniei Pisistratizilor au pus într-o lumină proastă tirania, derivă dictatorială a unui regim care, e drept, a mărit prestigiul și bogăția Atenei și care a îmbunătățit soarta celor mai defavorizați. Șansa atenienilor a fost de a găsi în Clistene, un eupatrid, omul care a știut să înțeleagă că cetatea nu va putea reveni la instituțiile trecutului și la privilegiile de castă care nu făceau altceva decît să ridice împotriva nobilimii celelalte clase ale populației. Grijiuliu, înainte de toate, cu bunul public și cu pacea în interiorul cetății, Clistene hotărî să termine opera lui Pisistrate și a reformatorilor care îl precedaseră și să frîngă definitiv autoritatea socială și politică a aristocrației. Pentru aceasta, menținînd teoretic, structurile tradiționale ale societății (*génos*, *fratria*, *tribul*), el a creat o nouă împărțire a cetățenilor. Locuitorii Aticii vor fi, pe viitor,

repartizați în 100 de deme (circumscripții de bază corespunzând unei „comune”) ²⁴, regrupați în zece triburi (în loc de patru). Fiecare era, deci, cunoscut nu numai ca membru al unei familii, cu toate consecințele pe care le implica distincția dintre familii nobile și nenobile, dar și ca locuitor al unui sat ori cartier al Atenei, egal din punct de vedere juridic cu ceilalți cetățeni.

Aparent anodină, această reformă pune, de fapt, bazele democrației ateniene. Crescându-și puterea în dauna celei ce aparținuse pînă atunci marilor familii, în special prin crearea unei justiții și a unei armate, Statul nu va mai voi să se bazeze decît pe cetățeni și va ignora grupurile cărora aceștia din urmă sînt liberi să le aparțină, dar care oricum nu mai joacă nici un rol politic. Încă nu este democrație totală, așa cum va funcționa ea cincizeci de ani mai tîrziu, căci încă se aleg arhonți făcînd parte din primele două clase de cetățeni. Dar puterea de a legifera este în mîna întregului popor, deja stăpîn al Ecclesiei și căruia îi este recunoscut accesul în *Bulé*, Consiliul celor 500, recrutat dintre toți ateniienii, cîte 50 din fiecare trib.

Va trebui timp pentru ca reformele instaurate de Clistene să-și găsească ecou în afara Atice și a altor cîteva cetăți. Înainte de a constitui un model pentru o mare parte a lumii grecești, instituțiile ateniene apar la sfîrșitul epocii arhaice ca o devianță, ca un pericol de moarte pentru cetățile care și-au păstrat structurile aristocratice. La sfîrșitul secolului al VI-lea î.e.n., Eubeia și Beotia se alătură Spartei pentru a pune capăt experienței politice ateniene și pentru a scăpa de o rivală în plină expansiune. Coaliția va eșua în fața vitejiei și a talentului militar al hopliților atenieni și, în 506, sute de captivi beoțieni și calci-dieni vor fi aduși, cu picioarele în lanțuri, în capitala Aticii.

Această victorie a cetății democratice asupra forțelor coalizate ale apărătorilor vechiului regim politic și social marchează o cotitură în istoria Greciei. Cincisprezece ani mai tîrziu, înfrîngînd la Maraton armatele Marelui Rege, Atena se va afirma în lumea greacă ca o forță, urmînd să se impună, mai tîrziu, militar și intelectual.

Capitolul 3

GRECIA DE LA APOGEUL CETĂȚII LA SFÎRȘITUL ELENISMULUI (SECOLELE V-II Î.E.N.)

■ *Amenințată la vest de cartaginezi și de etrusci, la est de perși, Grecia va găsi un apărător în cetatea Atenei, care va frînge amenințarea persană prin strălucitele victorii de la Maraton (490) și Salamina (480). Victorioasă, Atena organizează în jurul ei un imperiu maritim pe care-l domină, Liga de la Delos.*

■ *Victoriile și bogăția pe care i le aduce imperiul permit Atenei, sub conducerea lui Pericle, să-și perfecționeze instituțiile democratice. Acestea sînt fondate pe puterea pe care o delegă adunarea celor 40.000 de cetățeni (Ecclesia) unui Consiliu legislativ (Bulê), unor magistrați aleși și unor judecători trași la sorți. Totuși, democrația ateniană nu-i cuprinde decît pe cetățeni, excluzîndu-i pe cei 70.000 de străini (meteci) și pe cei 22.000 de sclavi care trăiesc în cetate.*

■ *Hegemonia maritimă a Atenei, punînd în umbră puterea continentală a Spartei, dă naștere, în ultimii 30 de ani ai secolul al V-lea î.e.n., războiului peloponesiac, care opune cele două cetăți și aliații lor, și sfîrșește, în 404, prin victoria Spartei. Acest război epuizează Grecia, care intră atunci într-o perioadă de tulburări și conflicte nesfîrșite între marile cetăți (Sparta, Atena, Teba). Profitînd de aceste lupte interne, regele Persiei intervine în Grecia, agravînd criza demografică, economică, financiară a cetății.*

■ *Anarhia pe care o cunoaște Grecia face din ea o pradă ușoară pentru regele Macedoniei, Filip al II-lea, care o cucerește în secolul al IV-lea. Este o regiune în plin declin, pe care o moștenește, în 336, după asasinatul asupra lui Filip, fiul său, Alexandru. Ea nu este decât o mică parte a Imperiului care se edifică, între 334 și 323, de la Dunăre la Indus și de la Marea Aral în Valea Nilului, după distrugerea Imperiului persan. Din contopirea civilizației grecești cu cea a Orientului, se naște, după moartea lui Alexandru, civilizația elenistică al cărei focar se înfîlnește în Asia și nu în Grecia, aflată sub monarhia macedoniană a Antigonizilor.*

Secolele al V-lea și al IV-lea marchează apogeul civilizației elenice, vârsta ei „clasică“, numită astfel de istorici în opoziție cu cea „arhaică“, care a precedat dezvoltarea și înflorirea modelului instituțional și cultural propus grecilor de Atena, și cu perioada numită „elenistică“, care începe odată cu Alexandru și cuceririle sale și se termină două secole mai târziu, când ultimele rămășițe europene ale Imperiului său trec sub control roman.

Războaiele medice

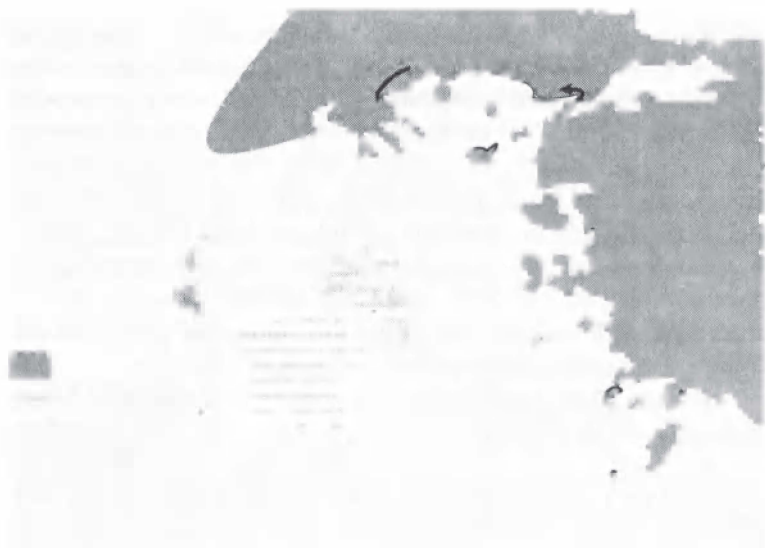
La sfîrșitul secolului al VI-lea, lumea greacă și-a încetat expansiunea colonială și se găsește, în multe privințe, în poziție de apărare. La vest, cartaginezii și etruscii amenință sudul Italiei și Sicilia. Înfrînți în 540, la Alalia, de flotele acestor două popoare, focreenii din Marsilia au trebuit să renunțe la întreprinderile lor militare în Corsica și să se replieze pe pozițiile lor continentale. Cincisprezece ani mai târziu, orașul Cumae, cea mai veche colonie grecească, a respins cu greu asaltul etruscilor. La est, situația este și mai gravă. Spre 550, Imperiul med a trecut, o dată cu Cyrus, fondatorul dinastiei Ahemenizilor, sub dominația persilor, care nu au încetat de atunci să se întindă spre est și sud, pînă la Indus și Egipt, și spre vest, impunînd autoritatea „Marelui Rege“ grecilor din Asia Mică.

Dominația persană nu pare a fi fost resimțită, într-o primă perioadă, ca foarte grea de către grecii din Asia Mică. Dar lucrurile au luat o altă întorsătură sub domnia lui Darius. Acesta din urmă a impus tributuri grele Ioniei și a susținut puterea tiranilor în momentul când, după modelul Chiosului și al Atenei, numeroase orașe grecești se orientau deja spre democrație. De aici, rezultă o voință crescândă de independență față de Marele Rege, care se reîntărește după eșecul lui Darius în campania sa împotriva sciților, în 512. Astfel că, în 499, Ionia se revoltă contra perșilor la inițiativa Miletului, alungînd garnizoanele străine și pe tirani, apoi apelînd la grecii din Europa.

Numai două orașe au răspuns acestui apel lansat de Milet și de aliații săi: Eretria în Eubeea și Atena, pe care recentele legi ale lui Clistene și succesele repurtate asupra Beoției și calcidienilor o propulsaseră în prim-planul bătăliei pentru democrație. În 498, o mică armată de două-trei mii de oameni, îmbarcați pe 25 de nave, a fost trimisă în Asia Mică și a cucerit Sardes, unde rezida guvernatorul persan. Dar, după ce au incendiat orașul, grecii din Europa s-au retras, lăsînd cetățile Ioniei singure și neunite în fața armatelor lui Darius. Acesta a restabilit rapid autoritatea persană asupra regiunii. Miletul a fost cucerit și distrus, populația măcelărită sau deportată în Mesopotamia. Cu ea, dispărea cea mai mare cetate a lumii grecești.

Suveranul ahemenid și-a pregătit timp de zece ani revanșa asupra atenienilor. El începu prin a și-i apropia pe grecii din Asia Mică, acordîndu-le puțin mai multă autonomie, permițînd instalarea unor guverne democratice în cetățile ioniene și ușurînd obligațiile financiare ce apăsau asupra lor. După care, se pregăti să invadeze Grecia și adună pentru această lucruri o armată de 20.000 de oameni. În vara lui 490, acest corp expediționar, compus din infanteriști și cavaleri, luă drumul mării, spre Atica. După ce a cucerit Eretria și Naxos, a debarcat apoi pe cîmpia Maratonului unde a avut loc prima mare bătălie a războaielor medice.

Bătălie decisivă și rămasă ca un înalt simbol, unde s-au înfruntat armatele „regelui regilor” – el însuși o emblemă a

Zece ani mai târziu, fiul lui Darius, Xerxes, puse la cale să răzbune afrontul suportat de perși concentrînd, la rîndul său, o imensă armată în Asia Mică, pentru a lua apoi cu asalt Grecia. De această dată, el se hotărî să urmeze calea terestră. Plecată din Sardes, armata lui Xerxes traversă Hellespontul, apoi merse de-a lungul coastelor Traciei și pătrunse în Grecia de nord, însoțită de o flotă de 300 de nave, care navigau în apropierea coastelor și, pentru a elimina pericolele vreunei furtuni, trebui să-și croiască drum de-a lungul muntelui Athos. Încă o dată Atena rămînea singură să pregătească înfruntarea, dotîndu-se – tot la presiunea lui Temistocle – cu o flotă de 200 de triere, finanțată datorită descoperirii unor mine de plumb argentifer în Laurion. Celelalte cetăți n-u știură nici să-și asigure propria lor protecție, nici să se unească împotriva invaziei perșilor. Este adevărat că aceștia din urmă nu s-au uitat la aur pentru a cumpăra cîteva dintre ele sau pentru a obține oracole echivoce.

Cînd armata lui Xerxes a pătruns în Tracia, în apropiere de Corint se reunește un congres pentru a examina modalitățile unei apărări comune, dar numeroase orașe nu și-au trimis delegați aici. Se hotărî încredințarea comandai forțelor grecești coalizate – mai mult de 75.000 de oameni, din care 35.000 de hopliți și 300-400 triere, față de 300.000 de oameni cît număra armata Marelui Rege – spartanilor, despre care se știa că nu le plăcea să se îndepărteze de Peloponez și care n-au trimis în față perșilor decît un mic corp de 300 de războinici, comandat de Leonidas. După tradiție, acesta a opus o rezistență eroică armatelor lui Xerxes, murind pe loc împreună cu oamenii săi, „pentru a asculta de legi“, fără să poată să-i împiedice însă pe perși să invadeze Grecia Centrală, să ocupe Atica și să incendieze capitala.

Atena, ai cărei locuitori se refugiaseră la Salamina, nu-și găsi salvarea decît în flota sa. Aceasta obținu aproape un succes la capul Artemision, dar avea în față grosul forțelor navale ale lui Xerxes. Pentru a le veni de hac, Temistocle aruncă în luptă trierele sale într-o zonă aparent puțin propice luptei pe mare.

Mai rapide și mai ușor de mînuit, navele ateniene și eginete avură curînd avantajul asupra celor ale adversarelor lor, care, după ce suferiră grele pierderi, trebuiră să se refugieze în Phaleron (septembrie 430). Anul următor, la Plateea, în Beoția, restul armatei persane care rămase în Grecia, sub comanda lui Mardonio, fu învinsă la rîndul său. Puțin după aceea, escadra persană din Marea Egee, a fost atacată și complet distrusă de greci la capul Mycale.

Pericolul ahemenid era astfel definitiv înlăturat. Maraton și Salamina consacră superioritatea soldatului-cetățean și a armamentului său, ca și a trierii ateniene, asupra imenselor armate ale Marelui Rege. Democrație contra monarhiei „totalitare”? Occident contra Orient? Adesea s-a dorit să se vadă în războaiele medice o luptă între Asia și Europa pentru dominația în Mediterana Orientală. Acest punct de vedere este cel puțin excesiv, cu atît cu cît grecii erau în multe privințe fiii spirituali ai Asiei, moștenitorii și imitatorii civilizațiilor lumii orientale. Cetățile grecești care au triumfat, Atena în primul rînd, asupra puternicului Imperiu ahemenid, provin, e adevărat, din aceeași matrice ca și acesta din urmă. Totuși, schimbările care au intervenit încă din timpurile homerice marchează un clivaj puternic între aria marilor imperii orientale, pe de o parte, unde contează doar puterea și gloria suveranului semizeu, și pe de altă parte, micile unități politice ale lumii grecești, construite, se pare, pe măsura omului și apărute de cetățenii ei ca un bun pe care fiecare îl dorește și cu care se simte solidar.

Înflorirea imperialismului atenian

Victorioși în est asupra armatelor „regelui regilor”, grecii au îndepărtat, în același timp, pericolele cartaginez și etrusc, înfrîngînd pe primii la Himera, în 430, și distrugînd flota secunzilor la Cumae, în 474. La acea dată, Atena a devenit fără doar și poate cea mai puternică dintre cetățile lumii elenice. Avînd

grijă să-i elibereze pe grecii din Asia, din nou revoltați împotriva Marelui Rege, și să-și asigure poziții strategice în nordul și în estul Egeei, ea cuceri Sestosul, care, prin țărmul său nordic, controla accesul în Hellespont și calea invaziilor persane (478), substituind hegemonia sa celei a Spartei – care considera ca fiind periculos pentru supraviețuirea ei să-și ducă armatele dincolo de Peloponez – prin organizarea de expediții îndepărtate.

În 476, se reunește un congres, la Atena cu scopul de a organiza apărarea orașelor Ioniei și a insulelor împotriva unei eventuale întoarceri în forță a persilor, și de a păstra, printr-o alianță militară, libertatea lor recucerită. Sediul acestei confederații maritime este fixat inițial la Delos. Atena trece, în mod firesc, în fruntea *Ligii de la Delos*, al cărei tezaur comun, depus în sanctuarul lui Apollo, era alimentat de tributurile vărsate de cetățile aliate. De fapt, cea mai mare parte a forței sale militare și navale era constituită din atenieni și pusă deci sub comanda strategilor atenieni. Toți ceilalți asociați, cu excepția marilor insule din Egeea – Chios, Samos, Lesbos –, care furnizau un contingent militar de mai mică anvergură, se vedeau scutiți de a trimite soldați și nave, cu condiția de a plăti tribut. Tezaurul confederat era administrat de Atena, care dispunea de o voce preponderentă în deliberările consiliului.

Sub comanda lui Cimon, fiul lui Miltiade, strategul care i-a condus pe hopliți la victoria din câmpia de la Maraton, trupele și escadrele confederației repurtează o serie de victorii care consolidează pozițiile grecilor din Ionia și, desigur, pe cea a Atenei, făcând ca puterea persană să dea înapoi și opunându-se oricărei secesiuni a cetăților aparținând ligii (Naxos, în 470, Tasos în 465). Pentru a evita noi revolte și pentru a exersa un control sever asupra căilor maritime, Cimon instalează pe teritoriul acestor aliați recalitrânți colonii de atenieni, care dispuneau de loturi de pământ luate de la autohtoni și care își păstrau toate drepturile de cetățeni atenieni. Aceste *cleruhii* constituiau, în același timp, pentru Atena, un mijloc de a îndepărta excedentul

populației sale țărănești și instrumentul unui imperialism care a sfârșit prin a ridica împotriva ei o parte a orașelor Greciei peninsulare.

Atîta timp cît Cimon a dominat politica ateniană și a condus cea mai mare parte a acțiunilor militare împotriva perșilor – cărora le-a nimicit două escadre la gurile Eurymedonului, în 468²⁵ –, alianța între Atena și Sparta a persistat. Dar operațiunile întreprinse împotriva cetăților rebele, în sînul Ligii de la Delos, și instalarea cleruhiilor pe țărmurile Egeei au stîrnit geloziile conducătorilor principalei cetăți din Peloponez și ale aliaților ei. După ostracizarea lui Cimon (461) – trimiterea în exil pentru zece ani a celui care se considera periculos pentru cetate – și sosirea la putere a democraților, în frunte cu Ephialtes și curînd, Pericle, imperialismul atenian a căpătat un caracter și mai pregnant. Aliații încetează să mai fie consultați. Tezaurul ligii este transferat de la Delos la Atena. Intervențiile în treburile interne ale cetăților se înmulțesc (în Eubeea, la Samos). Membrii confederației se văd constrînși să adopte moneda și greutatea de măsură ateniene. În sfîrșit, noi cleruhii au fost instalate în Eubeea, în Asia Mică și în Tracia. Puterea și ambițiile Atenei atinseseră atunci un grad atît de mare, încît gîndea că poate întreprinde o expediție în Egipt, revoltată, la rîndul ei, împotriva Marelui Rege. În 458, armata sa i-a bătut pe perși la Memphis, dar, în anii următori, necazuri mari au dus la eșecul final al operației: 35.000 de greci, din care 6.000 de ateniени, și-au găsit moartea în această aventură nefericită.

În acest timp, izbucnise războiul dintre Atena și Sparta, aliată cu Egina, Corintul și Teba, neliniștite de creșterea în putere a tînărului imperialism atenian, atît din Marea Egee cît și din Grecia continentală, care durează zece ani și pare, pentru moment, a da cîștig lacedemonienilor și asociaților lor, greci și perși. Pentru a evita dezastrul, ateniениi l-au rechemat pe Cimon, ale cărui ultime victorii asupra perșilor i-au permis cumnatului său, Callias, să încheie cu aceștia din urmă o pace onorabilă (449), care stabilizea situație geopolitică în Mediterana Orientală și stabilea un adevărat partaj al regiunii. Marele Re-

ge conserva controlul asupra Ciprului și al Egiptului, dar renunța să-și restabilească dominația sa în Egeea și pe litoralul Asiei Mici.

Împotriva coaliției prolacedemoniene, războiul se va prelungi încă trei ani și va cauza, de o parte și de alta, grave pierderi. Acesta este punctat de lovituri de forță antrenând în numeroase cetăți schimbări politice (de exemplu, în Beoția, unde democrațiile au fost peste tot eliminate) și răsturnări de alianțe, urmate de crunte represalii. În sfârșit, pacea a fost încheiată în 446, punând capăt acestui prim „război peloponesiac”. Sparta recunoștea confederația maritimă sub conducerea rivalei sale, iar Atena renunța la orice ingerință în Peloponez și în Grecia Centrală. Stabilită, în principiu, pe o durată de 30 de ani, ea nu va rezista decît 15, pe parcursul cărora Atena ajunge să se constituie într-un model de civilizație pentru ansamblul Greciei clasice.

Funcționarea democrației ateniene în vremea lui Pericle

Atena nu este întreaga Grece și ar fi eronat să aplicăm tuturor părților lumii elenice din secolul al V-lea imaginea pe care ne-a lăsat-o despre civilizația sa cetatea-mamă a democrației. Totuși, însăși abundența documentației care se referă la ea, stă mărturie a rolului preponderent pe care l-a jucat la apogeul istoriei sale. Aceasta coincide cu punerea în mișcare a ultimelor resorturi ale guvernării poporului prin Pericle, un eupatrid de viță, provenit din marea familie a Alcmeonizilor, nepot al lui Clistene și discipol al filosofului Anaxagoras, care, prin favoarea ateniienilor, a fost timp de 15 ani (din 443 pînă în 429), reales strateg²⁶, „primul cetățean”, după Tucidide fără ca vreodată acest om măsurat, stăpîn pe sine și incoruptibil, să se fi gîndit să abuzeze de popularitate pentru a restabili, în avantajul său, puterea tiranilor.

Pericle n-a dispus niciodată de puteri excepționale. Succedînd lui Ephialtes, asasinat în 461, strateg cu intermitențe între 462 și 443, apoi menținut, cum s-a văzut, în această funcție pînă la moartea sa din 429, acesta a fost timp de treizeci de ani conducătorul de necontestat al „partidului“ democratic și șeful unei „monarhii republicane“, constant reînnoită și relegitimată prin vot popular. Sub conducerea sa, democrația ateniană a parcurs ultima etapă din evoluția ei, odată cu marginalizarea definitivă a Areopagului, redus la funcții judiciare (foarte limitate) și religioase, deschiderea magistraturilor tuturor cetățenilor, fără distincție de avere, adoptarea de măsuri destinate a ajuta pe cei mai săraci (asistență publică pentru săraci și orfani, distribuie de pămînt țăranilor fără posibilități, muncă asigurată pentru „șomeri“) și cu instituția numită *mistoforia*. Într-adevăr, pînă atunci, exercitarea drepturilor politice, adică faptul de a lua parte la adunarea poporului, de a face parte din consiliu ori din tribunalul popular, nu era însoțită de acordarea nici unei indemnizații; la fel se întîmpla cu exercitarea magistraturilor. Pentru reprezentanții claselor populare era un dezavantaj, căci mulți dintre ei – începînd cu țăranii din Atica, care aveau una sau două zile de mers pentru a ajunge în capitală – părăseau ședințele acestor organisme, lăsînd cîmp liber celor mai bogați. Pentru a corecta efectele acestor inegalități, Pericle a stabilit un sistem de indemnizații zilnice (*misthoi*) care trebuia să permită celor mai săraci să fie judecători, magistrați, membri în *Bulé* etc. Considerată ca „demagorică“ de membrii partidului aristocratic, criticată mai tîrziu de Platon și Aristotel ca deschizînd drumul comerțului cu sufragii, *mistoforia* constituia condiția însăși a suveranității poporului, baza unei democrații care, în cadrul strîns al cetății, avea puterea de a se exercita în mod direct.

Democrația antică nu a cunoscut, de fapt, sistemul reprezentativ. Organul deținător al puterii poporului este adunarea (*ecclesia*). Puterile sale nu sînt nelimitate, în sensul că legile votate de ea trebuie să fie conforme cu legile deja în vigoare. Dar este implicată în toate problemele vitale ale cetății. Ea

votează legi și decrete, decide asupra războiului și păcii, alege magistrații cei mai importanți, fixează în liniile sale generale conducerea operațiunilor militare, judecă și, la nevoie, condamnă conducătorii operațiilor militare. Tot ea hotărăște ostracismul (fiecare scriind numele persoanei supusă ostracismului, exilul, pe un ciob de vas: în grecește, *ostrakon*).

Toți cetățenii Atenei – aproximativ 40.000 de persoane – sînt membri de drept ai adunării poporului. De fapt, numeroși sînt aceia care, reținuți de treburile și trăind prea departe de oraș, nu merg la ședințele *ecclesiei*. Sînt prezente cel mult 6.000 de persoane pentru hotărîrile importante. Ședințele au loc de trei sau patru ori pe lună pe colina numită Pnyx. De la răsăritul la apusul soarelui, cetățenii își petrec ziua ascultîndu-i pe oratori, discutînd între ei, votînd prin ridicare de mîna proiectele pregătite de consiliu, în general ținînd cont de părerea șefului de „partid” de care aparțin. Foarte sensibili la arta cuvîntului, iau uneori hotărîri sub impulsul mîniei sau al entuziasmului pe care știe să-l trezească în ei vreun demagog. Efectul poate fi catastrofal pentru viața cetății, de exemplu ca atunci cînd votul popului să-l condamne pe Pericle în 430 (a fost îndepărtat de la putere timp de șase luni) sau să trimită un corp expediționar în Sicilia, în 415; și dacă „neghiobiile” de acest tip nu au fost mai numeroase, Atena datorează acest lucru muncii și înțelepciunii *bulenților*.

Bulé (sau consiliul) are, într-adevăr, sarcina conducerii și pregătirii travaliului legislativ. Nu se putea cere poporului ca acesta să conducă tot timpul. Or, continuitatea afacerilor de stat cereau ca o adunare permanentă să poată exercita guvernarea cetății în afara sesiunilor *ecclesiei*. *Bulé* era tras la sorți, cîte 50 de cetățeni avînd peste 30 de ani pentru fiecare dintre cele zece triburi, ceea ce făcea ca efectivul său să fie de 500 de persoane. Acesta era împărțit în zece secții, de cîte 50 de *prytanii*, care, fiecare la rîndul ei, își asuma toate răspunderile puterii a zecea parte din an. *Bulenții* în exercițiu primeau ambasadori, supravegheau magistrații și le dădeau directive (în special în materie

de gestionare a fondurilor publice), făceau rapoarte și formulau concluzii asupra proiectelor de legi, puneau în practică hotărârile adunării poporului. Mai puțin supus pasiunilor partizane și febrei mulțimii decât *ecclesia*, mai puțin sensibil la discursurile demagogilor, *Bulé* a jucat un rol moderator important în democrația ateniană.

Punerea în practică a hotărârilor poporului era conferită magistraților. Trista amintire pe care le-o lăsaseră ultimii ani de tiranie îi făcuse pe atenieni să-și sporească precauțiile pentru ca nici o magistratură să nu fie în măsură să se sustragă voinței populare. Sarcinile erau anuale și în mod excepțional reînnoite. Ele erau colegiale și se supuneau, în majoritatea cazurilor, regulii tragerii la sorți. Erau supuse unor controale permanente din partea Consiliului și a cetățenilor. La fiecare *prytanie*, deci de zece ori pe an, magistrații puteau fi invitați, la cererea oricărui cetățean, să dea seama de gestiunea lor, iar la părăsirea magistraturii, trebuiau să obțină un *quitus*²⁷ din partea *ecclesiei*.

Sarcinile care cereau competențe aparte erau acordate în urma alegerilor și nu prin tragere la sorți. Era cazul magistraturilor financiare și, în special, al sarcinilor încredințate strategilor. La origine, simpli șefi războinici, aceștia din urmă, în număr de zece, aleși anual și reînnoiți, au câștigat rapid un rol diplomatic, militar și financiar care a făcut din ei principalele personaje ale cetății, eclipsându-i pe foștii arhonți ale căror funcții sînt pe viitor cantonate în domeniul judiciar și al administrării cultelor. Tot strategii asigură cetății continuitatea vieții sale politice și permanența marilor sale opțiuni interne și externe.

Justiția ateniană se supunea, în general, principiului suveranității populare, cu toate riscurile pe care le putea avea adesea exercitarea directă a puterii judiciare de către comunitatea cetățenilor. Platon considera că a fi privat de dreptul de a participa la judecăți înseamnă a fi deposedat de însăși calitatea de cetățean, iar Aristotel spunea: „A fi stăpîn pe buletinele din Heliaia înseamnă a fi stăpînul Republicii“.

Din vechiul sistem judiciar atenian, nu mai există, în secolul al V-lea, decât Areopagul, al cărui rol fusese diminuat de Clistene și Ephialtes, și în atribuțiile căruia nu mai intrau decât crimele de sînge. *Ecclesia* și *Bulé* își rezervau pedepsirea delicteilor împotriva securității statului iar judecătorii demelor, creați de Pisistrate, judecau repede și pe bani puțini cauzele minore. Cauzele cele mai numeroase erau tranșate de *Heliaia*, tribunalul popular prin excelență, din care fiecare cetățean avînd cel puțin 30 de ani putea să facă parte. În fiecare an cei nouă arhonți trăgeau la sorti, după listele furnizate de deme, proporțional cu populația lor, 6.000 de nume, 600 pentru fiecare trib. Ca și bulenții, heliaștii primeau o indemnizație (un obol, la început, 3 în 425). Ei trebuia să depună jurămint de imparțialitate și de incoruptibilitate. În fața multiplelor procese, se hotărî divizarea Heliaei în secțiuni de cîte 500 de membri, dar care cele mai multe puteau, pentru cauze grave (sacrilegiu, înaltă trădare) să judece împreună. În timpul audienței, heliaștii rămîn muți, ascultîndu-i pe cei ce pledau (care trebuie să se apere singuri, chiar dacă și-au redactat textul cu ajutorul unui logograf)²⁸ și pe „martorii morali“, după care își dau verdictul irevocabil în urma unui vot secret.

Justiția populară a avut, cu siguranță, defecte, chiar dacă ea „n-a supt finanțele ateniene“. Principalele vicii privesc absența ministerului public, rolul considerabil jucat, în consecință, de delațiune, inconsistența unor legi în materie penală, și, mai ales, permeabilitatea enormului tribunal popular tranșînd fără drept de apel – la valurile unei elocvențe – de care se profita în același sens ca și de aceea a demagogilor din *ecclesia*. Judecătorii erau, fără îndoială, prea numeroși pentru a putea fi corupți, dar erau sensibili la discursurile care, adresîndu-se unui auditoriu în rîndurile căruia erau gură-cască atrași de *misthos*, nu ezitau să-i flateze pe cei mărunți, atacîndu-i pe bogați și pe cei de „viță aleasă“. De aici tendința heliaștilor de a arăta mai multă indulgență „democraților“ decât adversarilor lor politici. Totuși, în ansamblu, se pare că această justiție a funcționat mai

degrabă bine decît rău. Ei îi datorăm respectul de a fi pus, pentru prima oară, accentul pe individ, de a fi rupt cu solidaritatea de clan, de a fi abandonat răspunderea colectivă și, de asemenea, de a se fi angajat pe calea unei laicizări treptate. Aceste trăsături fac ca practicile judiciare ateniene să poată fi considerate cele mai avansate din toată Grecia.

În materie de finanțe, democrația ateniană nu a fost, la rîndul ei, lipsită de tare și de contradicții. Cheltuielile crescînde cereau să se găsească resurse importante; or, cele ale statului erau mărunte. Drepturile de vamă, amenzile date de tribunale, veniturile de pe domeniile publice, sumele percepute de la străini (*metoikon*) nu erau suficiente pentru a alimenta visteria care trebuia să suporte cheltuieli din ce în ce mai mari, de întreprinderile externe, de apărarea cetății, de giganticele lucrări de înfrumusețare pe care le întreprinde și de diversele ajutoare date celor nevoiași. Pentru a crește banul public ar fi trebuit să se recurgă la impozit. Or, cetățeanul antic nu admitea să fie supus unei contribuții directe și personale, considerată bună doar pentru „meteci“. Așa că s-a recurs la taxarea bogaților, instituindu-se sistemul *leiturgilor*²⁹. Din 30.000 sau 40.000 de cetățeni cît număra Atena, cam 1.200 ce posedau averi cel puțin egale cu 2 sau 3 talanți, au fost clasați ca „liturgis“ și chemați să îndeplinească un anumit număr de obligații financiare. Altfel ei trebuia, de exemplu, să contribuie la cheltuielile de instruire și de echipare ale unui cor pentru marile ceremonii ale cetății (*horegia*) sau ale unui grup de alergători, să finanțeze trimiterea unei ambasade sacre, să suporte cheltuielile vreunui banchet organizat de trib sau de deme³⁰ etc. Cei mai bogați puteau fi obligați, prin tragere la sorți, să înnarneze o trieră, să o întrețină, împreună cu echipajul ei, ori să comande personal tretrarhia, cheltuieli foarte mari și foarte viu combătute de reprezentanții partidului aristocratic, care socoteau sistemul nedrept. Totuși, a fost păstrat, de oligarhi cînd aceștia au revenit la putere, fără îndoială pentru că se armoniza destul de bine cu caracterul atenian, evidențiat prin patriotism, generozitate, dar și ambiție,

și vanitate. Sub forme diferite, vom întâlni practici asemănătoare în Roma din Imperiul târziu.

Analiza instituțiilor și practicilor democrației ateniene nu trebuie să ne înșele în privința influenței și semnificației acestui regim politic în lumea greacă a secolelor al VI-lea și al V-lea. Mai întâi, o repetăm, pentru că Atena nu este toată Grecia. Cu siguranță, participarea tuturor cetățenilor la viața cetății nu încetează, în general, să câștige teren în timpul acestei perioade, consecință a declinului Spartei, apoi a prăbușirii sale după înfrîngerea de la Leuctra, în 371. Regimurile oligarhice rămân, totuși, numeroase și puternice, în special în Peloponez și în Grecia continentală. Atena însăși va cunoaște, în ultimul deceniu al secolului al V-lea, o întoarcere în forță a adversarilor democrației: guvernarea celor 400, care a făcut să dispară *bulé* înlocuit cu o adunare de 400 de notabili aleși dintr-un corp civic redus la 5.000 de persoane.

Desigur, ceea ce numim „democrație greacă” apare, de fapt, dacă e s-o comparăm cu noțiunea modernă de democrație, ca o oligarhie, mai puțin coercitivă decât oligarhiile de drept. Purtătoare, în principiul ei, de universalism, doctrina care o susține și care pune libertatea individuală în planul absolutului (atenienii, zice Eschil, „nu sînt nici sclavii, nici supușii nimănu”) a rămas redusă, în aplicarea ei, la ansamblul oamenilor care trăiesc pe același teritoriu, împart o existență de zi cu zi asemănătoare și împărtășesc valori și credințe identice.

Din cei 400.000 la 420.000 de locuitori care populează Atica în epoca clasică, nu putem, de fapt, număra decît vreo 150.000 de persoane provenind – femei și copii inclusiv – din corpul de cetățeni. În 451, deci la apogeul erei democratice, o lege a stabilit că, pe viitor, nu vor fi recunoscuți ca cetățeni decît aceia care erau născuți din tată și mamă atenieni. Există aici o voință de închidere, care era consecința privilegiilor politice și materiale (*mistophoria*, asistența, proprietatea exclusivă asupra pămîntului etc.) pe care doar cetățenii le dețineau și care va fi aplicată cu rigoare. Căsătorit cu milesiana Aspazia, Pericle

nu datorează conferirea cetățeniei ateniene celor doi fii ai săi decît meritelor și imensului prestigiu de care se bucura în rîndul poporului.

Necetățenii reprezentau, deci, aproape 2/3 din populația Atenei. *Metecii* erau străini oficial admiși să se fixeze definitiv în Atica. În număr de aproximativ 70.000, aceștia erau oameni liberi, protejați de lege, ca și cetățenii, și aveau aceleași obligații ca și aceștia din urmă. Ei plăteau impozitul (cu un ușor supliment: *metoikon*-ul) și erau obligați să satisfacă stagiul militar (exclusiv în rîndurile cavaleriei). Dar nu puteau fi proprietari de pămînt, nici să se însoare cu o femeie ateniană, nici să aibă o funcție religioasă, nici, în sfîrșit, să participe la viața politică a cetății. Foarte activi, indispensabili vieții economice și prosperității orașului, amestecați cu cetățenii și ducînd aceleași viață ca și ei, acumulînd cîteodată averi imense (ca negustori ori meșteșugari), nu erau admiși ca cetățeni decît cu titlu excepțional și în urma unor servicii aduse cetății. Cazurile de naturalizări colective erau rarisime, tendința fiind, în secolul al V-lea î.e.n. cea de exclusivism juridic. De unde se poate spune că ateniinii tratau această categorie inferioară de rezidenți cu o bunăvoință mai mare decît o manifestau alte cetăți din lumea greacă.

Existau, de asemenea, sclavi, care formau jumătate din populație (210.000 sau 220.000 de persoane, către 450). Ca peste tot în lumea greacă, se năștea sclav la Atena orice fiu ori fiică de sclav, sau devenea sclav ca învins și captiv (sclavajul de pe urma datoriilor fiind abolit). Anumiți sclavi erau în serviciul statului: agenți de poliție, muncitori în atelierele publice, mineri în minele din Laurion etc. Cei mai mulți aparțineau particularilor care puteau să-i vîndă după poftă, și trebuia să fii destul de sărac ca să n-ai nici unul. Sclavul n-avea nici un drept și nu era protejat de nici o lege scrisă. Dar obiceiul recomanda să nu fie tratat cu brutalitate excesivă, să nu i se impună costumație deosebită, să fie autorizat a-și schimba stăpînul dacă era prea nefericit.

Cu excepția minerilor din Laurion, care trăiau în condiții groaznice și care au ajuns să se răskoale, sclavii atenieni au cunoscut o soartă relativ bună, comparativ cu cea a altor populații servile din numeroasele cetăți ale lumii grecești și, mai ales, din afara acesteia. Muncind în familie ca servitori, în ateliere ca meșteșugari sau în fermele Aticii, ei duceau o existență asemănătoare cu cea a oamenilor liberi care îi foloseau, astfel încât unii cenzori de moravuri le atrăgeau sever atenția concetățenilor lor că nu mai știau să se facă distinși de sclavii lor. Unii au ajuns în poziții confortabile, ca secretari ai negustorilor, medici sau slujbași mărunți, dar avansările erau rare. Cert este că, lipsiți de libertate într-o societate care punea libertatea în centrul sistemului ei de valori, sclavii ne pun nouă, admiratorilor umanismului grec, problema limitelor acestuia. Nimănui nu i-a trecut prin cap, la Atena, nici un moment, să protesteze împotriva unei practici care făcea parte din cotidianul vieții și care era comună întregii lumi antice – nici reformatorilor, nici celor mai luminați dintre șefii democrați, nici gânditorilor, nici moraliștilor. Nu Aristotel scria că „dacă suveicile ar țese singure, dacă arcușul ar cânta singur la citeră, antreprenorii s-ar lipsi de muncitori și stăpînii de sclavi“?

Războiul peloponeziac

Conflictul dintre cetățile Greciei continentale și insulare care ocupă ultima treime a secolului al V-lea și care marchează începutul declinului atenian are drept cauză principală rivalitățile dintre două hegemonii: cea a Atenei, pe mare și pe litoralul Mării Egee, și cea a Spartei, în Peloponez și în Beoția. Pentru Sparta, puterea crescîndă a confederației maritime dominată din ce în ce mai mult de rivala sa, constituia deja un pericol pentru preponderența sa în Grecia continentală. Nu pentru a elibera cetățile făcute vasale de Atena a intrat Sparta în război împotriva acesteia – lucru afirmat de propaganda

lacedemoniană – ci pentru a-și ajuta aliații din zona istmului, Corintul și Megara, direct amenințate de imperialismul atenian, și pentru a împiedica dezagregarea ligii peloponesiace.

La mijlocul secolului al V-lea, imperialismul devenise pentru Atena o necesitate, motorul unei expansiuni fondate pe controlul căilor maritime și pe stăpînirea de teritorii care îi furnizau materii prime și debușeuri, cît și instrumentul puterii sale militare și navale, al strălucirii sale culturale, al păcii sociale care domnea în cetate. Fără resursele confederației, fără tributul din ce în ce mai greu plătit de aliați, ea n-ar fi putut finanța nici marile lucrări care au stimulat activitatea intelectuală și artistică, nici echiparea și întreținerea armatei și a flotei sale, nici plata din *misthos* făcută bulenților, heliaștilor și magistraților. Ea ar fi fost incapabilă să poată suporta cheltuielile de asistență de care beneficiau numeroși locuitori ai Aticii. N-ar fi avut, odată cu instalarea colonilor atenieni pe teritoriul aliaților infideli, această supapă de securitate prin care să facă față suprapopulării satelor, fenomen ce pune a altor cetăți dificile probleme sociale și politice.

Altfel spus, exista între opțiunea de politică externă a conducătorilor atenieni și interesele celor mulți o relație care, cu timpul, devenise din ce în ce mai pregnantă. „A renunța la Imperiu – îl face să zică Tucidide pe Pericle – nu mai este în puterea noastră; este nedrept, poate, să-l dobîndim, tot așa cum nedreaptă este tirania, dar este periculos să renunțăm la el.”

Se înțelege că, în aceste condiții, progresele democrației în Atena au mers împreună cu întărirea puterii sale asupra cetăților de peste mări. Exista aici o altă limită a umanismului său, deloc simțită ca o contradicție de către contemporanii lui Pericle. Pentru masa atenienilor, cărora politica de expansiune și de exploatare imperială le aducea bunăstare și privilegii diverse, nu era necinstit ca forța să triumfe asupra dreptului în jungla relațiilor interstatale, dacă acesta era prețul de plătit pentru ca înseși condițiile jocului democratic să poată fi exercitate în propria lor cetate. Ceea ce nu voiau să vadă sau ceea ce unii

dintre ei au văzut prea târziu au fost pericolele în fața cărora cărora se expunea în realitate democrația, urmare a setei de putere ce cuprinsese pe locuitorii Atenei și pe conducătorii ei, pericolul unei erodări rapide și ireversibile a moralei publice și a virtuților care alimentaseră civismul atenian. Pericolul de a vedea poporul urmînd fără discernămint niște demagogi care – va fi cazul lui Cleon ori al lui Alcibiade – își fundamentau popularitatea pe proiecte externe aventuriste a căror finanțare trebuia să fie asigurată de bogați și prin mărirea tributurilor cerute de la aliați. Pericolul, în consecință, de a vedea coalizîndu-se împotriva partidului democratic la putere pe dușmanii interiori ai democrației, oligarhiile aliate ale Spartei din sînul ligii peloponeziace și cetățile aservite din confederația de la Delos. Revolta acestora din urmă, cît și loviturile date de lacedemonieni și de prietenii lor, au grăbit ștergerea de pe hartă a Imperiului atenian.

Războiul a început printr-o serie de conflicte locale care au opus Atena cetăților maritime ale istmului aliate cu Sparta: Corintul, pentru că Atena pusese ochii pe cele două colonii ale sale, Corcira și Potideea; Megara, pentru că închiderea portului Pireu navelor sale ducea practic la asfixierea ei economică. Trebuind să aleagă între războiul împotriva Atenei și erodarea pozițiilor sale continentale de către rivala sa, Sparta a ales prima soluție. Războiul din Peloponez, care avea să se întindă în curînd în toată lumea greacă, a început oficial în 431. Atena stăpînea marea. Sparta și aliații ei dispuneau de o incontestabilă supremație terestră. Între cele două coaliții, sfîrșitul conflictului era deosebit de nesigur.

Pericle credea într-un război scurt. În fața asaltului lacedemonienilor, a optat pentru o strategie de apărare, adunîndu-i pe locuitorii Aticii în spatele Zidurilor Lungi care legau capitala de portul Pireu și abandonînd restul țării armatelor dușmane. În acest timp, flota ateniană făcea ravagii pe coasta peloponeziacă. Curînd, o epidemie de ciumă se declanșă în tabăra ateniană, ucigînd mii de locuitori și de refugiați, provocînd o vie

exasperare supraviețuitorilor și, în cele din urmă, moartea lui Pericle (429). Foștii săi partizani s-au împărțit atunci în două tabere: cea a războiului de apărare, condusă de moderatul Nicias și care avea sprijinul clasei de mijloc, și cea a războiului ofensiv, al cărui șef, bogatul tăbăcar Cleon, era un imperialist fără nuanțe care, pentru a fi pe plac poporului, înțelegea să-i pună pe cei bogați să plătească cheltuielile de război. Aceasta din urmă a triumfat, astfel că războiul începe curînd. Faptul a avut drept efect pierderea de către Atena a aliaților săi și apariția unor revolte (cea din Lesbos, de exemplu, în 428-427) reprimată cu sălbăticie. Victoriile și înfrîngerile se succed în ambele tabere, în timp ce războiul se întindea în Grecia septentrională și pe litoralul Asiei Mici. În cele din urmă, nici o soluție hotărîtoare neputînd interveni, pacea a fost încheiată între Atena și Sparta în 421, pace cu care nu toți beligeranții au fost de acord. Dictată de oboseala generală, aceasta restabilește *status quo*-ul de dinaintea declanșării războiului, dar nu înlătură cauzele profunde ale conflictului.

„Pacea lui Nicias“ (șeful democrațiilor moderați, care fusese principalul artizan) nu satisfăcea pe cei care, la Atena, cereau continuarea expansiunii în afara peninsulei. Reprezentantul acestora, Cleon, a fost ucis în asediul de la Amphipolis, în 422, cînd deja se afirma un alt om politic, Alcibiade. Alcmeonid prin mama sa, apropiat de aristocrați, prin origine și gusturi, elocvent, seducător, adulat de tineri care-i admirau curajul, hainele luxoase, chefurile sale legendare, și lăudat de popor, care era sensibil la generozitatea sa deosebită, acesta era preocupat, mai ales, de gloria sa. El ia conducerea taberei imperialiste, care îl transformă într-un strateg în 420, și, pentru a triumfa asupra rivalului său, Nicias, face să se hotărască de către adunare catastrofala expediție din Sicilia, din 415.

Marea insulă mediteraneană, ale cărei cetăți aveau, în majoritate, instituții democratice în a doua jumătate a secolului al V-lea, îndura atunci hegemonia Syracusei. Orașe ca Leon-tinioni, Catania, Naxos, Rhegion, Halykiai și Segesta, temîn-

du-se pentru posibilitățile de trafic și independența lor, se apropiaseră încă de la jumătatea secolului de Atena, jucînd cartea imperialismului cel mai îndepărtat împotriva celui mai apropiat. În 416, simțindu-se direct amenințată de syracuzani, Segest a făcut apel la aliata sa din Grecia peninsulară care trimise o ambasadă în Sicilia și care a fost, se pare, orbită de bogățiile insulei.

Alianța cu Segeta nu a fost, în realitate, decît un pretext. La Atena, numeroși erau cei care visau să pună capăt imperialismului rival al Syracuzei și să-l substituie cu dominația lor. Lui Alcibiade nu i-a venit deloc greu să convingă adunarea să trimită în Sicilia o expediție limitată de efective. Pentru a desconsidera această întreprindere, Nicias supralicitează pe lîngă popor obținînd de la acesta mai mult decît rivalul său, Alcibiade, și transformă expediția într-o formidabilă operațiune navală a cărei comandă este încredințată celor doi șefi de partide. Atenienii scontau pe numeroase ajutoare, mai ales printre grecii din Grecia Magna decît printre siculii grecizați a căror renaștere se afirmase de la mijlocul secolului. Dar această operație a început prost. Alcibiade, implicat într-un sacrilegiu (mutilarea Hermeșilor care străjuiau străzile și piețele publice din Atena)³¹, este chemat, chiar înainte de a debarca în Sicilia, și dezeretează. Nicias, își asumă deci singur conducerea unei expediții căreia îi era ostil și conduce operațiile fără prea multă hotărîre.

După ce au debarcat în Sicilia, atenienii au început asediul Syracuzei. Dar ezitățile lui Nicias și fermitatea siracuzanilor au dus armata ateniană spre un eșec lamentabil, culminînd cu distrugerea ei, în 413; supraviețuitorii au fost închiși în *latomii* (cariere de piatră), din apropierea orașului, unde mulți au murit de foame și de epuizare.

Cu un an înainte, Sparta își reluate războiul împotriva rivalei sale, antrenînd aliați tot mai numeroși și obținînd, grație sfaturilor lui Alcibiade și în schimbul părăsirii cetăților Ioniei, sprijinul financiar al Marelui Rege. Aurul persan îi permise să pună la punct o puternică flotă de război și să cumpere prietenii

printre cetățile confederației de la Delos, cărora le promitea eliberarea de sub jugul atenian și care, de altfel, nu întârziară să se revolte (Chiosul, în iunie 412, apoi Eretria, Clazomene și Miletul).

În același timp, lacedemonienii au pus piciorul în Atica și au ocupat fortăreața Decelia, de unde puteau lansa atacuri împotriva întregului teritoriu atenian, lipsind capitala de grâu și orz și provocând părăsirea de către 20.000 de sclavi a Laurionului, a cărei exploatare a fost, de altfel, întreruptă. Aceste înfrângeri și dificultăți avură ca efect, la Atena chiar, provocarea unei revoluții care va aduce la putere pe oligarhi, sprijiniți de moderați, și care va conduce la abolirea temporară a democrației. *Bulé* este suprimat și înlocuit cu o adunare de 400 de notabili. Indemnizațiile dispar, în afară de cele pentru arhonți, iar drepturile politice, rezervate doar acelor atenieni care erau capabili să se echipeze și să aibă arme pe cheltuiala lor (cca. 5.000). Acest „guvern al celor 400” a început imediat negocieri cu Sparta, dar opoziția echipajelor ce alcătuiau flota, ancorată la Samos, le determină să eșueze, lucru ce va grăbi reîntoarcerea la democrație (410). Reintrat în grații, Alcibiade repurtează câteva victorii în marea Egee și deschide flotei ateniene drumul prin strâmtori, dar aceste succese sînt fără viitor.

Cetatea era epuizată. Ea rezistă încă mulți ani forțelor conjugate ale inamicilor ei, dar coaliția pe care trebuia s-o înfrunte avea forță și marea șansă de a număra printre căpeteniile ei două personalități de prim rang: guvernatorul persan al Ioniei și candidat la tronul ahemenizilor, Cyrus cel Tânăr, și lacedemonianul Lysandru, care comanda flota spartană și care devenise stăpîn peste pozițiile strategice importante în Marea Egee. După o ultimă victorie din insulele Arginuse în 406, escadrele ateniene au fost distruse anul următor la Aigos Patamos de către Lysandru. Acesta din urmă i-a masacrat pe prizonieri, a început asediul Atenei, părăsită de ultimii ei aliați. Înfometat, orașul trebui să accepte, în aprilie 404, pacea pe care i-o impuneau învingătorii săi. Sparta făcu dovada unei relative

clemențe, refuzînd să-i asculte pe tebani și pe corinthieni, care cereau atît distrugerea completă a Atenei cît și aservirea populației sale. Ei se mulțumiră, dacă se poate spune așa, să ceară de la învinși dizolvarea confederației maritime, abandonarea tuturor posesiunilor exterioare, distrugerea Zidurilor Lungi și reducerea flotei la 12 nave. Atena trebuia, în afară de aceasta, să adere la liga peloponeziacă, devenind astfel vasala concurenței sale victorioase. Puterea sa părea definitiv prăbușită, ei substituindu-se scurta hegemonie a Spartei.

Sparta împotriva Greciei

Triumful spartan a fost de scurtă durată. După victoria lor asupra Atenei, lacedemonienii, care promisera cetăților din confederația maritimă libertatea, n-au făcut altceva decît să înlocuiască dominația învinșilor cu a lor. Peste tot și-au impus garnizoane, au început să perceapă tribut și au înlocuit democrația cu guvernări oligarhice care, ajunse la putere cu ajutorul lăncilor spartane, nu puteau, într-o primă fază, decît să fie favorabile cetății peloponesiace. O eră de reacțiune va domni, deci, asupra unei mari părți a lumii grecești. La Atena, ea este cunoscută sub numele de „guvernarea celor 30“, de la numele a 30 de cetățeni care, în urma întoarcerii exilaților sub protecția garnizoanei spartane de pe Acropole, au fost desemnați să revizuiască legile și instituțiile. Moderații erau reprezentați de Teramene, care negociase pacea din 404, dar tonul era dat de aristocrației extremiști, al căror șef, Critias, fidel partizan al spartanilor, era principalul artizan al schimbării de regim. Sub impulsurile acestuia, cei 30 practică o politică de represiune și de reacțiune fără nuanțe. Ei au executat 1.500 de cetățeni și meteci bogați, favorabili democrației, și ale căror bunuri confiscate au servit la plata mercenarilor spartani. Au abolit tot ce putea aduce aminte de regimul anterior, reducînd corpul civic la 3.000 de persoane și dînd Areopagului unele din preroga-

tivele sale. Teramene însuși, refuzînd schimbarea, a fost radiat de pe lista celor 3.000 și executat.

Aspra dominație spartană a suscitât imediat asalturile conjugate ale învinșilor și ale foștilor aliați ai cetății lacedemoniene. Aceasta se învrăjbi, pentru o perioadă, cu Marele Rege, căci îl susținuse împotriva lui Artaxerxes II, împotriva lui Artocercxes, trimițînd un corp de mercenari în Asia Mică, a cărui retragere o va immortaliza atenianul Xenofon în opera sa *Anabasis*, iar apoi orașele grecești de pe coasta egeeană. Regele spartan Agesilau duse în regiune un război naval victorios (396-392), dar costisitor pentru finanțele lacedemonienilor, prea modeste, cu tot tributul perceput de la cetățile „eliberate” de sub tutela ateniană, pentru a rivaliza cu aurul regelui Persiei. Acesta nu s-a dat, într-adevăr, înapoi de a-i susține, împotriva noii puteri hegemonice, pe adversarii de pînă atunci, în momentul cînd, scuturînd jugul tiraniei, Atena se apropia de Teba și de Corint.

În capitala Aticii, dictatura celor 30 nu a durat mai mult de cîteva luni. În 403, democrații refugiați în Teba, adunați în jurul lui Trasibul, au recîștigat puterea cu asentimentul regelui spartan Pausanias și au reinstaurat democrația în schimbul promisiunii unei amnistii generale (mai puțin cei 30 și anturajul lor direct). După care, Atena a ridicat din nou Zidurile Lungi și a hotărît să-și reconstituie armata și flota.

A urmat un lung și interminabil război de 10 ani opunînd Sparta perșilor și unei coaliții de cetăți grecești cuprinzînd Atena, Teba, Corintul și Argos. Mai întîi victorioși pe mare, spartanii au fost înfrînți în bătălia navală de la Cnidos, în 394, și nu și-au găsit salvarea decît printr-o nouă răsturnare de alianțe, acceptînd să lase pentru totdeauna cetățile grecești din Asia Mică Marelui Rege în schimbul sprijinului său diplomatic și financiar. Atena și aliații ei au trebuit, în aceste condiții, să accepte să semneze în 386, „pacea lui Antalcidas” (de la numele negociatorului spartan), care făcea din suveranul persan arbitrul lumii grecești, suzeranul recunoscut al Asiei Mici elenice, și

restabilirea Sparta în hegemonia ei continentală. Ligile s-au dizolvat, cu excepția confederației peloponesiace. Ambițiile tebane erau curmate iar influența spartană era restaurată în Corint. Doar Atena era menajată. Sigur, nu mai putea să-și reconstituie confederația maritimă, dar i se recunoșteau trei insule – Lemnos, Imbros, Scyros –, unde s-a și grăbit să-și trimită coloni.

Restabilirea preponderenței spartane era, de departe, iluzorie. Antica cetate a Egalilor trecea ea însăși printr-o criză profundă, datorată *oligantropiei*, lipsei bărbaților capabili să-și satisfacă stagiul militar. Din cei 10.000 de hopliți din timpul războaielor medice, nu mai rămăseseră decît 1000, un secol și jumătate mai tîrziu. Pămîntul fusese acaparat de o minoritate de proprietari bogați, care domnea peste o masă sărăcită, cuprinzînd, în afară de hiloți și perieci, un număr tot mai mare de cetățeni săraci. Slăbirea militară mergea mîna-n mîna cu tensiunile sociale anunțînd revoluțiile din secolul al III-lea.

Această criză survenea în momentul în care, după ce-și „linsese rănilor” și reinstaurase democrația, Atena se străduia să-și reconstituie puterea maritimă, în timp ce Teba – unde o conjurație susținută de atenieni alungase, în 379, garnizoana spartană și guvernul prolacedemonian – reconstitua în jurul ei liga beoțiană, transformată curînd de Epaminonda și de Pelopida într-un stat federativ, condus de șapte beotarci aleși. Dotați cu o infanterie ce utiliza noile tehnici de luptă, trupe de elită-și („batalionul sacru”), și o cavalerie foarte mobilă, tebanii au hotărît atunci să frîngă și ceea ce mai rămăsese din puterea spartană. În 371, armata lor a îngenunghet la Leuctra pe cea a lacedemonienilor, punînd definitiv capăt hegemoniei lor.

În cursul deceniului următor, Teba încercă, la rîndul ei, să-și stabilească dominația în Grecia Centrală și în Peloponez, obținînd sprijinul regelui Persiei, opunîndu-se Atenei în Marea Egee și în strîmtori, reprimînd cu sălbăticie tentativele de secesiune din sînul confederației beoțiene (la Orchomene, de exemplu). Astfel, ea nu făcu decît să determine, la rîndul său, formarea unei coaliții ostile scopurilor sale hegemonice, care

cuprindea, în afară de atenieni, spartanii și alte cetăți din Peloponez. La Mantineea, în 362, armata tebană este încă o dată victorioasă, dar Epaminonda fu ucis în bătălie și hegemonia tebană dispăru odată cu el.

În acest timp, Atena își refăcuse forțele sale navale și ajunsese în fruntea unei noi confederații maritime. Trăgînd învățăminte din trecut, s-a străduit să-și facă mai ușor simțită tutela, înlocuind tributul cu o „contribuție“ mai ușoară, ținînd cont de părerea *syndrion*-ului (adunare) aflat la Atena și reprezentînd pe aliați în *Bulé*, recunoscîndu-le acestora o reală autonomie și angajîndu-se, în special, să nu le impună prezența *cleruhiilor* sale. Ea reuși să adune în jurul ei, cu excepția cetăților din Ionia, căzute în mîna perșilor, majoritatea cetăților din fosta Ligă de la Delos.

În mai puțin de un secol, Grecia a cunoscut, succesiv, hegemonia Atenei, cea a Spartei, apoi a Tebei. Nici una nu a supraviețuit coalițiilor pe care ambițiile și practicile imperia-liste ale acestor state le treziseră printre celelalte cetăți ale lumii grecești. Spre 360, un anumit echilibru părea a se fi stabilit între tebanii, cetățile Peloponezului și noua confederație maritimă ateniană, prea slabă să mai constituie un nou pol hegemonic. În vreme ce se profila la orizont amenințarea macedoneană, Grecia rămînea o nebuloasă de microstate, care țineau la independența, fiind și incapabile de a se uni pentru mai multă vreme.

Grecii din Apus nu făceau excepție de la regulă. După înfrîngerea ateniană și după ce au respins în 397 asalturile cartaginezilor, Syracuse și-a restabilit hegemonia în Sicilia cu prețul, este adevărat, al renunțării lor la instituțiile democratice. Sub Dionis cel Bătrîn, care, numit „strateg cu puteri depline“, a restabilit, de fapt, tirania, Syracuse își întinde dominația asupra celei mai mari părți a Siciliei și asupra litoralului calabrez, devenind rivala celor trei poli elenici. Dar nu pentru multă vreme: după domnia lui Dionis cel Tânăr (367-357 î.e.n.), imperiul Syracusei a căzu în anarhie, lăsînd Sicilia pradă „barbarilor“.

Criza cetății

Războiul peloponesiac, apoi conflictele care au însîngerat lumea greacă în cursul primei treimi a secolul al IV-lea, nu numai că au bulversat raporturile de forță dintre cetăți, dar au și compromis puternic echilibrele interne ale acestor microstate, zdruncinîndu-le bazele.

Mai întîi, războiul a antrenat pierderi ireparabile. Pe plan demografic, mai ales. Comparete cu holocausturile noastre moderne, conflictele din secolele V-VI apar total nesemnificative. Dar trebuie raportate la efectivele de atunci. De exemplu, din 34.000 de luptători pe care Sparta i-a mobilizat la Leuctra, în 371, 1.400 au murit. În afară de aceasta, trebuie să ne amintim că bătăliile nu sînt, în mod necesar, episoadele cele mai costisitoare în vieți omenești. Pentru multe cetăți, mai ales pentru cele care se revoltaseră împotriva puterii tutelare, înfrîngerea însemna decimare, deportare, sclavie. Războiul purtat pe teritoriul unei țări însemna, pe de altă parte, jaf și distrugere a satelor, populații persecutate și masacrate, recolte distruse. Cînd își puteau găsi adăpost în orașul învecinat, ei ajungeau să cunoască consecințele asediului: suprapopulație, foamete, iar uneori o epidemie groaznică, de exemplu, ca cea din Atena din 430-429. Sigur, nu toate zonele lumii grecești au suferit în mod egal. Atica și Beoția au fost călcate în picioare de mai multe ori, în schimb Sparta nu a cunoscut prezența luptătorilor străini pe teritoriul său decît în ultimii ani de existență. Pe ansamblu, sacrificiu nu a fost mai puțin imens.

Frecvența ostilităților a avut și consecințe dezastruoase asupra finanțelor beligeranților. La Atena, întreținerea flotei și soldele plătite hopliților, ca și despăgubirile de tot felul, în contul interminabilelor și îndelungilor campanii, costau foarte scump tezaurul public. În Sparta, împărțirea funcțiilor între casta războinică și hiloți nu a rezolvat decît temporar problema, efectele oligantriei constrîngîndu-i pe lacedemonieni să recurgă la serviciile mercenarilor. În secolul al IV-lea, practica

mercenariatului a tins, de altfel, să se generalizeze, ca o consecință a penuriei de soldați – cetățeni și a unor crize sociale care făcea să prolifereze masa de săraci lipsiți de pământ, pentru care meseria armelor era unicul mijloc de a subzista. Oferindu-și serviciile celor care dădeau mai mult, mercenarii erau tot atît de costisitori pentru cetăți ca și cetățenii înarmați și, adesea infinit mai periculoși pentru democrație. Fără a mai vorbi despre atrocitățile comise de acești profesioniști în căutare de jafuri de tot felul și de sacrilegiile care au acompaniat frecvent trecerea lor: jaful sanctuarului din Olympia de către arcadieni în 364, de exemplu, sau cel din Delfi, de către focidieni, în 356.

Mentalitățile nu puteau să nu fie și ele afectate de aceste seisme și de aceste ruine. Jafurile din sanctuare spun foarte bine cît de mult valorile religiei tradiționale puteau fi violate de populații întregii, semn al unui recul general al sacrului, dar și al unei încrederi mai reduse față de zeii panteonului grec. La fel de semnificative sînt și schimbările care afectează marile sărbători ale cetății, văzute din ce în ce mai mult ca spectacole și momente de plăcere, și succesul mereu crescînd de care se bucură divinitățile străine, ca Isis egipteanca ori Adonis asiaticul. În sfîrșit, recrudescența pericolelor, în special cele prin care barbarii amenințau elenismul, că era vorba de siculi, de perși ori de macedonieni, i-a făcut pe greci să constate că instituțiile democratice nu mai erau pe măsura vremurilor și să dorească un șef charismatic, în stare să regrupeze forțele lor și să facă front comun pericolului extern. De aici, reîntoarcerea în forță a tiraniei, dorită la Atena de un orator precum Isocrate (în panegiricul său datat 380), realizată la Syracuza sau la Siciona, dar în condiții și cu scopuri care nu mai sînt acelea ale Greciei arhaice. Tiranul din secolul al IV-lea este de cele mai multe ori un profesionist în ale războiului, care se face stăpîn al cetății în fruntea unei trupe de mercenari și care face să domnească legea sa.

Tirania găsește un teren cu atît mai prielnic în cetățile grecești de la sfîrșitul perioadei clasice, cu cît tensiunile sociale au devenit explozive. Războiul a ruinat parțial țărănimea mică

și mijlocie, acea clasă de *zeugiți* pe care atenienii își întemeiau instituțiile și etica democrației. Întorși pe pământurile lor, după lungi și, adesea, îndelungate campanii, și găsindu-și proprietatea distrusă, pământul în paragină, animalele sacrificate, mulți dintre ei ajung, fie să se îndatoreze, în timp ce proprietarii așteaptă liniștiți să li se refacă domeniul, fie să renunțe, ceea ce duce la îngroșarea rîndurilor unei clase populare citadine ea însăși confruntată cu efectele salariilor de mizerie și ale șomajului.

De aici rezultă o concentrare a proprietății funciare, care are drept corolar adoptatea unei economii rurale bazate pe profit și pe folosirea pe scară tot mai largă a mîinii de lucru salariate ori a sclavilor, condusă de un intendent, în timp ce micile domenii lucrate direct se reduc văzînd cu ochii. Același lucru se întîmplă și la oraș. Secolul al IV-lea vede dezvoltîndu-se, pe fondul abundenței de masă monetară – ea însăși în legătură cu exploatarea noilor mine, de exemplu cea din muntele Pangeu din Tracia, cu jaful sanctuarelor și al cetăților învinse, cu subsidiile de la Marele Rege –, o economie de profit care a stimulat activitatea bancară, comerțul, mai puțin industria, și care a dus la concentrarea averilor.

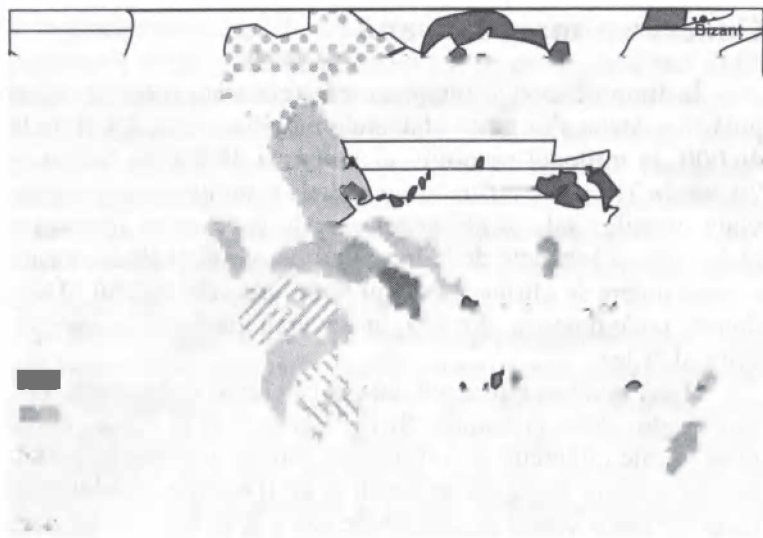
Ascuțirea conflictelor sociale a fost, în Grecia secolului al IV-lea, un fenomen aproape general. La Atena, unde reconstituirea imperiului maritim a compensat parțial ruinele războiului, prosperitatea și politica adoptată în favoarea celor săraci a limitat efectele exodului rural și ale dispariției crescînde a averilor. Șomajul era aici mai puțin răspîndit decît în altă parte iar salariile, cu toate că erau diferite de cele din secolul precedent, permiteau fiecăruia să supraviețuiască. În schimb, în multe cetăți din Grecia peninsulară și insulară, cît și din Grecia Magna, ruina micii țărâni și degradarea condițiilor de viață ale straturilor populare de la oraș au provocat tulburări, au așîtat lupte partizane și au dat naștere războaielor civile adesea mai atroce decît acelea pe care Grecia le cunoscuse în secolul al VII-lea î.e.n.

Cucerirea macedoneană

În timp ce Grecia înregistra efectele conjugate ale depopulării – Atena și-a văzut efectivele mobilizabile scăzând de la 40.000, la mijlocul secolului al V-lea, la 30.000 în 360 și la 20.000 în 310 –, ale înfruntărilor sociale și politice care punctau viața cetăților sale și ale crizei morale pe care au instituit-o războaiele și seismele de la începutul secolului al IV-lea î.e.n., o nouă putere se afirma în nordul lumii grecești: regatul Macedoniei, unde domnea, din 359, un suveran inteligent și energic: Filip al II-lea.

Zonă muntoasă și aspră, cu câteva câmpii roditoare la vărsarea celor două principale fluvii, Haliacmon și Axios, posedând bogate minereuri și o frumoasă tradiție în creșterea cailor, Macedonia era populată de țărani și de o nobilime turbulentă, care vorbea o limbă apropiată de cea a grecilor, dar pe care aceștia îi considera barbari. Acești mari proprietari făceau ca în regat să domnească anarhia, neascultând de suveran decât atunci când se simțeau amenințați de incursiunile ilirilor sau ale tracilor.

La sfârșitul secolului al V-lea î.e.n., regele Arhelau hotărî să transforme Macedonia într-un stat stabil și puternic, atașat tradiției elenice. El construi străzi, ridică fortărețe solide și își moderniză armata. Strîns legate de puterea centrală, unele cetăți s-au constituit după modelul grecesc, cea mai importantă fiind Pella, reședința regelui, care și-a instalat aici curtea și i-a primit pe poeți, artiști și filosofi (aici și-a petrecut Euripide ultimii ani de viață). La moartea sa, țara s-a prăbușit din nou în dezordinea creată de războaiele dintre aristocrați. Între începutul secolului al IV-lea și urcarea pe tron a lui Filip al II-lea, s-au perindat nouă regi, iar istoria dinastiei a fost punctată de revolte, asasinat, uzurpări de tron, ceea ce nu a împiedicat Macedonia să fie tot mai prosperă și să se deschidă tot mai mult influențelor elenice. Raporturile cu Atena s-au întărit cu ocazia reconstituirii ligii maritime, iar limba din Atica a sfârșit prin a deveni limba elitelor macedonene.

și organizate în puternice *falange*. În sfârșit, își reorganizează regatul, dezvoltă agricultura și construiește noi drumuri.

Este puțin veridic ca Filip să se fi gândit de la început să cucerească Grecia. Circumstanțele și logica puterii l-au determinat, într-o primă etapă, să-și constituie un fel de strat protector în jurul Macedoniei, după ce i-a alungat pe barbarii iliri și epiroți, apoi să deschidă țara sa la mare, lucru care l-a pus rău cu Atena, pentru care nordul Egeei reprezenta un teren exclusiv. Orice-ar fi, el realizează încă de la începutul domniei sale o serie de cuceriri în Grecia de nord, care l-au dus la anexarea Traciei, Tesaliei, Calcidiceii, cucerind orașe ca Amfipolis (357) și Pidna (356), distrugând coloniile ateniene de la Potideea și Metona, punând mâna, în 356, pe minele de aur de pe muntele Pangeu, ceea ce i-a asigurat un formidabil tezaur de război și i-a mărit considerabil mijloacele financiare ale acțiunii sale militare și diplomatice. Totuși, când, în 353, armata sa a vrut să cucerească Termopile, întreaga Grecie s-a neliniștit. Sparta și Atena au trimis trupe pentru a-i bara drumul și Filip se înclină.

Am văzut că în momentul când începe cucerirea macedoniană, nici o cetate greacă nu este capabilă de a opune ambițiilor suveranului macedonean hegemonia sa militară sau navală. Sparta este înfrântă iar Teba a pierdut controlul Beoției. Doar Atena pare să se mai bucure de o relativă hegemonie, dar nu mai are resortul care a făcut din ea forța democrației ateniene. Aceasta se resimte în diminuarea numărului zeugiților, în dezinteresul lor crescând pentru ședințele *Ecclesiei* sau ale *Helialei*, al cărei auditoriu e compus în principal din cetățeni săraci, atrași mai degrabă de câțiva oboli din *misthos*, decât de interesul pe care-l poartă exercitării drepturilor lor civice. De aici rezultă și o radicalizare a adunării, din ce în ce mai dispusă să-i urmeze pe aceia dintre oratori, care știu cel mai bine să fleteze capriciile și pasiunile mulțimii. Sînt totuși câțiva oameni de valoare, precum Trasibul, restauratorul democrației în 403, Eubul, Calistrat și, mai ales, Demostene, dar care nu au nici aceeași vocație ca a unui Clistene ori Pericle, nici același impact asupra mulțimii și,

adesea, sînt izolați în sînul unei „clase politice“ puțin dispusă să meargă împotriva curentului superficialității din jur.

În afară de aceasta, eroziunea virtuților civice are ca efect agravarea dificultăților financiare ale cetății, fiecare străduindu-se să se sustragă de la datoriile sale în detrimentul altor categorii ale populației. Înlocuirea progresivă a mercenarilor cu soldați-cetățeni a mărit cheltuielile de apărare, fără a furniza Atenei o armată la fel de eficace și, mai ales, nici la fel de motivată ca în trecut. Dispariția tributului plătit de aliați s-a soldat cu o puternică creștere a cheltuielilor militare incumbînd acum atenienilor. Pentru a umple visteria, statul trebuie să recurgă la impozitul direct pe venit, apăsînd asupra bogaților în funcție de avere și, în plus, de liturgiile obișnuite (horegia, trierarhia etc.), fără a se reuși să se stăvilească progresul eschivării și al fraudei fiscale. Mereu în creștere sub presiunea unei adunări pe care o domină masele populare, cheltuielile de asistență publică și banii destinați distracțiilor poporului – girați de visteria *theoricon*-ului – grevează puternic asupra bugetului cetății. Așa încît, confrunțați cu aceste probleme, responsabili politici atenieni, în special în materie de relații externe, au tendința să acționeze la jumătatea secolului, fără să se facă remarcați.

Este exact ceea ce se întîmplă în momentul în care capătă contur faza ofensivă a politicii macedonene. După operațiile costisitoare pe care a trebuit să le întreprindă între 359 și 356, și care au făcut-o să-și piardă aliații din mai multe cetăți și din insulele confederației, Atena s-a angajat, sub Eubul, într-o fază de reconstrucție financiară și militară care au forțat-o să-și limiteze intervențiile exterioare și să cîștige timp în relațiile sale cu regele Macedoniei. Or, în 351, această politică „pacifistă“ este minată de un nou grup politic al cărui șef, Demostene, un extraordinar orator, cere compatrioților săi să-l înfrunte pe Filip al II-lea, pronunțînd împotriva acestuia niște rechizitorii fulminante: *Filipicele*. Prima datează din 351, evidențiindu-l pe Demostene ca pe un campion al cauzei antimacedonene.

Această cauză, atenienilor le-a venit greu la început s-o considere prioritară, pe de o parte pentru că lupta împotriva lui Filip implica o creștere a impozitelor și sacrificii indispensabile din partea beneficiarilor de sinecure de la stat, apoi pentru că vechile reflexe continuau să existe, Teba și Sparta apărând încă la acea dată ca adversarele cele mai de temut ale Atenei. Filip știe să mizeze admirabil pe reticențele poporului atenian în a-și urma patrioții grupați în jurul lui Demostene. Chiar dacă trebuie să ne ferim a lua drept bun tot ceea ce spune acesta din urmă când îi acuză pe unii dintre concetățenii săi (printre care și pe principalul său adversar, Eschine) și pe unii din conducătorii altor cetăți grecești de a fi cumpărați de Filip, se pare că aurul regelui Macedoniei, distribuit cu aceeași generozitate selectivă ca și cel al suveranului Persiei, a contat totuși în dezvoltarea partidelor „pacifiste“, altfel spus, favorabile cauzei macedonene din diversele cetăți ale lumii grecești.

În 349, macedoneanul a declarat război Olintului, principalul oraș al Calcidiceii, fără ca atenienii să poată face ceva ca să-l salveze. Negocierile încep între beligeranți, dar de încheierea lor profită Filip al II-lea pentru a-și încheia cuceririle în Tesalia și în Tracia. Prin pacea din 346, Atena pierdea toate teritoriile și alianțele din această regiune și, chiar dacă își păstra controlul asupra strămtorilor, regele Macedoniei devenea de atunci stăpînul de necontestat al Greciei Centrale. Drept contrapondere, Filip a obținut cu ajutorul tebanilor dreptul de a fi admis în sînul consiliului amficționic de la Delfi. Acest lucru însemna că era integrat printre greci și că devenea garantul păcii dintre greci. Deja, pentru unii dintre ei, precum retorul Isocrate, el încarna speranța viitoarei unități, omul căruia îi revenea misiunea de a reda elenismului forța sa de expansiune și de a-l conduce la cucerirea Imperiului ahemenid. Or, dacă acesta avea să fie, zece ani mai târziu, obiectivul lui Filip, pentru moment îi era de ajuns să erodeze teritoriul grecesc, pentru a-și mări regatul și a-și crește puterea. Pentru cei care crezuseră, la Atena, că pot obține de la el să-și limiteze ambițiile de cucerire aceasta

însemna ruina politicii lor temporizatoare. Momentul era acum pentru marea înfruntare anunțată de Demostene și pentru unirea cetăților grecești, dacă doreau să-și păstreze independența.

S-a putut crede, timp de câțiva ani, că autorul *Filipicelor* avea să reușească să-i mobilizeze pe greci împotriva imperialismului macedonean. La Atena el avusese deja câștig de cauză, acest lucru permițându-i să-și învingă anumiți adversari politici și să convingă *ecclesia* să adopte măsuri nepopulare, destinate a finanța cheltuielile militare. Devenit adevăratul șef al cetății, inspiratorul politicii sale externe, acesta a ajuns să obțină alianța mai multor orașe din Peloponez, precum cea a Corintului și a Megarei. Dar nu a reușit să-i convingă pe tebani să treacă în tabăra antimacedoneană. În fața temutelor falange ale lui Filip al II-lea, micile armate aliate aveau puține șanse de a izbîndi.

Ele au rezistat totuși cu bine primelor atacuri ale armatelor macedonene, atunci cînd Filip a hotărît să cucerească regiunea strîmtorilor, în 339, investit fiind de amfictionia de la Delfi să conducă „războiul sfînt“ împotriva Atenei. Demostene a reușit chiar să obțină, în ultimul moment, alianța Tebei și să recunoască în fața cetățenilor săi că destinele armatei aliate au fost încredințate tebanilor. Atenienii reușiseră, cu prețul unui efort considerabil, să reconstituie o armată civică. Dar era prea tîrziu. La 1 septembrie 338, la Cheronea, în Beoția, armatele grecești fură nimicite de falangele macedonene.

Filip al II-lea s-a arătat nemilos față de Teba, căreia nu a putut să-i ierte trădarea. În schimb, a fost foarte generos cu Atena. Aceasta pierdea cea mai mare parte din posesiunile din strîmtori și ceea ce a mai rămas din a doua confederație, cu excepția coloniilor din Lemnos, Samos, Imbros și Skyros. Trebuia să intre în alianța macedoneană și, prin urmare, să renunțe la independența diplomatică. În schimb, își păstra instituțiile, flota și armata. Sparta, care, după Cheronea, rezistase macedonenilor, a fost și ea tratată cu blîndețe.

După victorie, Filip al II-lea a convocat în Corint un congres al tuturor cetăților grecești. Este constituită o ligă a grecilor, al cărei *hegemon*, șef militar și politic, era. Un pact a fost stabilit între statele membre, definind obligațiile precise ale fiecăruia. Acestea nu trebuiau să procedeze la nici o schimbare politică, împărțire de pământuri, înapoiere a datoriilor etc., în timpul expediției care pe Filip al II-lea decise s-o întreprindă împotriva perșilor, pentru a-i răzbuna pe greci de afronturile aduse lor de Marele Rege. Acesta era acum programul cuceritorului macedonean. Ajuns stăpîn al Greciei, acesta poza în campionul elenismului împotriva „barbarilor“.

Filip nu a avut timp să-și realizeze proiectul. În 336, a fost asasinat la instigarea, se pare, a soției sale repudiate, care se temea să nu-l prefere lui Alexandru pe copilul născut din a doua căsătorie. Și tocmai lui Alexandru avea să-i revină gloria de a nimici puterea ahemenidă.

Alexandru și cucerirea Orientului

În 336, moștenitorul tronului macedonean are 20 de ani. „Frumos ca un zeu“, spun contemporanii, acesta moștenește de la mama sa un temperament exaltat și poate fi foarte violent. Dar acest războinic, deprins de la o vîrstă fragedă cu toate exercițiile fizice și militare, a primit învățătura lui Aristotel și se putea mîndri cu o vastă cultură. Este convins de originea sa divină și nu visează decît să realizeze înaltele destine cărora crede că le este promis. Herakles și Ahile sînt modelele sale și vrea, ca și ei, să-și înscrie numele în panteonul eroilor.

Aceste fantasme homerice nu l-au împiedicat pe Alexandru să fie, în același timp, conducător genial de oști și un suveran puternic. Odată cu moartea lui Filip, toți cei pe care acesta îi redusese la tăcere au crezut că e momentul să „ridice capul“. Pretendenții la tronul Macedoniei sînt masacrați odată cu aliații lor. Nobilii revoltați sînt pedepsiți exemplar. În timpul ve-

rii lui 336, acela pe care Demostene îl botezase „Tinerelul“ coboară în Grecia peninsulară pentru a aduce la ordine cetățile rebele și Teba, asediată, rasă de pe fața pământului și cu supraviețuitorii reduși la sclavie, atrage atenția asupra prețului plătit încercării de a rezista *hegemonului* Greciei. Ca și tatăl său, el nu se arată binevoitor decît față de Atena, din respect pentru civilizația sa și pentru „morții săi celebri“.

Dar Orientul îl atrage irezistibil pe succesorul lui Filip. Încredințînd destinele Macedoniei lui Antipater, întîlnește în Asia Mică trupele pe care acesta le lăsase acolo. În fruntea unei armate de 40 000 de luptători – din care 12 000 de infanteriști de elită ai falangei macedonene – începe lupta împotriva persilor, primul act al unei epepei care, în opt ani, va face din el unul dintre cei mai mari cuceritori ai istoriei umanității, cît și stăpînul unui Imperiu care se întindea de la Dunăre la Indus și de la Marea Aral pînă în valea Nilului.

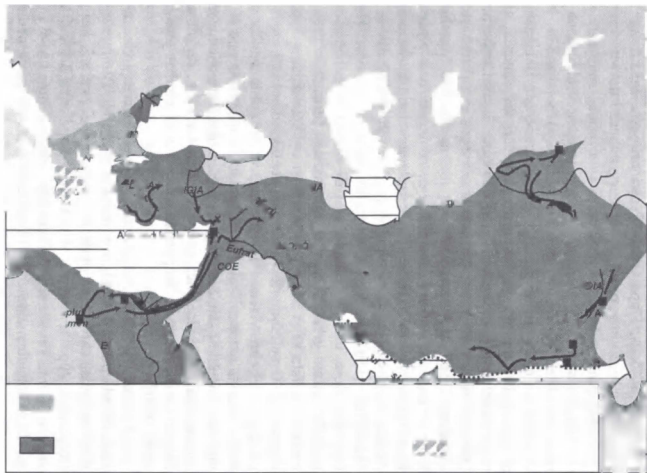
Odată ajuns în Asia, în apropierea vechii cetăți a Troiei, unde celebrează amintirea eroilor Iliadei (334), zdrobește un prim corp de armată persan pe malurile Granicusului și eliberează cetățile grecești de pe litoralul Asiei Mici. Este revanșa luată asupra „păcii lui Antalcidas“, chiar dacă nu toți grecii din Asia s-au arătat entuziaști în a-și schimba stăpînul. La Gordion, în Frigia, Alexandru vizitează oracolul care a promis posesiunea Asiei celui care va fi capabil să deznoade nodul foarte încurcat ce lega jugul de carul regelui Gordias; el îl taie cu sabia. După care, seamănă deruta la Issos (333), în rîndurile armatei Marelui Rege, capturînd bagajele și familia sa. Rupînd cu tradițiile războinice ale epocii, fostul elev al lui Aristotel îi tratează familia cu respect.

Refuzînd enorma răscumpărare pe care i-o oferă regele, Alexandru visează doar la cucerirea Imperiul ahemenid. În cîteva luni, cucerește litoralul sirian și palestinian, apoi pătrunde în Egipt, unde este primit ca eliberator și unde va întemeia un oraș nou, Alexandria, promisă unor destine excepționale. Împingînd cuceririle pînă dincolo de Nil, atinge oaza Siwa,

unde se găsește celebrul sanctuar al lui Amon, pe care grecii îl asimilau lui Zeus. După legendă, aici primește confirmarea destinului său divin și promisiunea unei monarhii universale.

Macedoneanul se îndreaptă atunci spre zonele continentale ale Imperiului persan, spre marile capitale istorice ale popoarelor din Orient. Zdrobitoarea victorie de la Arbela în 331, îi deschide drumul spre Mesopotamia, unde cucerește Babilonul și Susa, apoi drumul spre platoul iranian, veritabil sanctuar al puterii ahemenide, cu Persepolis și Ecbatana. Îl urmărește pe Darius al III-lea, care fuge disperat spre est, dar, când reușește să-l ajungă, nu mai găsește decât corpul neînsuflețit al Marelui Rege pe care satrapii din escortă l-au asasinat pentru a câștiga favorurile cuceritorului (ei vor fi, de fapt, executați). De atunci, Alexandru poate purta coroana descendentului lui Cyrus cel Mare (330) și să-și asume astfel moștenirea sa prestigioasă. Nu mai este, deja, un european, un șef de război barbar care a asimilat cultură greacă, ci un suveran asiatic. El impune prosternarea în fața sa și adoptă costumele și eticheta de la curtea ahemenidă. Grecii din armata sa acceptă cu greu această orientalizare a regelui Macedoniei. Mulți protestează și pentru a frînge această rezistență, Alexandru nu ezită a-l executa pe cel mai bun general al său, Parmenion, vechi soldat, care conducea armatele macedonene încă de pe vremea lui Filip, dar care îndrăznise să murmure împotriva adorației pe care regele o cerea tuturor.

Urmîndu-și visul, moștenitorul tronului persan visează să-și întindă puterea pînă la limitele cunoscute ale Pămîntului, pînă în India, care făcea parte din Imperiul ahemenid. Pentru aceasta, după ce a supus Bactriana și Sogdiana (329-327), atingînd Samarkandul și pregătind diplomatic campania, el ia, în 327, comanda unei imense armate, care cuprinde aproximativ 120.000 de persoane (cu tot cu femei și copii), dar din care doar o treime este grecească și macedoneană. Această armată este foarte diferită de cea pe care a adus-o cu el din Grecia, cu șapte ani înainte. Pentru a se adapta tehnicii de hărțuire practică de

adversarii săi, Alexandru a făcut inovații: a împărțit falanga în unități mai mobile și a înmulțit corpurile de cavalerie încorporându-i în ele pe sogdieni și pe perși. A câștigat, deci, facilități de manevră, în schimb și-a pierdut din coerență. Oricum ar fi, va efectua astfel o serie de campanii strălucite, trecând Indusul, cucerind regatul Taxila, luptându-se victorios cu regele Poros, pentru ca, în sfârșit, să trebuiască să poposească pe țărmul râului Hyphasos, soldații săi, epuizați, refuzând să-l urmeze într-un nou marș spre Gange.

După ce a ridicat, ca și „strămoșul“ său, Herkles, 12 altare zeilor din Olimp în jurul unei coloane purtând inscripția: „Aici s-a oprit Alexandru“, macedoneanul a dat semnalul de întoarcere în toamna lui 326. Armata sa coboară Indusul, cu o flotă de 800 de nave, apoi se retrage spre vest, o parte pe mare, o parte pe uscat. În decembrie 325, supraviețuitorii ajung în Carmania, în inima Imperiului. Departe de a se bucura în pace de cuceririle sale, Alexandru desfășoară aici o activitate neîntreruptă, primind ambasadori venind din zone foarte îndepărtate, urmându-și opera sa de fuzionare a grecilor și perșilor, pregătindu-se, se pare, să înceapă o campanie în Arabia. Se găsește în Babilon când, minat de oboseală și bolnav, probabil, de malarie, moare pe 13 iunie 323, în vîrstă de 33 de ani.

Grecia elenistă

Cucerirea lui Alexandru și elenizarea spațiului pe care au prosperat, încă din mileniul al V-lea, unele din primele mari civilizații ale istoriei sînt subiecte care depășesc limitele cărții de față. Europa, într-adevăr, ca expresie geografică, și „Occidentul“, atunci asimilabil lumii grecești, au fost mai puțin vizate de campania macedoneană decît Orientul Apropiat, Orientul Mijlociu și Egiptul. Elenizarea fostului imperiu persan, dorită de Alexandru, contopirea căreia acesta și-a consacrat ultimii ani ai vieții, după ce a promulgat la Susa, la începutul anului 324,

măsurii politice în acest sens – căsătorii mixte favorizate și bogat răsplătite, copiii proveniți din aceste căsătorii crescuți după moda grecească, cavaleria persană unită cu cea greacă, nobili iranieni integrați în garda regală etc. –, migrațiile grecilor în părțile cele mai îndepărtate ale noului stat, eforturile întreprinse de suveran, apoi de succesorii acestuia din urmă, de a răspîndi peste tot în Orient limba și civilizația greacă, toate aceste inițiative au avut efecte, în special, în zona cuprinsă între Marea Egee și Indus.

Grecia însăși nu a fost supusă unei influențe așa de puternice, vizînd, explicit, amalgamul dintre cele două civilizații. Desigur, ceea ce numim civilizație „elenistică“, pentru a desemna pe cea a lumii greco-orientale, pe perioada a două secole ce au urmat cuceririi lui Alexandru, este făcută din împrumuturi funcționînd în ambele sensuri, care au urmat cuceririi alexandrine, iar cele pe care elenismul le-a contractat în contactul cu civilizațiile orientale sînt considerabile. Totuși, centrul de gravitate al culturii compozite care s-a dezvoltat în secolele III-II î.e.n., în aria cucerită de armatele macedonene, nu se situează în partea sa europeană. Aceasta are mai degrabă tendința de a decade, suferind, în același timp, de pe urma concurenței produselor agricole și comerciale furnizate de regatele provenite din dezmembrarea Imperiului, a deplasării spre est a marilor drumuri comerciale, a avîntului unor noi poli economici, precum Alexandria și Antiohia, și, mai ales, de pe urma rivalităților persistente între cetăți și a nesfîrșitelor războaie la care s-au angajat moștenitorii lui Alexandru.

După dispariția cuceritorului, locotenenții lui Alexandru – *diadohii*³² – și-au disputat cu înverșunare moștenirea acestuia, nici unul nefiind dispus să se lase mai prejos în fața unui tînăr copil (în speță, fiul pe care Alexandru îl avuse de la prima sa soție, iraniana Roxana), nici să renunțe la guvernările provinciale pe care și le atribuiseră. A urmat, deci, o jumătate de secol de dispute, în urma cărora Imperiul lui Alexandru s-a văzut împărțit în patru regate rivale: două în Asia – imensul regat

condus de Seleucizi (descendenți ai lui Seleucos) și regatul Pergamului, cuprinzând jumătatea occidentală a Asiei Mici; unul în Egipt, unde au domnit Lagizii (descendenți ai lui Lagos); ultimul, în sfârșit, în Europa, cuprinzând, sub sceptrul Antigonizilor, Macedonia, Tracia și Grecia. De acesta din urmă va fi vorba în rîndurile de față.

Grecia s-a agitat puțin în timpul absenței lui Alexandru. Modul în care acesta i-a tratat pe tebanii revoltați și garnizoanele pe care le lăsase în peninsulă pentru a reduce la tăcere eventualele secesiuni au fost de ajuns să tempereze elanul campionilor independenței din cetăți. Un început de revoltă în Sparta a fost imediat reprimat și Atena, condusă, totuși, la acea vreme, de oameni ai partidului antimacedonean, nu a ripostat. La vestea morții lui Alexandru, ea a luat conducerea unei coaliții care, după cîteva succese inițiale, a fost nimicită de armatele lui Antipater. A fost ultima răbufnire a vechilor cetăți pentru independența lor și ea a fost aspru pedepsită: o garnizoană macedoneană este instalată la Pireu. Atena a trebuit să-i predea pe șefii democrați, care propovăduiseră rezistența (Demostene s-a otrăvit pentru a nu cădea în mîinile dușmanilor) și să renunțe la instituțiile sale democratice.

Sfîrșitul democrației ateniene marca o cotitură importantă în istoria lumii grecești. Ea consacra, într-adevăr, prăbușirea unui sistem politic, cel al autonomiei cetăților, care făcuse originalitatea și măreția civilizației grecești, dar care nu putea rivaliza cu puterea marilor regate, ieșite din cuceririle lui Alexandru. Aceste cetăți se văd prinse, pe viitor, în luptele care opun între ele dinastiile moștenitoare ale Imperiului lui Alexandru, în particular pe antigonizii care domnesc în Macedonia și pe Lagizii care căutau să le creeze dificultăți în Grecia peninsulară. Rezultă de aici, pentru fiecare din aceste cetăți, o istorie complicată, punctată de revolte, asedii, perioade de represiune și de frămîntări interne, fără ca aceste evenimente să schimbe mare lucru în raporturile de forță dintre cetăți și suveranul macedonean, devenit monarh absolut (*basileus*).

Astfel, cînd în 307 fiul lui Antigonos, Demetrios Poliorcetul, restabilește democrația în Atena, locuitorii au trebuit să accepte să-i acorde onoruri divine și să le găzduiască femeile în Parthenon!

În cursul secolului care a precedat cucerirea romană, Grecia a continuat să sărăcească și să se depopuleze. Chiar în Atena, activitatea economică s-a diminuat puternic după ce cetatea și-a pierdut ultimele sale cleruhii și după ce centrul de gravitate al lumii grecești s-a deplasat spre marile metropole orientale. Pireul a încetat să mai fie principala piață a Mării Egee, acest lucru antrenînd declinul numeroaselor activități meșteșugărești. Din această stagnare generală rezultă o recrudescență a tensiunilor sociale care ajung, în unele regiuni, mai ales în Peloponez, la adevărate mișcări revoluționare. În Sparta, revendicările populare își găsesc ecou pe lîngă regi reformatori ca Cleomene al III-lea, determinînd, prin reacție, cetățile reunite în sînul puternicei ligi aheene să solicite intervenția regelui macedonean Antigonos Doson, care restabilește ordinea în Peloponez, după ce l-a înfrînt pe Cleomene în 222.

La acea dată și în timp ce se profilează pericolul unei intervenții romane în Mediterana Orientală, Grecia continentală se găsește împărțită între trei puteri de importanță inegală. Nordul și estul constituie domeniul unde monarhia macedoneană își exercită autoritatea directă. Aceasta a cunoscut, în timpul lungii domnii a lui Antigonos Gonatas (276-239), o perioadă strălucită care va dăinui pînă la începutul secolului următor, odată cu domniile lui Demetrios II și a lui Filip al V-lea. În centru, între Tesalia și strîmtoarea Corintului, se întinde sfera de influență a ligii etoliene: o confederație cu instituții foarte slabe, din care nici un membru nu visează la hegemonie, dar a cărei organizare a fost destul de puternică pentru a bara, în 278, drumul spre Delfi a invadatorilor celți. În sfîrșit, la sud, liga aheeană, ce reunește, cu excepția Spartei, principalele orașe ale Peloponezului.

Nici una, nici alta dintre aceste două ligi nu este capabilă să se opună durabil puterii Antigonizilor. Totuși, aceștia din urmă trebuie să țină cont de ele, tot așa cum vor trebui să țină cont de ele romanii, când aceștia vor începe, la începutul secolului al II-lea, să se intereseze de provinciile occidentale ale Imperiului lui Alexandru. Cu toate astea, sînt foarte apropiate vremurile cînd, victorioasă asupra lui Filip al V-lea la Kynoskefalai, Roma, prin consulul Flaminius, va proclama „libertatea grecilor“ (196), altfel spus, supunerea lor față de un stăpîn mai puțin tolerant cu autonomia lor decît fusese cuceritorul macedonean și succesorii săi Antigonizi. Era sfîrșitul unei istorii care durase mai puțin de patru secole și care avea să lase Europei și lumii o moștenire uriașă.

Capitolul 4

CIVILIZAȚIA ELENICĂ

■ *Civilizația greacă pe care Roma a transmis-o Europei s-a elaborat pe parcursul unui mileniu. Panteonul grecilor este produsul unei lungi tradiții, o sinteză între divinitățile preelene și zeii indo-europeni. Religia, antropomorfă, descrie viața zeilor ca imagine a celei a oamenilor. Un cult oficial este închinat zeilor cetății; credințe și rituri sînt celebrate în sînul familiei și al fratriilor. În sanctuarele panelenice, grecii celebrează, prin jocuri și concursuri, cîteva mari zeități. Începînd cu secolul al V-lea, zeitățile orientale devin obiectul unui cult mistic și pasional.*

■ *În Grecia antică, știința și filosofia sînt surori, iar „fizicienii” caută o explicație globală a lumii. Cu sofistii și, mai ales, cu Socrate și discipolii săi, Platon și Aristotel, omul devine obiectul exclusiv al gîndirii filosofice și aceștia din urmă transmit Europei fundamentele gîndirii moderne. În schimb, în ciuda progreselor din domeniul astronomiei, al matematicilor sau al geografiei, avîntul științific nu cunoaște aceeași vigoare.*

■ *În Ionia, odată cu poemele homerice, Europa se vede în fața primelor capodopere literare. Prin urmare, Grecia va transmite civilizației europene opere majore în materie de poezie lirică, de teatru, cu Eschil, Sofocle și Euripide, sau comediile lui Aristofan, sau de istorie cu Herodot și Tucicide; elocvența și retorica își găsesc magistrul în atenianul Demostene.*

■ *Dar, mai ales, sculptura și arhitectura ilustrează cel mai bine civilizația greacă. Rezultat al unei lungi elaborări, ele ating*

apogeul la sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al V-lea. în Atena lui Pericle, unde, sub îndrumarea lui Fidias, o echipă de arhitecți și de sculptori edifică admirabilul ansamblu monumental de pe Acropole, splendoare a unei arte care se va împlini în toată Grecia. În perioada elenistică, urbanismul cunoaște vârsta sa de aur, în timp ce, alături de imitația operelor clasice, se dezvoltă în sculptură și în pictură o artă violentă și pătimasă.

Civilizația „greacă” propriu-zisă și transformările pe care le suferă în perioada „elenistică” ocupă o perioadă de aproape 1000 de ani. Ce iluzoriu ar fi să o considerăm ca un dat imuabil și omogen! Imensa moștenire culturală pe care Roma a primit-o, asimilat-o, îmbogățit-o și apoi a transmis-o popoarelor din Imperiu, și care formează una din primele matrici ale culturii și identității noastre europene, s-a constituit în straturi succesive, de la apariția stilului protogeometric, la mijlocul secolului al XI-lea, și pînă la cucerirea romană. Trebuie avută în vedere tocmai această realitate cînd vorbim despre RELIGIA greacă, GÎNDIREA greacă etc. Dacă am hotărît să tratăm despre aceste probleme, punînd accentul pe elementele constitutive ale culturii grecești și nu pe datele cronologice care marchează principalele etape din evoluția sa, este pentru că, din perspectiva în care așezăm această carte, această abordare ne permite să înțelegem mai bine faptul că modul nostru de a gîndi, de a crea, de a crede și de a ne îndoii este într-o mare măsură tributar a ceea ce s-a întîmplat pe țărmurile Mediteranei orientale și ale Egeei între sfârșitul celui de-al doilea mileniu și instalarea legiunilor romane pe acest pămînt, unde s-a șlefuit nucleul original al civilizației europene.

Zei, mituri și practici religioase

Panteonul grecilor, așa cum apare în poemele homerice, nu s-a constituit într-o singură zi. El este produsul unei foarte lungi tradiții orale și rezultatul unei lente asimilări a vechiului fond

mediteranean și cretan de către cuceritorii indo-europeni veniți la începutul mileniului al II-lea. Aceștia din urmă au adus cu ei un patrimoniu spiritual foarte diferit de cel al locuitorilor Mediteranei preelenice. Divinităților htoniene (ale pământului), preponderenței zeilor asupra zeilor care caracterizează pe aceștia din urmă, ei le-au opus propria lor ierarhie, privilegiind divinitățile masculine și onorînd zeii uranieni (ai cerului). Atunci s-au fixat și vocabularul religios, și primatul acordat lui Zeus, primul dintre zei, asimilabil lui Dyauh vedicul și lui Jupiter la romani. Puțin câte puțin, totuși, are loc o contopire între panteonul invadatorilor nordici și cel al populațiilor indigene, ajungîndu-se, în perioada miceniană (1600-1100), la un sincretism care va fi transmis, *via* secolele obscure ale „Eului Mediu grec“, Greciei arhaice, apoi clasice. Zei ai pământului și ai cerului, zeități masculine și feminine, totul se echilibrează într-o sinteză care constituie una din trăsăturile majore ale religiei elenice primitive.

Începînd cu această epocă, panteonul grec este deja constituit ca o societate familială, punîndu-i alături pe Hera și pe Zeus și făcînd din acesta din urmă tatăl lui Dionysos. El evidențiază, în egală măsură, faptul că structurile indo-europene nu prea au rezistat efectelor sincretismului. Faimoasa repartiție trifuncțională pe care Georges Dumézil evidențiază-o în cele mai multe dintre panteonurile indo-europene (baza concepțiilor religioase era fondată pe împărțirea activităților omenești în trei: religioase, războinice și legate de muncă)³³ nu a lăsat multe urme în Grecia. Se mai constată, pe de altă parte, că majoritatea miturilor eroice sînt legate, cel mai adesea, de arta miceniană (Tezeu în Atena, Atrizii în Micene, Oedip în Teba etc.) și sînt construite în jurul personajelor istorice reale. Deja în ajunul invaziilor doriene, trăsăturile majore ale religiei grecești, inclusiv credința într-o viață preafericită pentru „inițiați“ – moștenită de la cretani – sînt astfel clar perceptibile. Însă sosirea dorienilor va modifica sensibil acest echilibru. Popor de războinici, care a rezervat femeii un loc cu totul secundar, dorienii vor

imprima panteonului grec un caracter patriarhal mai puternic, privilegiind zeii (în primul rînd pe Zeus, care își ia atunci chipul definitiv) în dauna zeităților feminine, adesea înlocuie de primii. Pe de altă parte, vor importa rituri de inițiere legate de camaraderia războinică, care se vor perpetua în ținutul dorian, în special la Sparta, dar care vor marca, de asemenea, și practicile educative ale tuturor grecilor.

Printre inovațiile de la începutul primului mileniu, datorate nu atît invaziilor doriene, ci contactelor cu Orientul, menționăm introducerea în Grecia a două divinități: Apollo, originar din Licia, și Afrodita, o Astarte a fenicienilor, zeiță semită a dragostei și a energiilor vitale. Primul se instalează între 1000 și 800, în dauna zeitelor creto-miceniene, în marile sanctuare care vor deveni centrele principale ale cultului său: Delos și Delfi. Afrodita, probabil descoperită în Cipru, unde grecii îi vor plasa nașterea aureolată de mit, este introdusă mai întîi în Citera, unde este înălțat primul ei sanctuar, răspîndindu-se, curînd, în toată Grecia continentală și insulară.³⁴

Marile capodopere poetice, *Iliada* și *Odissea*, cît și *Munci și zile* ale lui Hesiod și mai ales *Teogonia* (cuvîntul semnifică povestirea nașterii și înrudirii zeilor) ne permit să cunoaștem religia greacă în momentul în care iau sfîrșit secolele obscure. Este mai întîi o religie antropomorfică: zeii sînt imaginați avînd un aspect uman și nu mai păstrează din figura zoomorfă sub care erau adorați într-un trecut îndepărtat decît atribute ori simboluri: bufnița pentru Atena, vulturul pentru Zeus, calul pentru Poseidon etc. Deja în epoca miceniană artiștii știau să traducă în limbaj plastic ideea unui zeu cu chip uman, după cum o dovedește, de exemplu, bronzul cipriot al lui Apollo, *Alasiotas*³⁵. Odată cu Homer și Hesiod, însă, au fost fixate aproape definitiv atît imaginile zeilor și ale eroilor, cît și miturile care se raportează la ei. Veritabil „catehism“, pe care un popor întreg a fost obișnuit să-l citească din copilărie și din care s-au inspirat scriitori și artiști ai epocilor ulterioare, epopeile acestor doi poeți au contribuit esențial la rafinarea mentalității și eticii

grecești, fără a mai vorbi de imensa influență pe care au avut-o de-a lungul secolelor asupra civilizației ai cărei depozitari de astăzi sîntem noi, europenii.

Tot prin intermediul lor s-a ordonat lumea divină și au fost definite raporturile ei cu cea a muritorilor. La Homer, prima nu este decît oglinda celei de-a doua: Olimpul este plin de furii, meschinării, răniri în amorul propriu, mici răzbunări și alte nimicnicii care agită existența de zi cu zi a oamenilor. Dimpotrivă, autorul *Teogoniei* se străduie să reprezinte o ordine a universului în care zeii – începînd cu prea puternicul Zeus – s-au erijat în ordonatorii lumii. O lume în care muritorii au locul lor și trebuie să rămînă acolo. Vai de cel care, precum titanul Prometeu, ar dori să-i sfideze pe zei!

Din această teogonie și din mitologia din care provine explicarea lumii, semnificația propriului lor destin, ideea pe care și-o fac despre trecutul comun, eventual despre „salvarea” eternă, grecii nu și-au făcut niciodată articole de lege. Chiar dacă împart aceleași credințe, chiar dacă recunosc primatul lui Zeus, ei pot adora aceeași zei sub forme care variază la nesfîrșit, de la o regiune a Greciei la alta și, mai ales, de la o cetate la alta, fiecare din aceste celule de bază ale civilizației grecești, unde tradiția va fi încă tenace, avînd „patronul” său divin (de unde numele de zeu „poliadic”) – Hera la Argos, Atena în cetatea Atenei, Artemis la Efes etc.; ele aveau ca sarcină bine definită de a asigura protecția și salvarea cetății.

Cultul oficial al cărui obiect sînt, în numele statului, acești zei *poliadici*, nu este de altfel exclusivist față de divinitățile htoniene, alte culte practicate în aceleași cetăți, precum cele închinat divităților htoniene, în special al lui Dionysos, Demetra, Kore, pe care poporul i-a preferat multă vreme celor dintîi. Religie, politică și lupte sociale se vor găsi adesea antrenate, reformatorii și tiranii avînd tendința, la sfîrșitul epocii arhaice, de a favoriza zeitățile htoniene, spre a-i mulțumi pe cei mulți. Este cazul tiranului Pisistrate, în secolul al VI-lea î.e.n., care a instituit la Atena Marile Dionisii (sărbători în onoarea zeului

Dionysos), ca reacție împotriva unui stat aristocratic care neglijase cultele htoniene.

Perioada clasică este marcată, odată cu apogeul cetății, de avântul acestei religii civice. La Atena, zeii și eroii care au luptat alături de hopliți se bucură de o fervoare nemăsurată. Pentru a o onora pe Atena, despre care legenda spune că ar fi răsădit măslinele sacre pe Acropole, distrus de perși, a fost edificat „marele templu“, numit adesea Parthenon pentru că adăpostește statuia fecioarei (*Parthenos*), sărbătorile celebrate anual în onoarea sa avînd o strălucire care faceau din aceste *Panatenee* un eveniment festiv a cărui aură se întinde în tot Imperiul, chiar în cea mai mare parte a lumii grecești cu ocazia Marilor Panatenee (celebrate o dată la fiecare an cu un fast rar întîlnit). Încheind mai multe zile de festivități întrerupte de jocuri și de exerciții de gimnastică, întreceri muzicale și poetice, momentul esențial al ceremoniei era procesiunea poporului pînă în vîrfurile colinei sacre și ofranda închinată zeiței, un *peplos*³⁶, țesut reprezentînd lupta zeilor împotriva giganților, simbolul victoriei ordinii asupra brutalității și a haosului originar.

Ceilalți zei familiari ai atenienilor nu sînt nici ei uitați, acest lucru fiind o consecință a grijii pentru un echilibru religios – *eurythmia* – deja înrădăcinat pe vremea lui Pisistrate, dar care va deveni o trăsătură esențială a epocii lui Pericle, în secolul al V-lea. Sînt celebrați Poseidon la Capul Sunion, Hefaistos la Atena, Nemesis la Ramnus³⁷. Atașamentul persistent față de zeitățile htoniene se manifestă mai ales prin interesul purtat „celor două zeițe“, Demetra și Kore, odată cu reconstrucția și mărirea *Telesterionului* (sală de inițiere) din Eleusis, distrus de soldații lui Darius, și prin fastul sărbătorilor consacrate lui Dionysos. Acest zeu al energiilor vegetale, al sevei, al umidității dătătoare de viață continuă să joace în secolul al V-lea un rolul esențial pe care îl avea și în epoca arhaică. Este onorat în tot cursul anului prin sărbători zgomotoase, exuberante, dezlănțuite, unindu-i pe oamenii satului și ai orașului în aceeași celebrare a forțelor fecundității. Cea mai importantă are loc la sfîr-

șitul iernii, în martie: este vorba de Marile Dionisii în care se succed concursuri ale băutorilor, procesiuni zgomotoase pigmentate cu tot felul de cuvinte indecente și reprezentări dramatice. Din aceste sărbători, într-adevăr, s-a născut teatrul grec: tragedia („cîntarea țăpului“), născută dintr-un vechi rit de purificare și de recitare a episoadelor din viața zeului de către un cor cu un recitator, și comedia („cîntecul *comos*-ului) din procesiunea bahică care are loc după recoltare și în cursul căreia satirii schimbă tot felul de invective suburbane.

Culte poliade au avut o funcție esențială, aceea de a cimenta unirea tuturor cetățenilor, chiar a tuturor locuitorilor cetății. Sărbătorile constituiau, într-adevăr, pentru ei, momente esențiale de convivialitate și, în același timp, tot atâtea ocazii de a comunica cu zeii și de a se întări în convingerea că exista o înlănțuire spirituală a lumii. Aspectul festiv o lua, adesea, înaintea exigențelor spirituale – multă vreme situate pe un plan secundar la greci – și tempera fastul destul de rece al cultelor poliade.

În viața de zi cu zi, viața religioasă a grecilor era supusă unui număr imens de credințe și rituri care proveneau, ca și religia civică, dintr-un grup organizat și, în primul rînd, din sînul familiei. Se făceau sacrificii în fiecare zi în fața vetrei, unde focul, întreținut în permanență, simboliza continuitatea celei familiale și protecția permanentă a geniului locului. Tatăl de familie era înconjurat de ceilalți membri cînd acesta își ridică rugăciunea către „Zeus al casei“, al cărui sarcină era de a apăra vecinătatea casei. Toate momentele importante ale vieții familiale – nașterea (cu prezentarea nou-născutului și acceptarea de către tată în fața zeului locuinței), căsătoria, decesul – erau asociate unui ritual domestic.

Practici de cult aveau loc de asemenea, și în alte comunități în care individul își ducea viața. Fratria, organizată în jurul cultelor comune, cu sărbători speciale, ca cea a Apaturiilor³⁸, în orașele ioniene, tribul al cărui nume se trăgea în Atena de la cel al unui erou local (numit astfel „eponim“), și

chiar dema, unitate administrativă care, chiar dacă a fost instituită mai târziu, și-a avut sanctuarele și cultele sale. Existau, în sfârșit, divinități și rituri de orice fel care însoțeau toate momentele vieții: geniile bune ale câmpurilor și ale turmelor, ale fîntînilor și izvoarelor etc., cît și practici magice, superstiții, o credință naivă în cuvintele și scrierile ghicitorilor și ale altor făuritori de oracole, probînd la cea mai mare parte a grecilor o credulitate și, cîteodată, un primitivism pe care nu-l aștepti la acest popor care a inventat filosofia și înțeleptele religii civice.

Încă devreme, cultele poliade și practicile religiei domestice au părut nesatisfăcătoare unui anumit număr de greci, mai exigenți în materie de spiritualitate sau mai înspăimîntați decît contemporanii lor de nenorociri ori de moarte. Pentru a răspunde așteptărilor lor, s-au dezvoltat, încă din perioada arhaică, grupări religioase sau *secte*, al căror scop era de a asigura membrilor lor salvarea pe lumea cealaltă prin respectarea unor precepte morale și ale unor rituri diverse care vizau purificarea lor. Cele mai celebre atribuiău fondarea lor lui Orfeu. Se cunosc puține lucruri despre activitatea lor și se pare că au numărat printre inițiați mulți șarlatani și ghicitori. Dar unora dintre ele le datorăm faptul de a fi dezvoltat o tematică a „judecății de apoi“, a ascetismului și a salvării – cu puternice influențe asiatice – care a supraviețuit dispariției orfismului și a pregătit spiritele să primească mesajul religiilor revelate.

Este aceeași situație și în cazul misterelor, venite direct din tradiția creto-miceniană, identificînd inițiatul cu un copil divin născut dintr-o Mare Mamă, asigurîndu-și astfel nemurirea. Cele mai celebre sînt acelea care legau cultul lui Dionysos de cel al celor două zeițe ale vegetației, Demetra și Kore, onorate în mai multe sanctuare, dintre care cel mai frecventat era cel de la Eleusis, în Atica. La început un simplu cult agrar onorînd zeița recoltei și a fertilității, cultul din Eleusis a devenit, odată cu introducerea mitului lui Kore – răpită de Pluto, zeu al infernului, și redată mamei timp de șase luni în fiecare an – celebrarea reînnoirii vieții, apoi drumul parcurs de inițiați (vreo

7.000 pe an, oameni liberi ori sclavi, numai să fie greci) pentru a dobîndi cunoaşterea căii spre izbăvire. Ritualul, foarte complex, asocia elementele fertilităţii (prezentarea solemnă a unui spic de grîu) şi fecundităţii (manipularea de simulacre reprezentînd organele sexuale ale celor două sexe), dramelor sacre exaltînd miturile fundamentale.

Dacă cea mai mare parte a vieţii religioase avea loc în cadrul relativ strîmt al familiei şi al cetăţii, existau de multă vreme sanctuare şi culte *panelenice*, regrupînd în cîteva locuri importante – Delfi, Delos, Epidaur, Olimpia, Corint – pe toţi grecii, indiferent de cetate, adoratori ai aceluiaşi zeu. Fiecare din aceste sanctuare era de fapt dominat de o cetate preponderentă: Atena la Delos, Sparta la Olimpia –, dar administraţia lor ţinea de un consiliu în care era reprezentat fiecare dintre oraşele asociate în *amficcionie*³⁹. În timpul perioadei arhaice, aceste amficcionii au jucat, se pare, un rol important prin arbitrajele pe care a trebuit să le asigure între cetăţi, dar, începînd cu secolul al VI-lea, legătura pe care ele o menţin între acestea era doar de ordin moral, grecii venind să comunice în sanctuarul aceluiaşi zeu şi găsind în această apartenenţă la o religie împărtăşită de toţi un element de identitate comună.

Mai multe din aceste sanctuare au jucat un rol deosebit de important prin *panegirii*, „adunările generale“, grupînd reprezentanţii întregii lumi elenice, în cursul cărora erau dedicate zeilor concursuri atletice sau artistice. O dată la fiecare patru ani, aveau loc astfel Jocurile Nemeene, în onoarea lui Zeus, la Nemea, Jocurile Istmice la Corint, Jocurile Pitice la Delfi şi Jocurile Olimpice. Acestea din urmă aveau loc în Olimpia, oraşel din Peloponez, unde erau veneraţi Zeus şi Hera, de al căror sanctuar se ocupau eleenii (locuitori ai Elis-ului). După tradiţie, în 776 î.e.n., au fost organizate pentru prima dată în acest loc jocuri panelenice, dar originea lor este, se pare, mult mai veche. Oricum ar fi, la sfîrşitul secolului al VI-lea, întreaga Grecie se întîlnea la Olimpia, unde concursurile erau, în esenţă, încă, nişte celebrări religioase comemorînd foarte vechi

ceremonii care vizau reînnoirea anului și inițierea tinerilor într-o clasă de vîrstă. Procesiuni, rugăciuni, sacrificii alternau cu probele „sportive”: curse de care, de cai, atletice, alergări ale războinicilor înarmați, pentatlon⁴⁰ și, pentru a sfîrși, „sporturi de luptă” – box, lupte ori pancrațiu.

Singura condiție impusă concurenților era ca aceștia să fie eleni. Pe timpul duratei Jocurilor, precedată și urmată de un răgaz necesar pentru venire și plecare (o lună, apoi două și trei luni), era proclamată „pacea olimpică”. Conflictele între cetăți nu încetau totuși, dar beligeranții se înțelegeau să nu împiedice venirea atleților și a celor ce asistau la aceste jocuri (se estimează la 40.000 numărul spectatorilor ce se puteau găsi pe stadion). Știm astăzi cît de relativizată este noțiunea de „ideal olimpic”, ideal prețuit de Pierre de Coubertin, restauratorul Jocurilor la sfîrșitul secolului al XIX-lea e.n. Dacă este adevărat că, pînă la dispariția Jocurilor antice (ele au fost suprimate de către împăratul Teodosie, în 393 e.n.), coroana de măslin a rămas unica recompensă a învingătorului, întîlnirea o dată la patru ani a lumii grecești a cunoscut în timp o evoluție mergînd în sensul profesionalizării atleților și al „politizării” întîlnirilor. Campionii dobîndeau frecvent un renume care le permitea apoi să joace un rol de primă importanță în cetatea lor. Unii oratori de renume puteau găsi aici ocazia de a dezvolta teme politice, precum Lisias, care îi invita pe greci să se unească împotriva tiranului Siracuzei. În sfîrșit, Jocurile Olimpice serveau drept pretext și loc de întîlnire pentru diplomați în căutare de alianțe sau tratate.

La Delfi, cu ocazia Jocurilor Pitice, aveau loc atît competiții sportive cît și concursuri de muzică și de poezie. Acest sanctuar dedicat lui Apollo își datora celebritatea mai ales oracolului pe care veneau să-l consulte particulari, reprezentanți ai cetăților grecești și, uneori, suverani străini, care doreau răspuns la proiectele lor politice sau personale. Zeul își exprima părerea prin intermediul Pitiei, preoteasa care încarna vechea zeităate htoniană, al cărei loc îl luase Apollo, dar pe care acesta

și-o asociase. Șezînd pe un trepied, poate în stare de transă, grație fumigației halucinogene, aceasta pronunța cuvinte incoerente pe care clerul delfic le interpreta cu o extremă prudență, conservînd oracolului destulă obscuritate și ambiguitate pentru a putea păstra, oricînd, credibilitatea zeului. Acest oracol este totuși sensibil la presiunile exersate asupra-i de marile puteri ale momentului – perșii, în ajunul războaielor medice, Sparta, imediat după războiul peloponesiac, și, mai târziu, Filip al Macedoniei. Totuși, i se recunoaște acestui oracol că a contribuit la făurirea unei morale bazată pe înțelepciune și măsură, radical deosebită de morala de tip oriental. Partea sa nu este deci, deloc neglijabilă în aria patrimoniul cultural și spiritual ce va fi transmis, prin elenism, romanității și civilizației occidentale.

Ultima treime a secolului al V-lea vede dezvoltîndu-se în Grecia, amenințată de tulburările care însoțesc războiul peloponesiac, o neliniște spirituală care nu va înceta să se afirme pînă la cucerirea macedoneană și care îmbracă aspecte multiple și contradictorii. De o parte, scepticismul copleșește numeroase spirite, zguduind credința în divinitățile poliade și motivînd actele de impietate care, deși au dat loc unor procese și, adesea, unor condamnări severe, au tendința de a se înmulți. Chiar și un autor atît de conservator precum Aristofan nu pregetă să veștejească, în comediile sale, lubricitatea unor zei. Pe de o parte, și ca reacție împotriva acestei tendințe, se dezvoltă un misticism care nu mai este misticismul moderat de Eleusis, și care traduce anxietate crescîndă a grecilor în fața mizeriei umane și a morții. Printre beneficiarii divini ai acestei evoluții a spiritelor, figurează zei precum Dionysos, a cărui influență asupra sufletelor nu încetează să crească, și Asclepios, obscur erou epidaurian ridicat în rîndul zeilor și devenit, în secolul al IV-lea, cu fiica sa Hygia, vindecătorul bolilor și mizeriilor umane – un zeu filantrop, al cărui renume a făcut, târziu, din Epidaur unul din principalele sanctuare pelenice.

Însă zeii greci nu mai ajung să stingă setea de divin ce caracterizează societatea elenă în timpul acestei epoci

zbuciumate. Începînd cu sfîrşitul secolului al V-lea î.e.n., divinităţile orientale intră în forţă în Panteonul grecesc: zeiţa-mamă a frigienilor, Cybele, flancată de iubitul ei castrat Attis, apoi de acolitul ei Sabazios (identificat cu Dionysos), fenicianul Adonis, însoţit curînd de Astarte (care pare a fi un corespondent al Afroditei), egipteană Isis, Ammon, zeul libian al oazei Siwa etc. Aceste divinităţi noi pătrund în lumea elenică, prin marile porturi ale Greciei peninsulare şi, în primul rînd, prin Pireu, transportate de marinari, negustori ori de sclavii străini, fiind curînd celebrate în edificii publice. Zeii care pătrund cel mai repede şi care au cel mai mare succes sînt cei care pătinesc asemenea muritorilor cărora le asigură sănătatea şi izbăvirea.

Acestă deschidere a panteonului clasic către divinităţile „umaniste“ se datorează şi liturghiilor pline de mai multă pasiune decît cele ale tradiţionalelor culte poliade. Ele stau mărturie a unui misticism tot mai pronunţat, care se exprimă, în egală măsură, în filosofie, odată cu progresul ascetismului, şi în operele artiştilor, care, precum Scopas şi Praxiteles, introduc pateticul în reprezentările lumii divine. Perioada elenistică nu a făcut decît să accentueze aceste diverse tendinţe. Nesfîrşitele războaie, înfrîngerile şi distrugerile suportate de cetăţile antice, apoi pierderea independenţei lor au sfîrşit prin a zgudui religia poliadică, timp în care, în statele monarhice ieşite din cuceririle lui Alexandru se dezvoltă un cult al regelui, mai puţin exagerat, este adevărat, la Antigonizi, decît în regatele lagid şi seleucid, unde a avut loc un autentic amalgam între credinţa elenică în virtuţile omului providenţial şi tradiţiile orientale care făceau din suveran un fiu de zeu şi chiar un zeu.

Scoasă din cadrul strîmt al cetăţii, pietatea greacă s-a orientat spre zeităţi universale şi, în acelaşi timp, mai accesibile şi compătimitoare decît erau Olimpienii epocii clasice. În panteonul elenic, Dionysos a cîştigat din nou teren asupra rivalilor săi uranieni iar Asclepios şi-a sporit considerabil rolul. Zeus şi l-a conservat pe al său, dar este onorat, din ce în ce mai mult, ca stăpîn al Universului. S-a generalizat, însă, ataşamentul faţă de

divinitățile orientale. Peste tot s-au ridicat temple și capele închinat lui Isis și Osiris, lui Cybele, Astarte, cât și noilor veniți – Baalinii⁴¹, fenicieni și asirieni, frecvent identificați cu Zeus, sau Serapis, egipteanul, născut din contopirea Osiris - Apis din Memfis și triada greacă Zeus - Hades - Asclepios.

Tot în această perioadă se dezvoltă magia, astrologia, hermetismul, cu alte cuvinte speculațiile (așezate sub patronajul zeului Hermes) care înțeleg să-i pună pe oameni și destinele lor în legătură cu zeii și cu astrele. Dar ceea ce caracterizează cel mai mult religia elenistică este noua fervoare care îi animă pe adepții ei și dorința lor de a se grupa pentru a adora același zeu în organizații frățești, prin care aceștia încearcă să scape de angoasă și de izolare. Aceste asociații – *thiasoi* sau *eranoi* – grupează bărbați și femei de orice vîrstă și condiții sociale, deci și sclavii, și stau măturie a profundelor transformări ale mentalităților ce însoțesc decăderea cetății și slăbirea religiei poliadice. Deoarece cultul monarhic s-a dovedit incapabil să o înlocuiască, fiecare se simte liber să onoreze zeul preferat. Religia tinde astfel să devină, în același timp, individuală și universală. Paradoxal, integrarea în panteonul grec a tot mai multe divinități străine, departe de a întări la credincioși tendințele politeiste, îi împinge pe mulți dintre să adore un zeu, zeul unic, considerat ca singurul zeu adevărat. O evoluție asemănătoare, perceptibilă și în Roma de după războaiele punico-romane, pregătește spiritele occidentale în a primi, la sfîrșitul mileniului și începutul celui următor, mesajul iudeo-creștin.

„Fizicieni“ și gînditori

Filosofia și știința, în sensul pe care îl dăm noi astăzi acestor cuvinte, s-au născut în partea orientală a Greciei, mai bine spus în Ionia, în secolul al VI-lea. Civilizațiile orientale anterioare strînseseră de multă vreme materialele constitutive, Ionia fiind mai bine așezată decît celelalte regiuni ale lumii

grecești pentru a primi și a fructifica aceste cunoștințe. Un om ca Thales din Milet, matematician, astronom și filosof al naturii – grecii îi spuneau „fizicianul“ –, care a trăit în prima jumătate a secolului al VI-lea, a luat, se pare, cunoștință, în timpul călătoriei sale în Egipt și cu ocazia șederii sale în Lidia, de astronomia și de calculele preoților mesopotamieni. În acest domeniu, ca și în altele, grecii au împrumutat multe din Orient. Dar împrumuturile lor formează materialul brut. Geniul lor a fost să organizeze, pentru prima dată, printr-un efort logic, cunoștințele empirice ale înaintașilor în știință abstractă și în gândire speculativă. Este cazul, de exemplu, a aritmeticii lui Pitagora: din ceea ce la egipteni nu era decît un ansamblu de rețete negustorești, fixate în scopuri utilitare, acesta din urmă a știut, pentru prima dată, să redea elementele unei științe demonstrative.

Primii „fizicieni“ s-au străduit să descopere în mod rațional principiile naturii, „filosofia“ nedistingîndu-se încă de „știință“. Și în acest caz, grecii nu plecau de la zero. Înaintea lor, orientalii concepuseră „cosmogonii“ – sisteme explicative ale apariției lumii. Toate plecau de la un element primordial care, pentru ele, se identificau cu o zeitate. Meritul ionienilor a fost să se ridice deasupra acestei explicații religioase și să o înlocuiască cu un demers strict rațional, chiar dacă nu era vorba decît de un raționament care bîjbîia încă. Thales căuta principiul lucrurilor în apă, alți doi milesieni, Anaximene și Anaximandru, îl căutau în aer și, respectiv, în infinit (pentru el, o materie nedeterminată), iar Heraclit din Efes, în foc.⁴² Cel din urmă scrie: „Această lume, aceeași pentru toți, n-a făurit-o nici vreunul din zei, nici vreunul din oameni. Ea a fost întotdeauna, este și va fi un foc veșnic viu, care după măsură se aprinde și după măsură se stinge“⁴³.

Cu Heraclit, a cărui existență acoperă a doua jumătate a secolului al VI-lea și primele două decenii ale secolului al V-lea, demersul filosofic face un alt pas important, introducînd în explicarea genezei lumii ideea de devenire și de luptă creatoare. Fiecare lucru, explică el, se convertește în contrariul său:

frigul devine cald, ziua devine noapte, ceea ce-i mare se micșorează, ce-i mic crește. Lupta contrariilor și unitatea lor fundamentală stau la temelia oricărui lucru. Idee a cărei posteritate este imensă și dă naștere, se poate spune, dialecticii. Doctrina sa se opune celei a eleatului Parmenide, pentru care, dimpotrivă, ființa – pe care el o opune neființei – este eternă, imobilă, unitară și continuă; Zenon, discipolul său, va apăra aceste idei prin argumente sau „paradoxuri“ (niște demonstrații prin reducere la absurd) rămase celebre și care trebuie să fie interpretate ca o critică a școlii pitagoreice. Înaintea lor, Xenofan din Colofon, fondatorul Școlii din Eleea, critic al antropomorfismului divin și al „minciunilor lui Homer“, s-a străduit și el să demonstreze că fondul lucrurilor era unitatea imobilă, extrăgînd din aceste premise o teologie a unui zeu unic și impersonal, foarte avansată pentru vremea sa.⁴⁴

Unui filosof din Grecia Magna, Empedocle din Agrigent, îi datorăm faptul de a fi presimțit noțiunile de evoluție și de selecție, pe care le vor redescoperi marii naturaliști europeni ai secolului al XIX-lea. El va face sinteza între tezele lui Heraclit și cele ale filosofilor Școlii din Eleea, afirmînd, pe de o parte, că elementele sînt imuabile – el este primul care a enunțat teoria celor patru elemente: apa, aerul, focul, pămîntul – și, pe de altă parte, că toate combinațiile dintre ele sînt în permanentă transformare.⁴⁵

Pitagora ocupă un loc deosebit în filosofia greacă din epoca arhaică. Și el este un grec din Orient: s-a născut în Samos, în prima jumătate a secolului al VI-lea, și a fost în contact cu Asia prin gîndirea și știința milesienilor. Dar a emigrat în Grecia Magna, la Crotona, și, în această parte a lumii elenice, gîndirea sa și predica au făcut cei mai mulți adepți. Pitagora nu este, într-adevăr, numai un „fizician“ și un om de știință, căruia matematicile îi datorează cîteva invenții majore (teorema ipotenuzei și tabla înmulțirii). Filosofia naturii este la el puternic impregnată de religiozitate și dacă matematismul sistematic – pentru el „totul fiind număr“, de la configurațiile astrale la

armonia unei lire, trecînd și prin instituțiile cetății – a contribuit din plin la formarea raționalismului european, nu este mai puțin adevărat că, prin mistica numerelor, stă alături de filosofii ezoterici, de marii mistici ai secolului al VI-lea î.e.n. și de magie. Mișcarea căreia i-a dat numele ține, totodată, de *eterie*, adică de ordinea politico-militară, adunînd cetățeni disciplinați și formați pentru a apăra patria, și de secta care practica ascetismul și purificările. Influența acestei comunități va fi considerabilă la Crotona, Sybaris, cetatea rivală, și în alte orașe ale Greciei Mari – Syracuza, Metaponte, Tarentul etc., împînzindu-se sub diferite forme în celelalte regiuni ale lumii grecești, posteritatea sa va fi imensă apoi în spațiul acoperit de romanitate.⁴⁶

Demersul intelectual al gînditorilor ionieni ai secolului al VI-lea, vizînd să caute o explicație globală a lumii, continuă în „secolul lui Pericle“ sub forme mai elaborate. Anaxagora din Clazomene, un ionian exilat la Atena, unde i se va intenta un proces pentru că a afirmat că soarele este o masă incandescentă, rezumă materia la un număr infinit de particule elementare asemănătoare, al căror amestec dă naștere corpurilor deasupra cărora domnește inteligența (*nous*), ordonatoare a haosului originar. Leucipp, un elev al lui Zenon din Elea, și discipolul său Democrit din Abdera (în Tracia), a cărui doctrină o cunoaștem din relatarea făcută de Aristotel, elaborează o cosmogonie materialistă și mecanicistă foarte modernă. Pentru Democrit, natura este compusă din particule materiale indivizibile și imuabile, *atomii*, mereu în mișcare și care, în diverse combinații, formează diferite corpuri. Sufletul însuși este făcut din atomi subtili, ca și zeii, iar cunoașterea senzorială pe care o avem despre obiecte este datorată emisiei de către acestea din urmă a unor substanțe foarte fine care acționează asupra simțurilor. Ne dăm seama prea bine ce destin strălucit îi era destinat acestei filosofii raționaliste și materialiste.⁴⁷

Încrederea pe care grecii au avut-o în rațiunea umană și pretenția lor de a ști și explica totul nu erau, totuși, pe măsura relativelor lor cunoștințe științifice. Astfel încît cosmogoniile

lor trebuiau mereu să recurgă la imaginar, dacă nu la mituri, și sînt puține domenii unde speculațiile „fizicienilor“ să nu depășească știința adevărată. Singurele care au scăpat acestei „gripe“ a spiritului au fost matematicile și medicina, ilustrate, mai ales, de Hipocrate din Cos. Fără îndoială, acest adept al cultului lui Asclepios făcea să intervină în teoria sa despre medicină entități pur imaginare („umorile“), dar a aplicat și principiile unei observații raționale, punînd, prin lucrările sale, bazele medicinei clinice. Posteritatea sa a fost considerabilă, atît din punct de vedere strict medical cît și prin importanța eticii sale profesionale: a fixat, într-adevăr, datoriile practicienilor în faimosul jurămint pe care-l depun astăzi toți cei ce aspiră să exerseze arta vindecării.

În fața a ceea ce putea să apară ca un blocaj, dacă nu al rațiunii, cel puțin al marilor sisteme de explicare a lumii, apariția „sofiștilor“ poate fi considerată o adevărată revoluție. Istorici germani nu au ezitat să folosească cuvîntul *Aufklärung*, utilizat, în general, pentru a numi mișcarea Luminilor din secolul al XVIII-lea pentru a-i desemna pe sofiști. Totuși, această etichetă pe care și-o aplicau lor înșiși – *sophos* se poate traduce prin savant sau înțelept, sau să spunem „om de știință“ – nu a întîrziat să îmbrace o conotație negativă, proasta lor reputație fiind datorată, în parte, condamnării lor, din diverse motive, de către cei doi inspiratori ai gîndirii occidentale: Platon și Aristotel.

Este adevărat că sofiștii, precum un Protagoras din Abdera – cel care a fost prietenul lui Euripide și al lui Pericle –, Georgias din Leontinoi, Prodicos din Cos ori Hippias din Elis, i-au șocat pe oamenii vremii lor prin îndrăzneală și nonconformism. Li se reproșa că ajung să cîștige enorm din învățătura transmisă, transformînd o activitate pînă atunci dezinteresată într-un demers comercial rezervat tinerilor luminați, că ignoră distracția dintre bine și rău, că judecă acțiunile oamenilor în funcție de folosul pe care îl procură, că-i împinge pe discipoli

să nu vadă în fața lor decît succesul, pe scurt, că privilegiază eficiența și forma în dauna științei reale și a căutării adevărului.

Or, sofistii erau ceea ce noi numim de un secol „intellectuali”: profesioniști ai cuvîntului și ai scrisului care, fără a neglija profiturile pe care le aducea arta lor – cei mai mulți dintre ei aparțineau clasei de mijloc și nu este deloc surprinzător că au dat de detractorii cei mai virulenți printre campionii idealului aristocratic –, se situau la marginea ideologiei dominante. Astăzi nu mai vedem în ei doar niște simpli jongleri de idei, ci gînditori revoluționari, care au concurat din plin la difuzarea culturii în societatea timpului lor și care au introdus în filosofia și știința elenică spiritul critic și respingerea dogmatismului.

Cuvîntul-cheie al gîndirii sofistice a fost pronunțat de Protagoras din Abdera cînd a scris: „Omul este măsura tuturor lucrurilor”. Aceasta înseamnă a pune subiectivismul în miezul reflexiei filosofice; înseamnă a nega că poate să existe o cunoaștere obiectivă a lucrurilor. Consecințele erau imense de îndată ce devenea imposibil să afirmi sau să infirmi existența zeilor, să consideri legea, deci echilibrul cetății, ca imuabilă și, la adăpost de variabilele umane, să supui conduita oamenilor unor imperative transcendente, provenind dintr-un adevăr și un bine absolute etc. Dar, în egală măsură, înseamnă să pui bazele unei noi ordini sociale, ale unei ordini în care, pentru a cunoaște cum să acționeze, omul nu se putea sprijini decît pe sine însuși.

Învățătura lui Socrate, a cărui moarte tragică (399) coincide cu sfîrșitul hegemoniei ateniene, se situează în același curent umanist și critic cu cel al sofistilor – Aristofan în *Norii* face din el cel mai prost reprezentant al Școlii –, dar este și în radicală opoziție cu ei. Ca și sofistii, el refuză să elaboreze speculații despre materie și despre forma lumii. Ca și ei, se vrea dușmanul dogmatismului și face din om obiectul exclusiv al filosofiei sale. Dar nu împărtășește nici felul lor de a trăi, nici scepticismul lor, nici metodele lor. Atenian de viță și cetățean modest, nu caută auditorii bogați, ci se mulțumește să parcurgă străzile și piețele orașului, punînd întrebări trecătorilor, indi-

ferent de vîrstă și condiție socială, doar în scopul de a le trezi conștiința și de a-i convinge de superficialitatea a ceea ce știu. Nu ezită nici să condamne superstițiile, nici să-și bată joc de ceea ce i se pare nelalocul lui în instituțiile cetății (de exemplu tragerea la sorți a magistraturilor), dar respectă religia tradițională și, victimă a unei sentințe nedrepte – a fost acuzat de a fi corupt tineretul –, refuză evadarea și preferă să bea cucută decît să încalce legile cetății.

Din acest personaj enigmatic, pe care îl cunoaștem indirect, prin Xenofon, Platon și Aristotel, istoricul care se ocupă de cultura și de identitatea Europei va reține, în special, metoda și etica sa: *metoda*, avînd la bază dialogul cu fiecare, dialog unde își dădeau mîna „ironia” și „maieutica”, adică interogația sub forma falsei necunoașteri și descoperirea a ceea ce este latent în spiritul interlocutorului (el face din adagiul delfic „Cunoaște-te prin tine însuși” suportul gîndirii sale); *etica* opune noțiunile de datorie și justiție simplei utilități sociale predicate de sofști, și spune că la baza fericirii oamenilor stă virtutea luminată de rațiune. Iată cît de mult datorează umanismul occidental acestui om simplu, a cărui învățătură a străbătut mai mult de două milenii, fără ca el să fi lăsat măcar o operă scrisă!

De la Socrate derivă toată filosofia greacă a secolului al IV-lea. Putem vorbi astfel de cîteva școli secundare: cea din Megara, fondată de Euclid, care combină ideile socratice cu cele ale Școlii din Elea, dar care cade în tot felul de sofisme abstracte, de unde și numele de eristică (dispută, discuție în contradictoriu) care i-a fost dat; cele din Elis și Eretria, ai căror maeștri vor fi Fedon și, mai tîrziu, Menedem; cea din Cirene care, cu Aristip, fondează fericirea pe căutarea unei plăceri alese cu discernămint rațional (este anunțată astfel școala epicuriană). Mai importantă este școala „cinică”⁴⁸, de la numele gimnaziului atenian de pe locul numit Kynosarges, unde aceasta se reunea în jurul lui Antistene. Acesta din urmă transmite discipolilor săi o morală a detașării și a nesocotirii bunurilor care-l îndepărtează pe om de natură. Împinsă la extrem, ea

sfârșește cu Diogene, care trăia aproape gol într-un butoi, și care a inventat, odată cu vocabula *cosmopolites* (cetățean al lumii), o noțiune revoluționară, care valorizează omul în armonie cu natura, depășind clivajele sociale și granițele cetății.

Două nume ilustrează, mai ales, posteritatea socratică: cel al lui Platon, fondator la porțile Atenei – în grădina eroului Academos, de unde numele său de *Academie* – al unei Școli de filosofie onorînd Muzele, și cel al lui Aristotel, elevul său, preceptorul lui Alexandru și maestrul *Lyceumului* (școala fiind instalată în pădurea sacră a lui Apollo Lycaios). Și unul și celălalt sînt filosofi străluciți, a căror posteritate cuprinde și ea mai mult de 2.000 de ani de istorie europeană. Platon este primul grec a cărui operă ne-a fost transmisă sub o formă integrală. Discipol al lui Heraclit, înainte de a urma învățătura lui Socrate, acest fiu dintr-o familie respectabilă s-a îndreptat, la început, spre partida aristocratică (număra două rude printre cei „30 de tirani” care guvernau Atena în 404), de la care spera că va redresa cetatea lovită de ultimele dezastre. Raliat democrației, după ce aceasta a fost restabilită de Trasibul în 403, s-a îndepărtat de politica activă în urma morții lui Socrate și a întreprins lungi călătorii în lumea mediteraneană, vizitînd Egiptul, Cirenaica și, mai ales, Grecia Magna. În Sicilia, a încercat de 3 ori (în 389, 367 și 361), mai întîi pe lîngă Dionysos cel Bătrîn, apoi pe lîngă fiul său, Dionysos cel Tînăr, să instaureze în Syracusea o guvernare conform idealului său politic și pe care ar fi condus-o un tiran-filosof.

Fondată după întoarcerea sa în Atena în 387, la periferia orașului, Academia a avut ca primă funcție formarea, pe baze raționale, a oamenilor de stat de care avea nevoie cetatea pentru a restaura puterea și rolul ei internațional. Ea a avut un imens succes, primind mulți tineri îndrăgostiți de știință și de înțelepciune din toate colțurile lumii grecești și inspirînd numeroase constituții „platoniciene”. Ea va supraviețui 1000 de ani fondatorului ei, Școala nefiind închisă decît în 529 e.n., printr-un edict al împăratului Iustinian.

Extrema bogăție a gândirii platoniciene, varietatea și profunzimea ei nu pot fi rezumate aici. Vom reține numai forma – o serie de dialoguri grupate în nouă tetralogii (clasament artificial operat pe vremea lui Tiberius de către gramaticianul Trasilos) –, metoda, împrumutată de la Socrate și care dă naștere dialecticii, sinteza operată între cele două curente ale gândirii grecești – raționalismul (Parmenide, Socrate etc.) și spiritualismul inspirat de pitagorismul religios și de doctrinele orfice. Din această sinteză provin temele magice ale platonismului: teoria *Ideilor*, care sînt realitatea absolută și imuabilă, pentru care lumea sensibilă nu este decît o reflectare degradată, și care pot fi percepute cu ajutorul dialecticii; *reamintirea* ca sursă a cunoașterii, *prioritatea dată inteligenței intuitive* (care, singură, ajunge la unitatea absolută a Ideii) *asupra inteligenței discursive*; *înrudirea sufletului cu divinul*, pe care Platon își fundamentează certitudinea despre nemurirea sufletului etc. Aceste teze conduc spre o viziune asupra universului și a existenței, viziune care presupune intervenția unui Demiurg care contemplă un model inteligibil și imuabil, o organizare ideală și armonioasă a cărei reflectare în materie se străduiește să o realizeze. Ele fondează, de asemenea, etica platoniciană – aspirația către transcendență, elanul spre ceea ce e pur, incoruptibil și veșnic – și concepția sa despre organizarea cetății, Statul-model fiind pentru Platon acel stat capabil de a-i face pe oameni mai buni și de a realiza armonia socială, obținută prin perfecțiunea morală a cetățenilor ei.

S-a glosat multă vreme pe marginea gândirii politice a autorului *Republicii*, luînd drept argument nenumărate prescripții formulate de filosof în scopul de a conduce toate activitățile cetății, de la reglementarea nașterilor la controlul artelor și a reprezentațiilor dramatice, trecînd prin distribuirea bogățiilor și funcționarea justiției. S-a vrut să se vadă, uneori, în el precursorul totalitarismului modern, ceea ce reprezintă o lectură puțin cam inconsistentă a ceea ce el a scris, mai ales la o vîrstă înaintată (*Legile*). Trezit din multele sale iluzii, Platon dezvoltă

aici, de fapt, ideea că în absența unui guvern ideal, scopul statului este de a stabili o ordine în care fiecare cetățean să poată avea parte de o existență dreaptă și înțeleaptă, unde să-i fie asigurată libertatea. Constituția sa, pe care o vrea diferită atât de modelul militar spartan cât și de imperialismul atenian, este un amestec de monarhie și democrație și nu are ca scop puterea Statului, ci dreptatea și ceea ce autorul *Politicii* numește progresul și morala libertății.

Mai importantă poate pentru formarea gândirii și civilizației europene este opera lui Aristotel. Născut în Macedonia, dar fixat în Atena unde a urmat timp de 20 de ani învățătura lui Platon și unde a fondat, mai târziu, Școala Lyceumului, acest prieten al macedonenilor (tatăl său era medicul regelui Amyntas II și el însuși preceptor al lui Alexandru cel Mare) a îmbrățișat aproape toată știința timpului său înainte de a elabora o teorie a cunoașterii total nouă. Plecând de la teoria Ideilor formulată de maestrul său, Aristotel critică distincția pe care acesta o operează între „lumea inteligibilă” și lumea sensibilă, elaborând o definiție a conceptului care nu mai este metafizică, ci logică. Pentru el, ideile nu trebuie separate de lucrurile singulare și sensibile, în sensul că ele se realizează în materie, tinzând spre o formă perfectă, după cum aceasta răspunde mai bine sau nu unei cauze finale.

Deci, plecând de la această idee concretă, Aristotel înțelege să inducă un raționament riguros, care îi va permite să se ridice, din aproape în aproape, pînă la cea mai înaltă abstracțiune, și nu cum voia Platon, făcînd din intuiție și din dragoste instrumentele principale ale drumului spre adevăr. Din această dezidealizare a cunoașterii decurg atît metoda gândirii fondate pe inducție și generalizare („nu există decît știința generalului”) plecînd de la o recenzie cît mai completă și un clasament riguros al faptelor, cît și etica sa foarte pragmatică, care indică omului calea spre fericire în realizarea naturii sale.

Paradoxul epocii clasice grecești ține de faptul că mulțimii de speculații filosofice – ajungînd cu Platon și Aristotel la

elaborarea unor adevărate „sisteme“, cuprinzând o metafizică, o teorie a cunoașterii, o morală și o filosofie politică – nu i-a răspuns o egală dezvoltare a științelor. Am văzut că, mai puțin matematicile și medicina, științele mai degrabă au stagnat în această perioadă, în timp ce, dimpotrivă, ele au cunoscut un remarcabil avânt în lumea elenistică. Este adevărat că, în general, progresele cele mai spectaculoase au avut loc în zonele extraeuropene ale fostului Imperiu macedonean și mai ales în Alexandria, dar acestea au fost rodul unor personalități de limbă și cultură greacă, și, cel mai adesea, tot grecii au asigurat difuziunea acestora în ansamblul lumii mediteraneene. Așa încât, dacă civilizațiile Orientului antic, de exemplu în domeniul astronomiei, lucrările și sintezele realizate în timpul celor două secole care preced cucerirea romană – de departe perioada cea mai productivă a întregii Antichități în materie de știință – sînt opera unor oameni depinzînd, într-un fel sau altul, de elenism.

Astronomia a beneficiat, în același timp, de moștenirea babiloniană și de perfecționarea unor instrumente de măsură precum clepsidra cu apă, astrobalul, dioptrul. Lucrările cele mai importante au fost în acest domeniu cele ale lui Hiparc, născut la Niceea în Bitinia, dar a cărui carieră științifică s-a desfășurat în special în Rodos în secolul al II-lea. Lui i se datorează meritul de a fi stabilit primul catalog adevărat al stelelor, atribuind fiecăreia o mărime determinată în funcție de luminozitate, și de a fi introdus în Grecia împărțirea cercului în grade, minute și secunde, împărțire de mult cunoscută în Babilon. A descoperit și mișcarea retrogradă a punctelor echinoctiale, dar, ca majoritatea astronomilor și filosofilor din vremea sa, a refuzat sistemul heliocentric enunțat de Aristarc din Samos în secolul al III-lea și de Seleucos din Babilon în veacul următor.

Matematicile au făcut progrese spectaculoase cu Euclid din Alexandria, ale cărui *Elemente* au constituit pînă la o dată relativ recentă baza cunoștințelor și a raționamentelor geometrice, și mai ales odată cu siracuzanul Arhimede, matematician și fizician din secolul al III-lea, căruia știința îi datorează

descoperiri precum principiul calculului infinitesimal și al greutatei specifice a corpurilor. Ajutate de contactele cu zonele exotice, științele naturale au progresat, de asemenea, antrenând cu ele medicina și chirurgia. La Alexandria, anatoemiștii au îndrăznit să disece cadavre și chiar, se pare, criminali vii. Hero-filos (născut în Bitinia, pe la 335) a putut astfel să descopere diversele părți ale ochiului și ficatului, să constate că pulsul este sincron cu bătăile inimii și, mai ales, să stabilească cu 2.000 de ani înaintea lui Harvey că arterele transportă nu aer, cum se credea pînă atunci, ci sîngele expulzat de mușchiul cardiac. Rivalul său, Erasistrate, a distins în rețeaua nervoasă nervi motori și nervi senzitivi. Aceste progrese în cunoașterea corpului uman nu au modificat fundamental practica medicală moștenită de la Hipocrate și Școala sa. Chirurgia și farmacologia au cunoscut, sigur, o anumită dezvoltare, dar numeroși erau pacienții care, în fața stagnării științei medicale, preferau să recurgă la magie ori să aștepte miracolele pe care zeii vindecători aveau reputația de a le realiza, fie că era vorba de zeul grec Asclepios, fie de egiptenii Serapis și Amenhotep.

Geografia a beneficiat de progresele navigație și de lărgirea spațiului parcurs de greci în urma cuceririlor lui Alexandru. Navigatorul Pytheas din Marsilia a dat, în *Descrierea Oceanului* și în *Periplu*, relații despre unele călătorii care l-au condus, poate, pînă la gurile Vistulei. De asemenea, a măsurat distanța pînă la soare, în perioada solstițiului de vară, și, mai ales, legătura care există între marea și fazele lunii. Instalat în Atena, apoi în Alexandria, unde a condus la începutul secolului al II-lea faimoasa bibliotecă, Eratostene din Cirene a fost prima persoană care a evaluat exact lungimea circumferinței Pămîntului. De asemenea, a stabilit cu un sistem de coordonate matematice o hartă generală pentru *oikoumene*, adică a „lumii locuite“, deja relativ valabilă pentru coastele mediteraneene și ale Orientului Apropiat.

Perioada elenistică a consacrat desprinderea legăturii care unea încă de la primele tatonări ale gîndirii grecești filo-

sofia și știința. În timp ce aceasta își câștiga totala independență intelectuală, prima suporta noi mutații, care răspundeau noilor nevoi ale societăților, ele însele transformate de nesfârșitele războaie și de înlocuirea cadrului tradițional al cetății cu vaste ansambluri politice.

Atena rămânea centrul de necontestat al activității filosofice. Discipolii târzii ai lui Platon și Aristotel continuau să ducă pe mai departe reputația Academiei și a Lyceumului, ocupate în special în a rafina exegeza doctrinelor fondatorilor, în timp ce se dezvoltau noi școli. Acestea au avut drept trăsături comune îndepărtarea de la marile sisteme explicative ale universului și ale metafizicii, pentru a pune accentul pe căutarea înțelepciunii și a unei fericiri în general identificată cu lipsa patimilor și a emoțiilor.

Pentru cinici, discipoli ai lui Bion din Borystene și ai sirianului Menip, și unul și celălalt sclavi deveniți, ca și Diogene, predicatori-cerșetori, exagerările în comportament și limbaj cu care se obișnuiseră (literatura elenistică le datorează un gen nou, *satira*) acopereau, de fapt, o voință de eliberare de pasiuni și de preocupările materiale în scopul de a atinge înțelepciunea. Scepticii, al căror principal reprezentant a fost Pyrrhon din Elis – care l-a urmat pe Alexandru în periplul său oriental – au preluat de la sofști și de la Socrate ideea că nimic nu poate fi cunoscut cu certitudine, de vreme ce totul se schimbă. De aceea, aceștia preconizau renunțarea la orice judecată pentru a evita eroarea și pentru a trăi în calm, în „ataraxie“, înăbușind orice patimi⁴⁹.

Mai ales două școli au jucat un rol important. Prima este cea pe care Epicur din Samos a fondat-o la Atena în 306, într-o grădină unde locuia împreună cu discipolii săi. Plecând, ca și Democrit din Abdera, de la un materialism atomist care nega lumea de dincolo, el credea că, eliberat de deșarta preocupare a izbăvirii, omul își poate consacra viața căutării adevăratei plăceri, care trebuia să fie pentru el scopul exclusiv. Contrar a ceea ce tradiția a reținut adesea despre epicureism, nu era vorba de

satisfacere a unor „plăceri josnice“ de către individ, nici chiar de a căuta un echilibru rațional și armonios între plăcerile senzoriale și intelectuale, după cum afirmase Aristip din Cirene, ci de a trăi „ascuns“, într-un mod cât se poate de frugal și modest (pîinea neagră și apa trebuiau să fie de ajuns), astfel încît să se îndepărteze din existența omului atît dorința cât și durerea. Fericirea astfel căutată era, de fapt, liniște, pace, comuniune cu natura, iar faimoasa „Grădină a lui Epicur“ din Atena, departe de a fi un loc în care domnea hedonismul⁵⁰ deșănțat al sybariților, a fost o oază de convivialitate austeră și de liniște în societatea zbuciumată din perioada războaielor dintre succesorii lui Alexandru.

Cu totul alta era gîndirea stoică. Opusă reîntoarcerii la sine a individului și căutării unui loc retras care să-l așeze pe acesta la adăpostul vitregiilor lumii, stoicii, urmîndu-și fondatorul școlii (în 301), pe Zenon din Kiton, au susținut o morală a tensiunii, legată, precum fusese cea a lui Heraclit, de o cosmogonie organizatoare a focului primitiv. Zenon și discipolii săi (Cleante, Hrisip, Ariston din Chios etc.) concepeau lumea ca pe un tot organizat, pus în mișcare de voința divină, și unde armonia rezulta dintr-o neconținută tensiune între forțele care animau materia. Din această metafizică, ei extrăgeau principiul unei morale de „a trăi conform cu natura“, adică în acord cu ordinea lumii, pentru a ajunge la perfecțiune. Aceasta însemna că individul trebuia, pentru a ajunge la fericirea adevărată, să facă un efort continuu spre a dobîndi virtutea, ceea ce însemna disprețul total față de bunurile materiale, de plăceri ori suferințe. Spre deosebire de epicureici, adepții stoicismului nu recomandau izolarea și indiferența față de treburile cetății, ci încurajau, dimpotrivă, acțiunea, de vreme ce aceasta deriva din armonia universală. Această legătură cu „secolul“, ca și absența unei doctrine ortodoxe și constrîngătoare explică succesul prelungit al stoicismului: macedoneanul Antigonos Gonatas și, mai tîrziu, împăratul-filosof Marcus Aurelius vor fi puternic influențați de acest curent.

Literatura și istoria

Ca și filosofia, literatura greacă își are izvoarele în Asia Mică. Că au fost opera unui poet unic ori că numele de Homer desemnează două sau mai multe persoane, *Iliada* și *Odiseea* au fost compuse în cea mai mare parte în dialect ionian. Grecii, se știe acest lucru, vedeau în aceste două monumente ale poeziei epice arhaice textele fondatoare ale literaturii lor, și atribuiau „poetului orb” paternitatea acestei Biblii literare. Or, știm astăzi că, chiar dacă Homer a existat și a pus efectiv cap la cap bucăți dintre care unele sînt anterioare lui, el nu este decît cel mai faimos dintr-o serie de aezi itineranți și că a dispus, pentru a-și compune opera, de un vast stoc de subiecte și de expresii lăsate moștenire de o lungă tradiție orală.

Oricare ar fi aceste incertitudini, ele nu pun în discuție geniul operei, fie că e vorba de frumusețea imaginilor ori a limbii, sau de ingeniozitatea montajului efectuat în jurul a două personaje și a două evenimente majore: mînia lui Ahile și lungul periplu al întoarcerii lui Ulise, rege al Itacăi, peripeții care s-au terminat cu o răzbunare sîngeroasă îndreptată asupra „pretendenților”. Nu este deci surprinzător că epopeea homerică, din motive de ordin estetic și pentru că era purtătoarea unui ideal eroic și curtenesc, multă vreme reprezentat în lumea greacă, a avut secole de-a rîndul un succes niciodată dezmințit. Nici un alt poet nu a fost obiectul unei asemenea admirații frecvente și constante. În secolul al VII-lea, poemele sale erau deja populare în întreaga Eladă. Erau recitate cu ocazia sărbătorii Panateneelor din Atena secolului al VI-lea și și-au găsit locul, la acea dată, într-o ediție decretată de tirani. Apoi acestea n-au încetat să alimenteze, pînă în epoca alexandrină și chiar mult mai tîrziu, sub împărații bizantini, o erudită exegeză gramaticală și erudită, în același timp continuînd să furnizeze una din bazele educației tinerilor greci, ajungînd să formeze „umanitățile clasice” ale generațiilor de liceeni europeni. Puține texte au avut,

În lunga istorie culturală a continentului nostru, un destin atât de spectaculos.

Nu foarte îndepărtată cronologic de opera lui Homer (aproximativ o jumătate de secol), cea a beoțianului Hesiod se înscrie într-o perspectivă cu totul diferită. Cu opera sa *Teogonia* și, mai ales, cu *Munci și zile*, redactate pentru fratele său, în care enunță o serie de sentințe prozaice despre datoriile și muncile de zi cu zi ale unui țăran din Grecia peninsulară, Hesiod pune bazele poeziei didactice. Idealul care se degajă din opera sa nu mai este cel al războinicului ori al seniorului de la curțile princiare, ci al țăranului cuprins de griji pe umerii căruia vor sta curînd soarta și măreția cetății. Această operă a avut și ea în epocă un binemeritat ecou.

Dacă genul epic avea să apună rapid, influența muzicii orientale (cea frigiană și lidiană) și dezvoltarea individualismului în Grecia aveau să favorizeze, în secolele al VII-lea și al VI-lea, dezvoltarea fără precedent a poeziei lirice. La doriene, lirismul coral, însoțit de dansuri și evoluții ritmate ale bărbatilor, femeilor și copiilor, a servit în special în a exprima cu gravitate obiceiuri colective de celebrare. Același lucru este valabil și în Sparta, unde poeziile virile ale lui Tirteu au servit, secole de-a rîndul, la educarea viitorilor Egali. Totuși, puțin cîte puțin, poezia lirică s-a diversificat, atît pe plan formal, odată cu apariția unor genuri ca elegia, iambul, oda, epigrama etc., cît și în ceea ce privește conținutul. Grecii au utilizat-o pentru a-și exprima sentimentele personale, mînia, dragostea, necazurile și bucuriile. Din nenumăratele subiecte tratate, nu avem astăzi decît fragmente și nume de autori: cele ale lui Teognis din Megara, Alcman din Sardes, Simonide din Ceos, Anacreon, un lidian emigrat în Samos, apoi în Atena, unde a cîntat vinul, plăcerea de a sta la masă și cea de a iubi. Trebuie să-i menționăm, îndeosebi, pe cei doi barzi din Milet, Sapho și Alceu, pentru care la începutul secolului al VI-lea, lirismul s-a tradus printr-un val nestăvilat de pasiuni dintre cele mai violente.

Ca și pentru multe alte forme ale culturii grecești, secolul al V-lea marchează apogeul poeziei lirice, cu Bachilide din Ceos și, mai ales, cu Pindar. Acest teban format la Atena, care a trăit în epoca democrației triumfătoare, a celebrat, în special în odele sale, idealul aristocratic, gloria regilor și a tiranilor – Hieron din Siracuza sau Teron din Agrigent, pe lângă care a petrecut ceva vreme în Sicilia, Arcesilas din Cirene etc – sau pe învingătorii concursurilor atletice și hipice de la jocurile panele-nice. Aceste opere de comandă sînt totuși compuse într-un stil înflăcărat și purtătoare ale unui mesaj care, dincolo de conformismul lor Apologetic, exprimă fragilitatea destinului omenesc, vanitatea de a spera și imposibilitatea de a fi fericit. Puternic atașat moralei și religiei tradiționale și, astfel, un om al tradițiilor, Pindar a conferit, totuși, în opera sa, o imagine a zeilor foarte îndepărtată de cea a lui Homer, mai conformă cu idealul umanist care se dezvoltă atunci în Atena. După el, lirismul grec se va stinge pentru două secole.

Dimpotrivă, teatrul cunoaște o remarcabilă înflorire la Atena, unde succesul său – eclipsîndu-l imediat pe cel al poeziei lirice, adaptată mai curînd să satisfacă gusturile aristocrației – pare inseparabil de progresele democrației. Născut din tradiții populare foarte vechi legate de cultul lui Dionysos, teatrul răspunde, într-adevăr, dorinței pe care o au oamenii de stat democrați de a înfrumuseța viața educîndu-i pe cetățeni, adunați într-un spațiu comun, copleșiți de emoții asemănătoare sau chemați să reflecteze asupra problemelor întregii comunități civice. De aici amploarea sacrificiilor financiare care sînt cerute visteriei publice ori particularilor bogați pentru a permite celor fără posibilități să-și achite dreptul de a intra la teatru, pentru a recruta și întreține corurile (horegia).

Evoluția artei dramatice în secolele al V-lea și al IV-lea are la bază, mai întîi, un anumit număr de inovații de ordin tehnic. În Atena, de la simplul eșafodaj din lemn ridicat pentru cîteva zile în agora la Ceramicii, s-a trecut la amenajarea permanentă a flancului sudic al Acropolei, unde tribunalele au fost

săpate în stîncă, permițînd unui număr de circa 20.000 de persoane să asiste la reprezentații în aer liber, într-un confort relativ dacă ar fi să ținem seama de durata spectacolului (10 ore pe zi, timp de 3 zile, cu ocazia Marilor Dionisii). Pe scenă, niște decoruri pictate și o mașinărie încă rudimentară aveau drept scop să creeze iluzia necesară. Evoluînd în orchestra circulară și scandînd strofe ritmate, corul era compus din 12, apoi 15 „horenți“⁵¹ pentru tragedie, 24, pentru comedie, aleși din rîndul celor ce participau la concursurile ditirambice de către *horegi*. Rolul său a scăzut în secolul al V-lea, în timp ce se afirma cel al actorilor, al căror număr a evoluat de la doar unul la trei în prima jumătate a secolului al V-lea, funcția de simplă persoană care „răspunde“ corului fiind înlocuită de personajul în jurul căruia acțiunea prindea contur.

Foarte devreme, subiectele au încetat să mai fie alese din legende în onoarea cărora sărbătorile (Marile și Micile Dionisii, Leneenele⁵²) erau organizate. Ele au fost luate din imensul repertoriu al legendelor eroice, în special de la Homer sau, uneori, din actualitate. Frinicos, cel mai vechi tragic de la care avem opere, a zguduit Atena în 493 cu a sa *Cucerire a Miletului*⁵³, și, 20 de ani mai tîrziu, Eschil a ridicat publicul în picioare celebrînd în *Perșii* victoria de la Salamina la care luase el însuși parte (ca și la cea de la Maraton, unde fusese ucis fratele său).

Dintre cei trei mari poeți tragici ai Atenei secolului al V-lea, Eschil este cel a cărui operă (aproximativ 90 de tragedii, din care nu avem decît niște fragmente) rămîne cel mai puternic marcată de mentalitatea și religiozitatea tradiționale. Acesta acceptă vechile credințe și pune în scenă atotputernicia divină, indiferentă la dreptate și milă, dictînd propria sa lege destinelor omenești. Mai mult, el justifică răzbunarea divină și pedeapsa ce rezultă de aici, datorită orgoliului muritorilor. În planul formei, arta dramatică îi datorează inovații ca introducerea unui al doilea actor, inventarea dialogului care reduce și, în același timp, dramatizează corurile, recurgerea la „lovi-

turile de teatru“ destinate să țină trează atenția spectatorilor și, mai ales, un limbaj tragic, somptuos, care amintește de epopee prin splendoarea cuvintelor și îndrăzneala imaginilor, rămânând, totodată, concis și incisiv.

Universul lui Sofocle, care aparține generației următoare și care a participat la guvernarea cetății (apropiat al lui Pericle, el a fost de două ori strateg), este mai puțin sumbru în comparație cu cel al lui Eschil. În opera sa imensă – 123 de piese din care doar 7 au ajuns pînă la noi – nu mai sînt zeii cei care ocupă locul central, ci oamenii și condiția lor de muritori. În *Antigona*, el scrie: „Din multe minuni cîte există, nici una nu-i mai mare decît *omul*“⁵⁴, și chiar dacă acceptă că existența acestuia rămîne supusă destinului, nu mai este vorba, la el, de fatalitatea exterioară, inexorabilă, pusă în scenă de autorul *Orestiei*. Nenorocirea care-i lovește pe eroii săi este consecința actelor împlinite de niște ființe libere, a căror măreție, cea a lui Oedip ori a Antigonei, de exemplu, constă în voința lor de a rezista nedreptății. Și el a adus teatrului grec importante inovații. Și-a îmbrăcat personajele în costume adevărate. A pus în scenă un al treilea actor. A mărit numărul celor din cor (15 în loc de 12) și i-a introdus în acțiune. A dat o mai mare importanță dialogului, a opus și mai mult caracterele, a dat acțiunii un ritm mult mai antrenant. A adus fiecărei tragedii unitatea, opunînd trilogia liberă trilogiei legate (obligație a fiecărui candidat la concursurile dramatice de a prezenta trei opere pe aceeași temă). Discursul său, în același timp maiestuos și simplu, marchează apogeul limbajului dramatic, așa cum Fidias a însemnat încununarea sculpturii clasice.

Cu Euripide, cu 15 ani mai tînăr decît Sofocle, se afirmă o altă generație: cea care a trăit revoluția sofistilor și care respinge tot ceea ce nu este adevărat și moral în tradiție. Cunoscător al lui Anaxagora și al lui Protagoras, acest fiu născut într-o familie nobilă din Salamina, care a studiat pictura și care a practicat disciplinele sportive (ar fi fost atlet), a fost puternic influențat de Socrate. Din cele 90 de opere dramatice pe care

le-ar fi compus, 17 tragedii ne-au parvenit intacte, subiectele lor fiind luate din istoria mitică a Greciei și din ciclurile epice. La început, acestea au suscitât ostilitate din partea atenienilor și persiflările comicilor. De abia după moartea sa, survenită la Pela, în Macedonia, unde poetul fusese chemat de regele Arkelaus, Euripide a cunoscut în patria sa (era născut la Salamina) un succes imens.

Teatrul său se distinge de cel al predecesorilor săi. Analiza pasiunilor, în special a pasiunilor amoroase, locul acordat rolurilor feminine, pateticul situațiilor, preocupările politice și filosofice joacă la el un rol considerabil. Euripide a căutat să reînnoiască subiectele și să-și umanizeze protagoniștii tragediilor sale situând acțiunea într-un cadru familiar atenienilor (cea din *Electra* se desfășoară într-un sat obscur din Argolida și nu în palatul regal din Argos). A diversificat jocul actorilor, a redus și mai mult rolul corului și s-a preocupat îndeosebi de costume și de regie. Cu cel despre care Aristotel spunea că este „cel mai tragic dintre poeți“, *omenescul*, la unison cu învățătura sofistilor, va ocupa un rol preponderent pe scena teatrală. Oare Socrate nu asista, dacă este să ne luăm după tradiție, la toate piesele acestui autor, din care Corneille (în *Medeea*) și mai ales Racine (în *Andromaca*, *Fedra*, *Ifigenia*) își vor face unul din modelele lor preferate, 2000 de ani după dispariția sa?

Născută și ea din celebrarea sărbătorilor dionisiace, comedia a păstrat de la origini – cortegiile burlești, punctate cu glume, cuvinte deocheate și cîntece, care urmau după ceremoniile religioase – caracterul bufonier și satiric. Spre deosebire de tragedie, comedia nu s-a fixat în Atica. A existat, într-adevăr, în prima jumătate a secolului al V-lea, la Siracuză, o comedie numită „doriană“, care-și extrăgea subiectele din viața de zi cu zi și al cărei principal reprezentant a fost Epiharm. Dar operele care o compuneau s-au pierdut, ca și cele ale autorilor atenieni din aceeași perioadă (Hoimides, Magnes, Eufrosion), ca și pantomimele, farsele și divertismentele mitologice a căror urmă o găsim în Grecia Magna și la Megara.

De-abia după 460 î.e.n., comedia a fost admisă la Atena la reprezentațiile oficiale. Considerată ca un gen minor, ea a purtat multă vreme amprenta originii sale populare. Dar nu a întârziat să joace în cetate un rol foarte important întrucîtva comparabil cu cel jucat de presa scrisă și de revistele șansonetiștilor din zilele noastre. Evenimentele vieții politice, sociale, culturale ale cetății erau evocate în aceste comedii. Autorul apărea cu fața descoperită și se adresa publicului denunțîndu-și adversarii și provocînd rîsete pe seama lor. Cei vizați erau desemnați nominal sau figurați prin măști și prin aluzii înțelese imediat de spectatori. Ferindu-se să rănească sentimente profunde, actorii spuneau în rest totul, chiar și cele mai jignitoare moșicii. Totuși, cînd existau situații delicate, se impunea un fel de cenzură; în 440-439, un decret a interzis chiar punerea în scenă a personalităților cunoscute, dar a fost abrogat odată îndepărtat pericolul exterior.

Partidul democrat fiind la putere în cea mai mare parte a secolului al V-lea, comedia a constituit unul din mijloacele de expresie favorite ale fracțiunii reacționare și ostile războiului. Acesteia îi slujește opera lui Aristofan (vreo 40 de comedii, din care doar 11 ne-au parvenit integral), critic acerb și nedrept al marilor spirite din vremea sa, de la Pericle la Euripide și Socrate, văzut ca cel mai nociv dintre sofști. Dorindu-se apărător al moralei și al educației tradiționale, din vremea războiului peloponesiac, autorul *Viespilor* și al *Adunării femeilor* a devenit purtătorul de cuvînt al țăranilor doritori de pace, împotriva „demagogilor“ care favorizau războiul. I s-a întîmplat să ilustreze zei ridicoli și nu a ezitat să folosească noutăți cînd acestea serveau ideilor sale. De fapt, acest genial meșteșugar al cuvîntului, care știa admirabil să alterneze gluma cea mai fără de perdea cu poezia cea mai rafinată, avea în vedere să distreze un public mereu înclinat, în această capitală a spiritului critic, să audă glumindu-se pe seama conducătorilor, pe care el însuși i-a adus la putere și pentru care va vota în continuare. Și astfel, acestui gen i se deschid orizonturi nebănuite.

Acest gen se va modifica totuși în secolul al IV-lea. În timp ce tragedia apune iremediabil, reproducînd la nesfîrșit modelele elaborate cu un secol în urmă, comedia își păstrează vitalitatea, dar se transformă radical. Renunțînd, din motive politice, dar și pentru că începea să plictisească publicul, la satirele explicit actuale, autorii se apleacă asupra studiului moravurilor odată cu așa-numita „comedie medie“, apoi asupra caracterelor și a „dramei burgheze“, inspirîndu-se dintr-o morală pozitivă. Este momentul în care Aristotel va propune una din primele definiții ale comediei care, după el, trebuie să fie „imitarea unor oameni de calitate morală inferioară, nu în orice fel de viciu, ci în domeniul ridicolului, care formează o parte a urîtului“.

Perioada clasică a văzut dezvoltîndu-se în Grecia două genuri literare noi: istoria și retorica. Prima s-a născut din întretăierea a două tipuri de povestiri: povestirile mitologice în proză, provenite direct din tradiția epică și care tratau despre genealogii și despre întemeierea orașelor, și relatările de călătorie, care au pus; în același timp, după cum s-a văzut, fundamentele cunoașterii geografice. Încă din secolul al VI-lea, Hecateu din Milet publicase, după un lung periplu prin Imperiul persan, o *Călătorie în jurul lumii*, în care apăreau cîteva notații istorice. În *Genealogiile* sale, în care evoca trecutul Greciei, el a folosit pentru prima dată cuvîntul *istorie*, în sensul de „anchetă“, manifestînd față de legende un scepticism care caracterizează, de altfel, această primă „școală istorică“ ioniană.

Dar adevăratul fondator al acestei discipline, acela pe care grecii îl numeau deja „părintele Istoriei“, a fost Herodot din Halicarnas. Născut pe la 484, făcînd parte dintr-o familie bogată refugiată în Samos în timpul războaielor medice, acesta a călătorit mult în Asia, în Africa (a urcat pe Nil pînă la insula Elefantina) și în lumea greacă, înainte de a se fixa la Atena, unde a devenit prietenul lui Sofocle și al lui Pericle, și unde a murit pe la 425, fără a-și vedea terminate *Istoriile* sale – nouă cărți consacrate narării războaielor medice și evenimentelor petre-

cute cu puțin înaintea lor. De fapt, Herodot se interesează de civilizațiile pe care le descrie mai mult ca etnograf decât ca istoric. În plus, scrisă în dialect ionian, opera sa rămîne tributară tradiției epice. Ea cuprinde, ca și epopeea, scene deătălie, dar și scene din intimitatea cetății; dă prioritate supranaturalului și, pe alături, are puternice accente de naivitate. Dar, totodată, face dovada unei griji reale de a fi obiectivă și, mai ales, înmulțește și confruntă diversele surse de informație de care a putut dispune: mărturii orale, inscripții, liste oficiale, arhivele sacre de la Delfi sau din Samos, lucrările anterioare ale lui Hecateu și Xantos etc. Dorința sa de a cerceta adevărul discutînd rațional legenda este reală și deja revoluționară în epocă, tot așa cum se străduiește să punteze umanul în derularea evenimentelor.

Dacă Herodot a fost „părintele istoriei“, atenianul Tucide a dat acestei discipline rigoarea metodologică ce a făcut din ea altceva decât un simplu gen literar, încă impregnat de legendar și de superstiții. Tot el a inventat ceea ce numim „istoria prezentului“, relatînd contemporanilor evenimente – în speță, războiul peloponesiac – al căror martor și actor a fost. Tucide era într-adevăr strateg cînd a fost însărcinat, în 424, să supravegheze coastele Traciei. Neputînd să-l împiedice pe spartanul Brasidas să cucerească Amfipolis-ul, a fost condamnat la exil și, deci, și-a redactat opera pe pămînt străin.

Discipol al sofistilor, Tucide face din om resortul exclusiv al istoriei, nu numai al celei pe care o prezintă și de limitele căreia își dă seama, ci și al ansamblului de evenimente care puntează devenirea umană în general. Proiectul său vizează a explica nu numai faptele pe care le povestește, ci și „pe acelea care, în viitor, în virtutea trăsăturii umane care le caracterizează, vor fi analoage ori asemănătoare“. De aceea caută să explice mai ales rațional, terminînd-o cu legendele cele mai trainice, cu anecdotele inutile, cu evocarea intervenției divine. Consultînd izvoarele, verificînd fiecare mărturie, păzindu-se să ia partea cuiva, evitînd digresiunile și efectele de stil, el se străduiește să scoată în relief cauzele profunde ale unui război a cărui victimă

a fost, dar pe care își dă osteneala să-l privească obiectiv. Printre aceste cauze, „cea mai adevărată“, afirmă el, ține de temerile pe care le suscita în lumea greacă puterea crescîndă a Atenei și logica „imperialistă“ a conducătorilor ei. Nici nu se poate mai lucid! După el, disciplina numită istorie tinde să regreseze, chiar și sub forma alertă a lui Xenofon, al cărui moralism și parțialitate aduc prejudicii importante calității literare.

Elocința și retorica cunosc, dimpotrivă, în secolul al IV-lea o înflorire remarcabilă. Influența sofistilor este esențială, în sensul că au fondat, tehnic vorbind, „arta cuvîntului“ și au dat acesteia statutul privilegiat al unei profesii libere, lucrative și prestigioase. „Logografii“ (care redactau pladoariile celor ce făceau plîngerii ori ale inculpaților într-un proces) și oratorii profesioniști se îmbogățeau, într-adevăr, rapid odată deveniți celebri. Așa, de exemplu, Demostene a reușit să-și refacă averea delapidată de tutorii lui, cîștigînd mult mai mulți bani grație aurului perșilor și a tot felul de escrocherii de care era acuzat.

Printre marii oratori „atici“ ai secolului al IV-lea, metecii își aveau și ei locul lor: Lisias, Iseu și Dinarc, originari, respectiv, din Siracuză, Chalcis ori Corint. Dar două nume merită a fi citate – cele ale lui Demostene și Isocrate –, atît pentru calitatea artei lor, cît și pentru influența pe care au exercitat-o, atît în timpul vieții cît și după moartea lor. Primul a fost, incontestabil, geniul oratoric al vremii sale. Patima, elanul patriotic, patosul ce impregnează, printre altele, *Filipicile* sale, fac din ele un model de retorică – acțiune. Cel de-al doilea, cu toate că și-a pus și el talentul în serviciul cetății și al elenismului, îndemnîndu-i pe greci să se unească împotriva barbarilor și pe atenieni să conducă războiul împotriva perșilor, este, înainte de toate, un filosof și un „profesor de retorică“, pentru care inițierea în această disciplină trebuie să ducă la formarea omului onest și a cărui învățătură a traversat secolele pînă în vremurile noastre.

Nu tocmai în domeniul literelor perioada elenistă și-a dat operele sale cele mai strălucite; includem aici totuși Alexandria,

unde condițiile de muncă ale slujitorilor scrisului și ai cuvîntului erau deosebit de favorabile, odată cu instituirea *Museionului* (la început dedicat cultului Muzelor), unde scriitori, savanți și artiști își puteau continua munca fără grija zilei de mâine, și odată cu faimoasa bibliotecă în care se aflau deja 200.000 de volume în 285 (acestea vor ajunge la 700.000 în anul 48).

Literatura „alexandrină” este, înainte de toate, fructul erudiției și al exegezei textelor. Savanții autori adunați în capitala Lagizilor au început să culeagă și să comenteze imensul corpus de texte de limbă greacă, din care o bună parte a ajuns pînă la noi prin intermediul lor, în niște compilații din care nu cunoaștem decît fragmente. Rolul lor în transmiterea culturii clasice a fost, deci, considerabil. Dar a contribuit, în același timp, la osificarea literaturii elenistice, înclinată să reproducă servil ilustrele modele ale trecutului și, lipsită de orice inspirație populară, ce a devenit astfel privilegiul unei elite reduse. Declinul este observabil în special în proză. Tentativele mesenianului Evhemes de a dezvolta, cu a lui *Panhaia*, un fel de roman de anticipație⁵⁵, au rămas fără viitor. Elocința, devenită un ritual retoric și repetitiv, este în agonie. Doar istoria mai înseamnă ceva cu Polybios, dar acesta din urmă, ostatic predat romanilor de perși, după bătălia de la Pydna, este deja un istoric din epoca romană.

Poezia este puțin mai bine reprezentată, cu opere didactice precum *Fenomenele*, în care Aratos descrie sistemul ceresc interpretîndu-l după teoriile astronomice ale lui Eudoxiu din Cnidos, cu *Immurile* lui Calimah și *Argonauticele* lui Apolonius din Rodos, sau cu *Idilele* bucolice compuse de siracuzanul Teocrit, instalat în Alexandria, sub Ptolemeu II, căruia îi datorăm cîteva piese cărora nu le lipsește nici emoția, nici o anumită vigoare. Cu el, poezia alexandrină manifestă, dincolo de o simplă repetiție a formelor, un spirit nou, punînd în centru individul, sentimentele sale, destinul său. El creează, de asemenea, numeroase epigrame a căror vogă se va păstra mult timp în lumea bizantină.

În ceea ce privește teatrul, în special teatrul tragic, acesta cunoaște un declin iremediabil, strivit sub povara modelelor atice și incapabil de a se reînnoi. „Clasicii“ continuă să fie jucați, cu o anumită predilecție spre Euripide, dar nici unul din autorii care au încercat să-și regăsească suflul – că e vorba de Calimah ori de autori grupați sub numele de „Pleiada“ – nu au lăsat vreo operă demnă de marii dramaturgi ai trecutului. Comedia, în forma reînnoită din a doua jumătate a veacului al IV-lea, a supraviețuit mai bine, grație, în special, lui Menandru, un bogătaș atenian, discipol al lui Epicur, ale cărui piese excelau în a înnoda o intrigă și a descrie caractere vii și tipologii sociale ce vor servi ca model multor generații de autori de comedie până la Marivaux.

Artele în Grecia

Din imensa moștenire pe care ne-au lăsat-o grecii, nimic nu a marcat atît de puternic și de durabil cultura popoarelor Europei ca imensul corpus artistic a cărui cunoaștere directă nu ne-a parvenit decît tîrziu, prin rămășițe, și într-o ordine inversă marilor faze ale civilizației grecești. Vreme îndelungată, într-adevăr, arta grecească nu a fost percepută decît grație copiilor datînd din perioada romană, dintre care cîteva erau dintr-o epocă tîrzie și executate într-o factură academică. De-abia în secolul al XVIII-lea, odată cu primele mari descoperiri arheologice, arta clasică a început să fie descoperită, nu fără reticențe uneori (cu ocazia sosirii lor la Londra, plăcile Pantenonului au fost considerate de unii drept copii tîrzii și mediocre). Cît despre perioada arhaică, interesul purtat acesteia datează de aproximativ o sută de ani.

Datorită descoperirilor arheologice, știm astăzi că în domeniul artistic, mai curînd decît în cel al literaturii ori al gîndirii, nu a existat – în sensul comun dat acestui termen – „miracol grec“, adică apariția bruscă a unei arte ajunse la perfecțiune

prin nu se știe ce mutație spontană. Știm că acele capodopere ale statuilor atice din secolul al V-lea au fost pregătite timp de două-trei secole de eforturi lente, și că apariția lor datorează mult contactelor prelungite ale elenismului cu celelalte civilizații mediteraneene și orientale. Egiptul, civilizațiile mesopotamiană și anatoliană, Creta, lumea miceniană au dezvoltat, cu mult înaintea secolului lui Pericle și al lui Fidias, o artă de o mare bogăție, a cărei moștenire a fost preluată de creatorii lumii clasice.

Dacă există vreun „miracol“, acesta nu rezidă în apariția bruscă a fenomenului, ci în perspectiva mereu alta pe care arta greacă, în ansamblul ei, o aduce relației dintre om și mediul ce-l înconjoară, făcînd din primul măsura oricărui lucru, așezîndu-l în centrul sistemului său de reprezentare, făcînd din imaginea corpului său tema majoră de inspirație. Nu este surprinzător, în aceste condiții, că epocile și generațiile care au avut drept grijă esențială să-și fondeze sistemul de valori pe om, mai degrabă decît pe o dogmă prestabilită – că e vorba de una religioasă, filosofică sau politică – au știut să reînnoade tradiția cu idealul artistic al grecilor și au putut uneori să se compare cu aceștia, în timp ce toate încercările operate în sens contrar au ajuns la pastişe grosolane. În prima categorie, vom așeza diferitele „renașteri“ europene și, în special cea care și-a luat drept sursă *umanismul*, în cea de-a doua, eforturile zadarnice făcute de toate totalitarismele contemporane de a-și apropria mesajul estetic al Greciei antice; pe de o parte, *David* al lui Michelangelo și statuile lui Bernini, de alta, cele ale lui Arno Breker sau, și mai rău, trupurile numai mușchi care înconjoară *Foro italico* din Roma.

Arta greacă propriu-zisă apare încet din secolele obscure ale propriului „Ev Mediu“. După fastuoasele palate miceniene și cretane, arhitectura și arta statuară sînt practic inexistente. Nu mai rămîne nici o urmă din edificiile construite de micii regi care au servit de modele eroilor homerici, nici din templele unde erau deja celebrate zeitățile Olimpului. De-abia la

Începutul secolului al VII-lea se găsesc ruinele unor modeste capele. În timpul acestei perioade, ceramica constituie unica mărturie a unei sensibilități artistice încă foarte legată de nevoile economiei și ale practicilor funerare. În toate părțile lumii grecești, se fabrică numeroase vase cu decor geometric de culoare neagră sau roșiatică, pe un fond gri sau bej. Primele motive sînt deosebit de simple: romburi, capre, hașuri etc., dispuse în registre suprapuse. Începînd cu secolul al VIII-lea, apar totuși în cadrul mobilierului funerar cratere și amfore pe care sînt reprezentate figuri vii, în special cai, și chiar personaje umane – totul tratat foarte schematic.

Odată cu progresul navigației și începuturile colonizării, lumea greacă se deschide influențelor străine, în special celor din Orient. De aici rezultă un aflux de obiecte exotice aduse de marinari și de negustori (vase, dar și statuete, broderii) și o reacție a artiștilor Eladei – reacție sensibilă mai ales în cetățile maritime care jalonează drumurile spre Asia – împotriva austerității decorului geometric. Este perioada denumită și „orientalizantă“, marcată în ceramică prin folosirea culorilor vii (purpuriul, violetul, albul) care înconjoară siluetele negre, pentru extrema delicatețe a desenului, pentru abundența de figuri împrumutate din bestiarul real ori imaginar al țărilor îndepărtate (lei, pantere, sfînxul etc.), pentru reprezentarea din ce în ce mai frecventă a ființei umane: războinici, eroi homerici sau divinități antropomorfe. Aceeași influență orientală domnește și în cazul altor arte minore, precum prelucrarea aurului, care, e adevărat, a lăsat puține piese.

Marea sculptură greacă care își face apariția în secolul al VII-lea și a cărei destinație este, în mod esențial, religioasă și de cult este mai puțin tributară, se pare, contactelor cu Asia, chiar dacă Egiptul și Mesopotamia au furnizat artiștilor schemele inițiale. Două tipuri domină producția atelierelor de sculptură: *kouros*-ul, reprezentat în goliciunea-i virilă, și *kore*, al cărei veșmînt placat peste corpuri ascunde puțin attributele feminității. Ambele modele sînt reprezentate într-o atitudine

hieratică, care ne aduce aminte de statuile egiptene. Pentru a găzdui aceste figuri divine, se vor construi temple concepute după modelul locuințelor omenești: prototipul este *megaron*-ul micenian.⁵⁶

Secolul al VI-lea coincide *stricto sensu* cu ceea ce noi considerăm a fi faza „arhaică” a istoriei artistice a Greciei. Dominată, începînd de la jumătatea secolului, de producția atelierelor Atice, ceramica se transformă. Ea renunță, puțin cîte puțin, la figurile animale și la reprezentările de ființe monstruoase, pentru a se consacra, în special, imaginii omului în viața sa de zi cu zi (banchete, dansuri rituale) sau spre scene mitologice ori epice (luptele cu Amazoanele, războiul Troiei, legendele lui Hercule și Tezeu etc.). Tehnica este cea a figurilor negre pe fond roșiatic, cu incizii pentru a marca detaliile musculaturii sau ale veșmîntului, acest lucru cel puțin pînă pe la 535. Începînd cu această dată, începe să se utilizeze procedeul figurii roșii și se încredințează penelului redarea de detalii, ceea ce permite reproducerea cu mai multă precizie a trăsăturilor feței. Pictori ca Exekias și Amasis devin celebri folosind prima tehnică, Eufronios și Oltos, pe cea de-a doua.

Inspirația sculptorilor continuă să privilegieze în timpul acestei perioade figurile izolate de *kouroi* și de *korai*, chiar dacă e vorba de a reprezenta o divinitate sau un defunct grijuliu să rămîină sculptat după moarte, așezîndu-și o statuie pe mormînt. Puțin cîte puțin, totuși, personajele prind viață, relief, își văd veșmintele și trăsăturile feței împlinindu-se. La Atena, sînt reprezentate adevărate grupuri: *Moscoforul* din Muzeul Acropolei, care reprezintă un credincios purtînd pe umeri vițelul pentru sacrificiu, sau *Cavalerul Payne-Rampin* de la Luvru, care face corp comun cu calul său.⁵⁷

Aceste progrese în sculptură, încă modeste, merg mîna-n mîna cu realizările din domeniul arhitecturii religioase. Templul capătă măreție. Piatra și marmura înlocuiesc lemnul și cărămida. Planul dreptunghiular cu trei nave, separat de două rînduri de coloane, se impune, odată cu tendința de a ridica

edificiul pe un soclu cu tribune și de a-l înconjura cu un portic⁵⁸. În sfârșit, în acea epocă încep a se fixa cele două stiluri arhitecturale care stabilesc raportul între coloană și partea superioară: doricul și ionicul. Atît în primul cît și în celălalt, decorul ocupă, pe frontonul edificiului cît și pe frize, un spațiu important, fie că e vorba de un decor pictat sau, cazul cel mai frecvent, de basoreliefuri sculptate. Mai puțin tributari, ca în cazul sculpturilor ronde-blosse, constrîngerilor de măreție și soliditate, artiștii vor putea da operelor lor mai multă mișcare și, mai ales, își vor regrupa personajele în compoziții, reprezentînd, ca și pe vase, scene variate: vînători, lupte, evocări mitologice etc.

Pe parcursul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al VI-lea și al primului deceniu din cel de-al V-lea, arta greacă cunoaște o transformare profundă, consecință, în același timp a măiestriei tehnice dobîndită de creatori și a efectelor asupra mentalităților a marilor mutații politice și sociale care coincid, în anumite cetăți, și în special la Atena, cu instaurarea democrației. Odată cu apariția pe frontoanele templelor nu numai a unor scene mitologice, ci și a divinității reprezentate în toată gloria ei, odată cu schimbările operate în tratamentul chipurilor și al sentimentelor pe care acestea le exprimă – este momentul cînd surîsului puțin înțepenit al figurilor de bărbați și de femei din primele două treimi ale secolului al VI-lea i se substituie expresia severă și puțin tristă care, de exemplu, se regăsește la Apollo de Piombrio sau la celebra *Îmbufnată* –, odată cu suplețea mișcărilor și importanța dată modelului corpului omenesc, apar trăsăturile unei noi arte care marchează sfîrșitul perioadei arhaice și începuturile perioadei „clasice“.

Aceasta cunoaște apogeul la Atena în cursul jumătății de secol ce urmează după încheierea războaielor medice. Capitală a unui vast imperiu maritim, ale cărui venituri îi alimentează visteria, cetatea Atena este în contact cu toată lumea greacă și cu periferia „barbară“. Ea beneficiază, pe de o parte, de relativa eclipsare a rivalelor sale: Sparta, dominînd mereu militar, dar

prea închisă în tradiții pentru a vedea reînnoindu-se inspirația artiștilor săi, Corintul, hărțuit între cele două cetăți hegemonice ale Greciei peninsulare, Ionia, ruinată de dominația persană. Echilibrul instituțiilor sale, pacea socială pe care o impun în cetate deținătorii democrației, calitatea personalului politic, atașamentul cetățenilor la patria ateniană și la religia civică, ruinele războiului însuși care sînt peste tot, în această cetate unde totul se reconstruiește, toate aceste lucruri fac din Atena epicentrul unei arte care reușește minunea de a atinge universalul, traducînd în piatră și marmură aspirații care sînt cele ale elitei *polis*-ului. Dacă există „miracol grecesc“, atunci el se găsește în această sublimare a condițiilor de viață colectivă a ateniensilor, în concepția despre om, în sensibilitatea lor religioasă, ajungînd, printr-un imens efort de raționalizare, la redarea a ceea ce este permanent în om. 2000 de ani mai tîrziu, din această lecție, „umanistii“ și artiștii Renașterii vor extrage esența „revoluției lor culturale“, înaintea clasicismului francez al „Marelui Secol“ și a spiritului „Luminilor“.

Două nume sînt legate de preeminența artistică a Atenei: cel al lui Pericle, căruia îi revine meritul de a fi dat impulsul inițial, de a fi fixat orientările și de a fi găsit sumele necesare, și cel al lui Fidias, adevărat maestru al reconstruirii Acropolei, căruia, de altfel, Pericle i-a dat misiunea de a face din această colină sacră cel mai frumos ansamblu al lumii grecești. Fidias, de la care nu cunoaștem în mod sigur nici o operă ieșită din mîinile sale, avea pe atunci 35 de ani. Fiu al ateniensului Harmides, fusese, se pare, pictor înainte de a se fi consacrat sculpturii alături de Miron și de Policlet, și înainte de a-și fi făcut, în acest domeniu, o reputație de mare maestru, sculptînd, printre altele, un monument în onoarea lui Miltiade, statuile Atenei Lemnia și ale Atenei Promachos din Atena, cît și statuia lui Zeus din Olimpia.

Colina sacră, care a fost în grabă amenajată de Temistocle în perioada războaielor medice, era, pe la 460, acoperită de ruine și de monumente distruse. A trebuit să se distrugă pentru

a se reconstrui. Pentru a-și putea duce sarcina la bun sfârșit, Fidias s-a înconjurat de o echipă prestigioasă, cuprinzându-i pe arhitecții Ictinos, Mnesicles și Coroibos, antreprenorii Polignot și Colotes, sculptorii Alcamene, Paionios și Cresilas. Din 448 pînă în 432, Ictinos a construit, odată cu Partenonul, în întregime din marmură de Pantelic, sanctuarul cel mai venerat al Aticii și, probabil, edificiul cel mai tipic al arhitecturii religioase grecești, „templul“ prin excelență. Combinînd armonios doricul (coloane, arhitravă) și ionicul (friză continuă), arhitectul și echipa sa au calculat și executat totul cu minuțiozitate. Fidias, care era ocupat în timpul construirii templului cu realizarea și cizelarea statuii zeiței pe care trebuia s-o adăpostească, s-a pus pe treabă, sculptînd unele părți ale programului stabilit, care cuprindea, pe frontoane, nașterea miraculoasă a Atenei și cearta sa cu Poseidon pentru Atica, pe friza dorică lupta zeilor cu giganții, victoria grecilor asupra amazoanelor, cucerirea Troiei și centauiromahia⁵⁹, în sfârșit, pe friza ionică, faimoasa procesiune a Panateneelor.

Propileele, ansamblu de portaluri ce deschideau accesul spre Acropole, au fost construite între 437 și 431 de Mnesicles. Ansamblul se armoniza cu Partenonul și cu templul Atenei Nike, mic sanctuar construit după pacea din 421: o bijuterie din marmură care consacra resurecția și apogeul artei ioniene. În sfârșit, s-a construit, peste un lăcaș consacrat celor mai vechi culte din Atica aflat în fața Partenonului, Erehteionul (consacrat zeiței Atena și lui Erehteu, suveranul legendar al Atenei), un mic templu cu un plan interior complicat, dar a cărui eleganță exterioară și rafinament puțin cam prețios contrastau cu sobrietatea riguroasă a marelui templu. Început înainte de templul dedicat Atenei Nike, acesta n-a fost terminat decît pe la 407 de Filocles.

Chiar dacă Atena ocupă primul loc în producțiile arhitecturale ale epocii, datorită, în același timp, excelenței operelor realizate și importanței programului adoptat și pus în practică (odată cu reconstrucția Acropolei, Pericle a dat de muncă

atenienilor pentru mai bine de 20 de ani), aceasta nu a avut monopolul construcțiilor întreprinse în cursul acestei prime perioade de apogeu a epocii clasice. În cea mai mare parte a secolului al V-lea, cetăți și sanctuare panelenice au rivalizat puternic în generozitate pentru a ridica zeilor monumentele cele mai frumoase și mai mari. În Italia de Sud și în Sicilia, unde au fost construite, începînd cu secolul al VI-lea, ansambluri gigantice (precum templul Herei și al Atenei din Paestum), dăinuie moda edificiilor puternice, care combină, ca la Selinunt, elemente dorice și ioniene. În Peloponez, realizarea cea mai de văză este templul lui Zeus din Olimpia, edificat între 470 și 456, datorită afluxului de pelerini și pioaselor lor contribuții: aici domnește doricul și acesta oferă credincioșilor, în ciuda podoa-bei sale sculpturale, un decor de o sobrietate deosebită. Tot în această epocă, Egina, care a fost proclamată cetatea cea mai vitează după bătălia de la Salamina, își consacră cea mai mare parte din pradă pentru a finanța construirea unui templu dedicat zeiței Atena Afaia, Argosul edifică marele său templu dedicat Herei, iar micul orășel Bassae, în Arcadia, și-l consacră pe al său lui Apollo, la sfîrșitul secolului, în timp ce mișcarea de construcție sau de reconstrucție se întinde din nou pe litoralul Asiei Mici.

Această vîrstă de aur a arhitecturii sanctuarelor nu este dublată de nici o inovație revoluționară în materie de construcție și decorații. Planul de ansamblu se reduce întotdeauna la o sală dreptunghiulară, precedată, la cele două extremități, de porticuri, deasupra cărora se găsesc frontoane triunghiulare. Tehnica acoperirii cu decorații nu se schimbă nici ea, chiar dacă elementele decorative împrumutate registrelor sînt amestecate, adesea, cu caracteristicile doricului și ionicului. Singura nou-tate este apariția coloanei „corintice“, cu capitelul ei exuberant, coloană care cunoaște o largă difuzare la sfîrșitul secolului al V-lea.

În domeniul sculpturii, în special, se dezvoltă gustul clasic, fie că e vorba de tehnica ronde-bosse sau de arta basoreliefului.

Cu Fidias, despre care anticii ziceau că cine a putut să contemple statuia lui Zeus pe care acesta a realizat-o pentru templul din Olimpia – un ansamblu colosal de plăci de aur și de fildeș montat pe un tron de abanos – nu mai putea fi niciodată nefericit, triumfă o artă care, la antipozii academismului sever, vizează, prin seninătatea pe care o inspiră, ceea ce este permanent în natura umană și în raportul acesteia cu lumea. O atare inspirație animă și echipa care s-a constituit pentru a sculpta friza Panateneelor: 400 de personaje și 200 de animale desfășurate pe un basorelief de marmură de 160 de metri, care constituie expresia plastică cea mai înaltă a religiei civice, aceea pe care conducătorii cetății au căutat s-o pună în relief în cadrul cultului consacrat zeiței protectoare.

Alături de acest maestru de necontestat al sculpturii atice, două nume merită încă a fi citate. Mai întâi, cel al lui Miron din Teba, născut pe la 490, căruia îi datorăm printre primele realizări ce redau, cu multă veridicitate, mișcarea, precum grupul *Atena și Marsyas*, campionul Ladas, reprezentat în timp ce fugea pe vârful picioarelor, sau faimosul *Discobol*. Apoi, cel al lui Policlet din Argos care, între 460 și 420, a produs un anumit număr de opere, printre care statuia lui Cyniscos din Mantinea, *Doriforul* (purătorul de lance) și *Diadoumenul* (bărbatul ce se încoronează) – toate marcate de voința de a traduce euritmia corpului în repaos. Cu toate că a avut grijă să ilustreze în statuile sale din bronz teoriile matematice pe care le concepute asupra proporțiilor ideale ale corpului omenesc (a redactat, într-adevăr, un tratat, *Canon*), Policlet a știut să dea personajelor sale veridicitate și o ușurință în atitudini care, dacă le punem în legătură cu seninătatea expresiei, fac din el maestrul artei echilibrate și raționale la care se referea generația primului clasicism. Ceea ce îl caracterizează în general pe acesta, în afara perfecțiunii tehnice, este refuzul anecdoticului, al particularului, al etalării pasiunilor și a sentimentelor. Nimic violent nu se impune privitorului. Nimic nu este trecător și întâmplător. Totul

este măsură, pudoare, voință de a produce tipologii fizice și morale care să transceadă elementul *hic et nunc*.

Toate aceste lucruri nu vor dura mai mult decât prima perioadă a hegemoniei maritime a Atenei. De la sfârșitul „secolului lui Pericle“, apar primele semne ale unei schimbări în concepția operei de artă. Transformarea moravurilor care afectează societatea ateniană și neliniștea spiritelor, potențată de dificultățile legate de război, se traduc în domeniul artelor plastice – ca și în domeniile filosofiei, literaturii și teatrului – printr-o repunere în cauză, timidă la început, apoi din ce în ce mai pronunțată, a principiilor clasicismului. Pudoarea sentimentelor se atenuază, chipurile încep să exprime altceva decât impasibilitatea olimpiacă, temele reținute de artiști promovează pateticul și accidentalul. Este cazul, de exemplu, al decorațiilor vaselor cu fond alb – *lektyoi* –, depuse pe morminte: scenele de inspirație funerară marchează groaza și tristețea provocate de apropierea morții.

Aceeași situație se întâmplă și în ceea ce privește marea pictură, cea a vastelor compoziții murale care decorau zidurile templelor și pe care nu le cunoaștem decât din informațiile culese din texte ori de pe reproduceri reduse realizate de olari. Artei măsurate a unui Polignot din Tasos, care a executat între 480 și 450 grandioase decorații murale la Atena, Plateea și Delfi și a cărui influență a fost imensă, au succedat compozițiile unui Zeuxis din Heraclea (în Grecia Mare) sau ale unui Parasios din Efes, marcate de dorința autorilor de a reprezenta episoade dramatice și de a exprima sentimente violente.

Aceste noi caracteristici se vor afirma pe parcursul secolului al IV-lea. Concepțiile estetice care s-au afirmat în Atena lui Pericle și care corespundeau idealului politic și religios al *polis*-lui nu puteau să nu fie afectate de consecințele bulversărilor intervenite în lumea elenică. Interminabilele conflicte dintre cetăți, disensiunile interne, epuizarea finanțelor publice, relația îndepărtare de cultele civice și interesul crescut purtat de greci divinităților străine și altor culte considerate că asigură

inițiaților mîntuirea în viața eternă, toate aceste lucruri au modificat condițiile în care se elaborau programele arhitecturale și proiectele decorative.

Totuși, dacă nici o altă realizare a epocii nu poate fi comparată cu șantierul de pe Acropole, lumea greacă n-a dus lipsă, în timpul acestei perioade frămîntate, de prestigioase construcții, dispersate într-un mare număr de orașe și sanctuare. În secolul al IV-lea, Atena își înfrumusețează sanctuarul din Eleusis, Delfi și Efes își reconstruiesc, primul, templul lui Apollo, al doilea, *Artemision*-ul, incendiat de Herostrat în 356⁶⁰, în Epidaur ofrandele credincioșilor lui Asclepios au permis să se ridice faimosul teatru, în sfîrșit, numeroase temple dedicate divinităților poliade au fost construite în regiuni rămase pînă atunci departe de marile construcții comandate de conducătorii cetății: templul Atenei la Tegeea, cel al lui Apollo Ptoios în Beoria etc.

Atena, deci, a încetat să mai fie centrul care, de-o manieră cvasihegemonică, să emane comenzi și idei. În Asia Mică, acolo unde bogățiile rămăseseră destul de considerabile pentru a putea finanța importante programe de construcție și decorație, artiștii au mers să caute comenzi și inspirație: la Xantos, în Licia, unde a fost edificat, în primul sfert al secolului, un mormînt regal ornat cu statui ale „nereidelor“ (nimfe ale mării), la Halicarnas, în Caria, unde regina Artemisia II a ridicat în memoria regelului ei soț, Mausolos, un monument colosal („Mausoleul“), din care nu ne-a mai rămas aproape nimic, în afară de elementele de decor păstrate la British Museum, la Efes, pentru reconstrucția giganticului Artemision ars în 356 etc. Arhitecții, ca și sculptorii, sînt greci, dar trebuie să satisfacă anumite exigențe ale comanditarilor lor, deci să facă ca în proiectele lor să intre elemente împrumutate de la culturile locale. Mausoleul din Halicarnas are, astfel, deasupra o piramidă, iar majoritatea monumentelor edificate în acea perioadă sînt dotate, la cererea clienților orientali, cu o decorație foarte diferită, în spiritul ei și prin temele abordate, de cea a clasicismului din Atica.

În contact cu Orientul, se accentuează anumite tendințe, deja perceptibile în statuaria elenică de la sfârșitul secolului al V-lea. O artă mai sensibilă se afirmă în detrimentul figurilor atemporale din vremea lui Pericle. Scopas din Paros (420-350 î.e.n.), care participă la decorarea templului din Efes și al mausoleului din Halicarnas, dar care execută și numeroase lucrări în Atena și Peloponez (Herakles din Siciona, Afrodita din Elis), sculptează personaje încrâncenate, exprimând pasiunea devoratoare și tumultul interior, precum *Menada cu puiul de căprioară*. Atenianul Praxiteles (~390~330), care a început să sculpeze în registrul lui Policlet, reprezintă când femei despuiate, corpolente, inspirându-se de la soția sa – care-i era, în același timp, și model – Phryné (Afrodita din Cnidos, Afrodita din Tespis etc.), când figuri de tineri avînd un corp svelt și o față efeminată, încarnîndu-i pe Apollo, Hermes sau Eros. Proporțiile sînt îndrăznețe, fețele cu un profil foarte pur sînt alungite și grațioase. Poziția în care sînt figurați efebii și zeii este departe de forța liniștită care îi anima pe viguroșii atleți din secolul al V-lea. Cît despre Lisip din Siciona, portretistul oficial al lui Alexandru cel Mare, a cărui operă imensă se întinde pe parcursul a 60 de ani, între 370 și 310, chiar dacă se inspiră și el din modelele lui Policlet, dă figurilor sale de bărbați – *Herakles Epitrapezios* și, mai ales, *Apoxiomene* (atletul care își șterge trupul de sudoare după un efort) – o suplete și o mobilitate pe care nu le aveau cele ale maestrului din Argolida. Atleții săi au mușchii ieșiți în relief, ochii neliniștiți, gura puțin crispată. Pugiliștii săi au nasul turtit și urechile umflate. Realismul și gustul pentru patetic biruie, la Lisip, ca și la imitatorii săi contemporani, atemporalitatea senină a figurilor clasice

Același lucru se întîmpla și în ceea ce privește pictura, atunci în plin avînt, mai puțin sub forma minoră pe care o îmbracă decorurile obiectelor de ceramică – aceasta din urmă, după ce a cunoscut apogeul în secolul al V-lea, intră într-un relativ declin în perioada de dinaintea cuceririi macedonene – cît în genul nobil al mării picturi murale, de la care, din păcate,

nu cunoaștem decît ceea ce ne transmit textele ori ne lasă să întrevădem palidele copii din epoca romană. Marele nume este aici cel al lui Apeles din Colofon, și el portretist atras de Alexandru, a cărui operă, ca și cea a lui Lisip, reliefează, în parte, arta elenistică. Dacă urmărim descrierile pe care le-au făcut anticii în legătură cu principalele sale creații (o *Afrodita Anadromenes*, un *Alexandru cu fulgerul*, o alegorie a *Calomniei* etc.), regăsim în tablourile sale trăsăturile care disting statuaria secolului al IV-lea de cea a primului clasicism: o natură exuberantă, figuri umane exprimînd sentimente violente, gust pentru drapaje și podoabe complicate, la la fel ca și cea pentru nuditatea corpurilor. Dar Apeles și emulii săi au făcut ca, în același timp, pictura antică să treacă prin niște transformări revoluționare. Lor li se datorează faptul de a fi reușit să redea profunzimea și etajarea planurilor, ca și impresia volumului, grație jocului de lumini și umbre.

Nu există o adevărată ruptură în materie de arhitectură și de arte plastice între perioada ce precede imediat cucerirea lui Alexandru și vremurile „elenistice“ Asistăm doar la exacerbarea tendințelor care au caracterizat arta secolului al IV-lea, și care se accentuează odată cu deplasarea centrului de gravitate de la elenismul Greciei continentale și insulare spre Orient, odată cu dezvoltarea mecenatului princiar, cu cel al „burgheziei“ urbane, la fel de înclinată în a-și înfrumuseța diversele reședințe, odată cu înmulțirea și accelerarea schimburilor culturale de-a lungul întregii zone mediteraneene și pînă departe, în interiorul Asiei.

Vorbim încă de istorie europeană atunci cînd evocăm producțiile intelectuale și artistice ale statelor născute din destrămarea imperiului macedonean? Esențial este, de fapt, ceea ce se întîmplă în Alexandria, Pergam, Milet sau Antiohia, adică pe malurile africane și asiatice ale Mediteranei elenizate. Grecia, devenită teatrul unor războaie fără sfîrșit și pierzîndu-și orice independență, nu mai este decît o provincie sărăcită al cărei rol politic se reduce simțitor. Atena însăși este încă de atunci pentru

Elada un oraș-muzeu, deja un fel de loc de pelerinaj pentru călători-esteți, dar academismul care domnește aici nu duce la nici o inovație. Dacă civilizația elenistică își are locul ei aici, aceasta este pentru că tot ceea ce s-a elaborat nou în teritoriile extraeuropene cucerite de Alexandru s-a făcut sub impulsul grecilor, printr-o osmoză între civilizația lor și culturile autohtone, și pentru că produsele acestui imens mixaj cultural au pătruns și au fecundat – datorită contactelor cu Occidentul, prin intermediul marinarilor, al negustorilor, călătorilor și, în curînd, al legionarilor romani – întregul nostru continent.

Arhitectura elenistică a inovat puțin dacă ar fi s-o comparăm cu cea din perioada clasică. S-au construit sau s-au reconstruit temple vaste, precum sanctuarul din Didymai⁶¹, dar nu s-a integrat, în realizarea acestor grandioase edificii, nici unul din elementele novatoare care, împrumutate din Orient, ar fi permis revoluționarea artei de a construi, fie că e vorba de arc, de boltă ori de cupolă. Dacă există totuși, vreo inovație, acest lucru se vede în domeniul urbanismului, în special în repartitia elementelor tradiționale ale orașului – agora, teatru, gimnaziu etc. – și în împărțirea regulată a locuințelor, totul fiind conceput după un plan organizat în funcție de scopuri atît estetice cît și funcționale. Deja în secolul al V-lea, Hipodamos din Milet elaborase un plan în formă de tablă de dame, cu străzi vaste, perfect aliniate, și cu o repartizare a edificiilor pe sectoare, dar acest principiu nu a fost aplicat decît la o scară redusă. Odată cu orașul elenistic, și în special cu cea mai importantă și mai prestigioasă dintre ele, Alexandria din Egipt, acest principiu devine regula de concepție a unui urbanism revoluționar, cu căi perpendiculare străjuite de clădiri cu mai multe etaje, cu portici înconjurînd piețele publice sau mărginind principalele străzi, cu teatre din piatră și cu locuințe bogate, frumos decorate.

Artele plastice oscilează între două tendințe principale. Prima este reproducerea la infinit a operelor clasice, fie că este vorba doar de a se inspira din ele pentru a concepe figuri

originale cu o oarecare prospețime – *Venus din Milo*, sculptată în secolul al II-lea și al cărei autor ne este necunoscut, constituie un bun exemplu –, fie că e vorba de difuzarea în serie de replici și copii ale unor opere celebre. Avîntul sculpturii de apartament face ca unele capodopere să fie reproduse cu zecile, dacă nu cu sutele, în special cele din a doua perioadă a clasicismului, care-i are drept reprezentanți pe Scopas și pe Praxitele. Atena se va specializa în acest domeniu și dacă putem, de exemplu, să ne facem astăzi o idee despre cum arăta zeița Atena cizelată de Fidias pentru Partenon, acest lucru este posibil grație replicii acestei opere care a fost găsită în Pergam. Alături de aceste modele, mult apreciate de colecționarii particulari bogați, proliferază statuile inspirate după cele ale măestrilor din trecut și care, aproape toate, decad într-un manierism academic: Afro-dite despuiate, efebi delicați reprezentîndu-i pe Apollo și pe Hermes, Dionysos-copil în varii replici, satiri și silenii prinși în dansurile lor deșănțate etc. Artiștii care se dedică reproducerii acestor modele nu-i mai onorează pe zei, ci satisfac gusturile unui public senzual și rafinat.

Cealaltă tendință prelungește, dimpotrivă, și accentuează gustul, deja larg răspîndit în secolul al IV-lea, pentru reprezentarea sentimentelor violente, a episoadelor dramatice, a pasiunii împinse pînă la frenezie. La Pergam și în Rodos acest „romantism“ a atins paroxismul. Primul, cu gigantica sa friză de pe altarul lui Zeus și cu galul său învins care-și ucide soția înainte de a-și lua viața, pentru a scăpa de robie, al doilea, cu celebrul său „colos“ gîndit de Hares, și cu nu mai puțin faimosul grup Lacoön și cei doi fii ai săi, convulsionați sub mușcătura șerpilor, pe care-l va admira Michelangelo. Pateticul domnește aici complet, așa cum este prezent și la Antiohia, unde Eutyhides sculptează grupul *Fortuna*, și peste tot unde se impun influențele lui Lisip și ale Școlii sale, sau cele ale lui Bryaxis, autorul statuii lui Serapis din Alexandria.

Nu totul este melodramă în piatră și marmură în aceste producții ale sculpturii elenistice. O statuie anonimă, precum

Victoria din Samotrace, transmite o reală seninătate și multe dintre operele judecate drept „grandilocvente“ poartă în ele grija pe care au avut-o artiștii de a exalta măreția omului și puterea naturii. În ceea ce privește sculptura, adesea blamată și ea, din Alexandria Egiptului (cuvîntul „alexandrinism“ fiind folosit pentru a desemna o estetică mediocră și manieristă), ea este departe de a fi peste tot convențională și repetitivă. Alături de unele opere academice inspirate din cea mai fadă mitologie, ea a știut să combine frecvent realismul vieții de zi cu zi cu o senzualitate avînd vagi nuanțe de compasiune, făcînd din copil tema sa predilectă, exersîndu-și gustul pentru pitoresc, legînd alegoria de evocarea naturii.

Aceleași tendințe se manifestă în pictura murală, chiar dacă nu putem să ne facem o idee precisă despre aceasta decît plecînd de la texte vechi, de la mozaicuri și fresce din campaniene (mai ales la Pompei), direct inspirate din modelele grecești, și de la rare descoperiri arheologice, precum mormintele macedonene de la Lefkadia și Vergina-Palatitsa (datînd din secolele al IV-lea și al III-lea). Paralelismul cu evoluția artei statuare este foarte clar, artiștii împărțindu-se între mereu continua evocare a unei mitologii convenționale, pateticul situațiilor și al figurilor și reprezentarea realistă a naturii. Din ceea ce putem imagina ori reconstitui, reiese că pictura elenistică a fost, se pare, bine reprezentată, pictorii fiind aceia care, foarte adesea, i-au precedat pe sculptori în căutarea unor efecte.

În schimb, declinul ceramicii pictate, deja perceptibil la sfîrșitul secolului al IV-lea, s-a accentuat tot mai puternic, odată cu înmulțirea atelierelor în întreaga lume greacă (Atena pierzîndu-și monopolul) și cu afirmarea gustului clientelei înstărite pentru alte produse de lux: vase metalice, produse din aur și argint, obiecte din fildeș și din sticlă etc. Figurinele care duseseră departe reputația Beoției și a cîtorva centre din Asia Mică și-au pierdut și ele din atractivitate. Producția în serie a unor obiecte din teracotă, care reprezentau, caricatural, personaje de orice gen, nu numai tinere fragede și suave, a marcat, odată cu

relativa „democratizare“ a cererii, un recul incontestabil al calității. Aceasta este situația a ceea ce mai subzista din elenism înaintea cuceririi romane. Departe de a face să dispară diversele curente care compuneau patrimoniul cultural și artistic al lumii elenistice, aceasta avea să-și extindă, timp de patru secole, geniul în cea mai mare parte a Europei și să hrănească cu această sevă mereu vie civilizația latină.

Capitolul 5

ITALIA ROMANĂ (DE LA NAȘTEREA CETĂȚII LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL III-LEA Î.E.N.)

■ *Roma, cea care va realiza prima unificare a unei părți din spațiul european, prinde contur într-o Peninsulă Italică care, la rîndul ei, nu este în secolul al VIII-lea. decît un puzzle heteroclit de popoare supuse influenței grecești și feniciene în Sicilia și în Italia meridională. Din acest mozaic se nasc etruscii, instalați în Toscana, aliați cu cartaginezii împotriva grecilor și purtători ai unei civilizații originale. Organizați în cetăți-state conduse mai întîi de regi, apoi de o aristocrație a marilor proprietari, și-au construit o cultură în care influența greacă se amestecă cu vechea zestre mediteraneană și cu elemente împrumutate din Orient.*

■ *Nașterea Romei, în centrul cîmpiei Latium, devine obiectul unei legende care o atribuie lui Romulus și fratelui său geamăn Remus, hrăniți de o lupoaică, acesta din urmă fiind eliminat de Romulus după o ceartă dintre cei doi. Istoricii au corectat mitul fondării Romei: Roma a fost fondată, se pare, în secolul al VI-lea de către etrusci, care i-au transmis civilizația. La sfîrșitul secolului al VI-lea, înfrîngerile etruscilor în fața grecilor permit romanilor să-i alunge pe regi și să proclame Republica, supusă de atunci aristocrației patricienilor care domina plebea.*

■ *Așezată în defensivă în raport cu puternicii ei vecini care o amenință, Roma trebuie să mai și rezolve conflictul care-i opune*

pe patricieni plebeilor. După retragerea lor pe Aventin, aceștia din urmă obțin cedarea de drepturi politice care șterg, puțin câte puțin, distincțiile inițiale în favoarea unora noi, care-i vor opune pe bogați (nobilitas) săracilor.

■ *După ce a organizat, în secolul al IV-lea, o excelentă armată a cărei unitate de bază este legiunea, Roma cucerește Italia în secolul al III-lea. Ea își desăvârșește atunci organizarea guvernării sale fondată pe adunările de cetățeni, Comițiile, o ierarhie de magistrați aleși și un Senat care asigură continuitatea Republicii și din care fac parte reprezentanții marilor familii. Italia cucerită este administrată de prefecți însă locuitorii săi aveau drepturi civice mai restrânse decât cetățenii capitalei.*

Deși grecii au știut să creeze între ei o adevărată unitate de civilizație, ei s-au dovedit incapabili de a ieși din cadrul politic al cetății și de a opune, în consecință, o rezistență durabilă puterilor organizate care se găseau la periferia Eladei. Imperiul lui Alexandru a avut o existență prea scurtă pentru a procura lumii grecești unitatea politică ce i-ar fi permis să supraviețuiască marilor frământări ale secolului al IV-lea și nici una din marile monarhii fondate de succesorii cuceritorului macedonean nu a știut să-și impună hegemonia rivalelor sale, ceea ce a permis romanilor să le cucerească una după alta.

Prima tentativă adevărată de unificare aplicată unei fracțiuni importante a spațiului european aparține Romei. Cu siguranță, nu toată Europa a fost supusă legii cuceritorilor latini. Germania și imensele spații situate în estul și nordul Dunării și al Rinului au scăpat aproape în întregime dominației acestora. Însă Europa de sud în totalitatea ei, cea de vest și de centru, în special, au fost puternic romanizate. Imperiul, chiar dacă va dispărea în secolul al V-lea, ca urmare a consecințelor conjugate ale degradării societății în interior și a loviturilor date de popoarele barbare, amintirea unei unități romane și cea a unei *pax Romana* vor supraviețui acestui dezastru pe parcursul întregului Ev Mediu și vor inspira pînă în epoca modernă încercările de unificare a continentului.

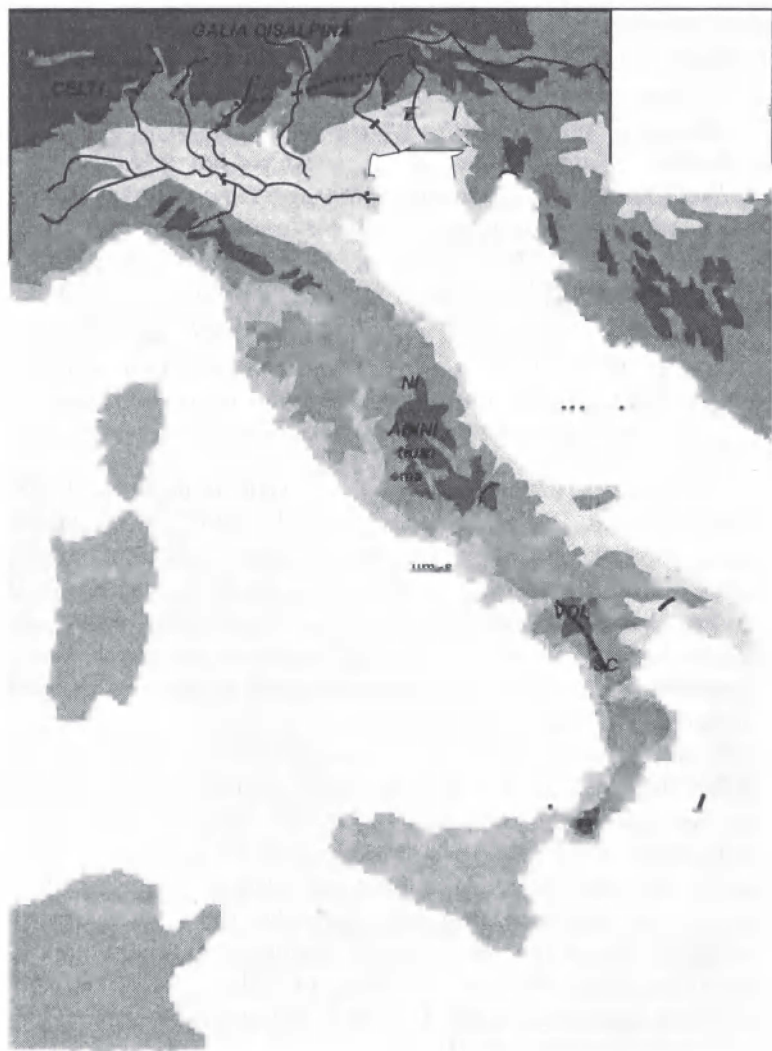
Italia primitivă și prezența etruscă

Cîte bogății și cîte splendori pe coasta Campaniei, această capodoperă la care natura a contribuit cu tot geniul ei! Mai adăugați cîmpiile fertile, coastele mereu înșorite și atît de bine expuse, desișurile lipsite de orice le-ar putea dăuna, pădurile umbroase, vegetația variată, munții de unde coboară atîtea adieri de vînt, rodnicia seminței, a vinului, a uleiului, turmele ce poartă prețioasa lor lînă, taurii plini de forță, lacurile, nenumăratele fluvii și izvoare care o stropesc, mările, porturile, acel pămînt care se oferă peste tot comerțului și care înaintea, de la sine putere, spre marea involburată, grăbit să le dăruiască muritorilor fericirea.

Astfel se exprimă Pliniu cel Bătrîn (*Istoria naturală*, III-6) în secolul I e.n. Dacă pentru acest „om din nord“ (el s-a născut în apropierea lacului Como), Campania este un adevărat paradis terestru, acest lucru este posibil pentru că Pliniu cel Bătrîn o compară cu restul Italiei peninsulare – „Italia“ antică exclude cîmpia Padului, locuită de celți și care purta numele de Galia Cisalpină, cît și limita muntoasă din nord –, ținut în general vitregit de natură și sărac totodată.

Muntele este omniprezent, ca și în Grecia. Nu tocmai cu vîrfuri impunătoare, dar greu de trecut. Munții Apenini ocupă cea mai mare parte a peninsulei și creează un relief foarte compartimentat. Regiunile joase sînt rare și de mică întindere, adesea izolate unele de celelalte. Cele mai vaste și, în același timp, mai fertile, mai ales cînd solul lor este compus din cenușă vulcanică, sînt situate pe versantul occidental al Apeninilor. În afara Campaniei, care era în admirația lui Pliniu cel Bătrîn, cele mai importante regiuni sînt Latium și Maremma toscană, și una și cealaltă presărate cu mlaștini.

Malurile Italiei peninsulare sînt adesea neprimitoare și nu tocmai propice navigației. Acest lucru explică faptul că romanii au rămas multă vreme păstori și agricultori și nu marinari ori

negustori, precum grecii și multe alte popoare din zona Mediteranei. Condițiile climaterice sînt puțin diferite de cele din Grecia, cu ploi, totuși, mai abundente, care cad mai ales primăvara și toamna sub forma unor averse puternice, și o zonă forestieră mai bogată (mult mai întinsă în perioada Antichității). În sfîrșit, adevărat pod între Africa și Europa, așezat în centrul bazinului mediteranean, Italia se bucură de o remarcabilă situație geografică.

În momentul cînd, după tradiție, are loc nașterea Romei (adică la mijlocul secolului al VIII-lea, în 753 î.e.n.), Italia se prezintă ca un puzzle heteroclit de popoare ale căror origini rămîn și astăzi puțin cunoscute. În afară de etrusci și de grupurile încă numeroase de popoare mediteraneene, precum ligurii în nord-vest și în Sardinia, elimii și sicanii în Sicilia, toate instalate de multă vreme, peninsula este ocupată din plin de populații de limbă indo-europeană, grupate global sub numele de „italice”: latinii în cîmpia centrală, umbrienii, sabinii, samniții, pelignii, marsii în centru, oscii, volsicii, lucanii, messapii, iapygii și bruttii în sud, picienienii și veneții în nordul Apeninilor. S-a crezut multă vreme că au venit, în valuri succesive, în mileniul al II-lea din diverse teritorii urmînd calea terestră septentrională sau cea maritimă. Dar această interpretare „invazionistă” este astăzi foarte controversată, ca de altfel toate tezele relative la indo-europeni. Numeroși specialiști (P. de Francisci și M. Pallottino, în special) cred că asimilarea populațiilor italice s-a făcut prin contacte pașnice, în timp, și nu prin sosirea brutală de grupuri etnice indo-europene, deja puternic organizate și diferențiate. Aceeași situație va fi și pentru etrusci, ca și pentru celții instalați în cîmpia Padului.

Popoarele al căror nume ne-au fost transmise de tradiția istorică nu coincid cu marile arii culturale pe care investigațiile arheologilor au permis să fie decelate: *terramare*-le în cîmpia Padului, civilizația „apeninică” și civilizația cîmpurilor de urne din perioada bronzului, cultura „lațială” și, mai ales, civilizația villanoviană (după numele Villanovei, în apropiere de Bologna)

în perioada fierului, caracterizată în special prin ritul incinerării și prin folosirea urnelor biconice pentru adăpostirea cenușei. Aceasta din urmă a cunoscut o puternică înflorire în secolul al VIII-lea î.e.n., în special în Toscana și Latium.⁶²

Chiar dacă peninsula era izolată pînă în secolul al VIII-lea î.e.n. ea s-a deschis influențelor exterioare, venite dinspre mare și Orient, modificînd anumite caracteristici ale culturii villanoviene. Asistăm, sub influența fenicienilor, care și-au instalat puncte comerciale în Sicilia și Italia meridională, și a grecilor, mai întîi pirai și prospectori, apoi neguțători și colonizatori, la apariția orașelor, la generalizarea scrisului și la difuzarea de produse de artizanat grecești. Fondatori, după cum s-a văzut, a numeroase cetăți – Siracuza, Agrigent, Selinunt, Crotona, Tarent, Sibaris, Cumae, pentru a nu le cita decît pe cele mai renumite –, locuitorii „Marii Grecii” au contribuit la progresul populațiilor indigene, fără ca totuși să încerce să le asimileze, nevăzînd în ele decît o rezervă de mînă de lucru, de furnizori și de clienți. Ei nu au putut împiedica, totuși, ca, în contact cu ei, aborigenii să se „hrănească” cu știința și tehnicile lor – începînd cu cea a armelor – pînă în momentul cînd au devenit un pericol pentru colonizatori, ei înșiși pradă, începînd cu secolul al VI-lea, unor conflicte sinucigașe (în 511 Crotona distruge Sibaris) și pînă la primele atacuri ale cartaginezilor.

Din acest puzzle de popoare, limbi și culturi care caracterizează Italia primitivă se naște o civilizație de o extremă originalitate, de la care Roma a primit o moștenire bogată și care a transmis Romei moștenirea sa elenică. Începînd din secolul al XIX e.n., săpăturile au scos la iveală un material considerabil care ne-a permis s-o cunoaștem mai bine, dar poporul care a dezvoltat această civilizație, etruscii, păstrează și astăzi o parte din misterul său. Limba acestora, într-adevăr, nu a putut fi descifrată. Se poate citi, deoarece este scrisă într-un alfabet adaptat după cel al grecilor. Se știe doar că nu este de origine indo-europeană. Dar, în absența unui text bilingv care ar da cheia nenumăratelor inscripții recenzate, nu au putut fi traduse decît cîteva zeci de cuvinte.

Originea etruscilor este, în aceste condiții, foarte puțin cunoscută și deosebit de controversată. Încă din perioadele antice, două teze s-au opus: cea a lui Herodot, care vedea în etrusci descendenții și colonizatorii lidieni care au părăsit masiv această regiune din Asia Mică în urma foametei, și cea a lui Dionysos din Halicarnas, care îi considera, dimpotrivă, ca autohtoni. Etruscologii s-au pus astăzi de acord asupra unei soluții mixte, care permite explicarea unor puternice elemente orientale în această civilizație și rapiditatea dezvoltării sale. Nimeni nu mai crede în migrarea unui popor întreg sau în maturizarea subită a unei populații autohtone închise în ea însăși, ci se avansează ipoteza că grupuri mici, venite din Orient sau purtătoare ale unei culturi bogate în elemente orientale, au putut să se instaleze – într-o epocă greu de definit – pe coastele Toscanei și că, progresînd spre interior sau, pur și simplu, făcînd să pătrundă treptat cultura lor au modificat, puțin cîte puțin, dar într-un mod radical, civilizația villanoviană stabilită anterior.

Oricum ar fi, dominația unei părți importante din Italia peninsulară de către etrusci pare stabilită în secolul al VIII-lea î.e.n. Etruriei propriu-zise, ale cărei limite sînt, în linii foarte mari, cele ale Toscanei de astăzi, se adaugă Latium și Campania la sud, Emilia-Romagna și cea mai mare parte a cîmpiei Padului, la nord. Aliați cu fenicienii din Cartagina, etruscii drenează comerțul Mediteranei occidentale în detrimentul grecilor din Marsilia (foceenii) și din Italia de sud, ceea ce nu s-a petrecut fără a provoca grave conflicte. În 530, flotele etruscă și cartagineză îi zdrobesc pe focreeni în fața Alaliei, reglînd provizoriu problema hegemoniei în marea tireniană, iar Cume din Campania rezistă asalturilor aliaților și, din secolul al V-lea, încep să bată în retragere. În 474, siracuzanii și grecii ies victorioși în fața celor din Cume. În 423, samniții coborîți din munți cuceresc Capua și pun capăt dominației etrusce în Campania. La începutul secolului al IV-lea, latinii preiau ofensiva, cucerind Veii în 396, în timp ce celții își recuceresc pozițiile în cîmpia Padului. Declinul se accelerează în secolul următor și,

în 265, cucerirea oraşului Volsinii marchează sfârşitul cuceririi Etruriei de către romani. Civilizaţia sa va supravieţui acestei prăbuşiri nu numai în Toscana, ci în toată Italia romană.

Atît istoria instituţiilor, cît şi istoria politică a efemerului „imperiu“ etrusc ne fac să ne gîndim la cea a Eladei. Şi aici domină o civilizaţie urbană, al cărei mod de viaţă diferă radical de cel al popoarelor italice înconjurătoare. Baza organizării socio-politice este cetatea-stat, mai întîi condusă de un rege dotat cu puteri aproape absolute (*lucumon*), apoi de o oligarhie restrînsă a unor mari familii care controlau înaltele magistraturi şi Senatul. Spre deosebire de ceea ce se va petrece la Roma, Etruria nu a cunoscut o împărţire a drepturilor şi a puterilor între diversele clase ale societăţii. În afară de casta privilegiată a marilor proprietari şi a clienţilor ataşaţi fiecărei *gens*, grosul populaţiei era compus din sclavi şi trăia în condiţii extrem de dificile. De aici au rezultat violente lupte sociale care au însîngerat numeroase cetăţi la începutul secolului al III-lea şi care au grăbit declinul puterii etrusce. La Volsinii, o revoltă a ajuns să dea, pentru o vreme, puterea sclavilor şi, pentru a pune capăt acestei situaţii, nobilimea locală a apelat la romani, aceştia cucerind în 265 ultima cetate independentă a Etruriei.

Ca şi cetăţile greceşti, ameninţate în secolul al IV-lea de puternicii lor vecini, oraşele etrusce nu au ştiut să se unească pentru a ţine piept pericolului. Desigur, existau instituţii federale, grupîndu-i anual pe reprezentanţii celor 12 cetăţi ale Etruriei în sînul Consiliului care-l desemna pe *sacerdos* (marele preot), dar acestor organisme le lipsea eficacitatea, ele nereuşind să împiedice dezbinarea statelor membre, şi acest lucru în momentele cele mai grave. Astfel Veii, care restabilise monarhia, nu a fost ajutată de celelalte cetăţi rămase sub un regim aristocratic cînd aceasta a trebuit să înfrunte, la începutul secolului al IV-lea, asalturile tinerei puteri romane.

Buni agricultori, care practicaau irigarea şi drenajul terenurilor mlăştinoase, etruscii au fost şi excelenţi meşteşugari, producători de numeroase obiecte din teracotă (vase, urne funerare,

reliefuri pentru decorarea monumentelor) și, mai ales, făuritori, grație zăcămintelor de cupru din zona Toscanei și a minereurilor de fier din insula Elba, ai uneia dintre cele mai puternice industrii metalurgice a Antichității. Au excelat, de asemenea, în activitățile din domeniul maritim și în comerțul pe distanțe lungi, ajungând din Adria și Spina pînă în Europa Centrală, și stabilind cu Marea Grece și celelalte regiuni ale Eladei raporturi economice fructuoase.

Numeroasele contacte cu lumea elenică explică influența profundă pe care aceasta a exercitat-o asupra civilizației etrusce. O influență artistică, în primul rînd, marcată încă din secolul al VI de puternica difuzare a modelelor ioniene, atît în materie de sculptură (Apollo din Veii), cît și în ceramica decorată și marea pictură. O influență religioasă, de asemenea, odată cu adoptarea a numeroase divinități aparținînd panteonului elenic (Apollo, Atena) sau asimilate acestuia (Junona / Hera, Jupiter / Zeus), și cu asimilarea povestirilor eroice și a legendelor homerice.

Totuși nimic din toate acestea nu constituie o demarcare față de marea civilizație vecină. Etruscii și-au construit, de fapt, o cultură originală, în care domină elementele împrumutate din Orient și cele care derivă din vechiul fond mediteranean anterior venirii indo-europenilor. Acestea apar în statutul femeii, așa cum ni-l prezintă frescele murale ale mormintelor din Tarquinia ori grupurile care ornează sarcofagele ce conțin rămășițele unor cupluri aristocratice. Soția era, într-adevăr, admisă pe picior de egalitate la sărbătorile și banchetele care punctau viața nobilelor familii (acest lucru îi scandaliza pe greci și apoi pe romani) și juca, se pare, un rol deloc neglijabil în afacerile politice ale cetății.

Arta etruscă este, la rîndul ei, purtătoarea unei inspirații care nu este decît parțial tributară Greciei. Ea se distinge de aceasta prin alegerea materialelor (bronzul, metalele prețioase, argila, mai mult decît piatra și marmura), prin gustul său de supraîncărcare decorativă, dar și de stilizare și simplificare, prin

dezinteresul pentru a degaja din ele o anumită frumusețe ori vreun adevăr ideal. Arhaismul a persistat aici mai multă vreme decît pe pămîntul elenic, iar clasicismul n-a exersat decît o influență minoră.

În domeniul arhitectural și urbanistic, etruscii au fost mari novatori. Din orașele lor, clădite pe pitoni stîncoși cu materiale fragile (lemn și cărămizi), nu a mai rămas nimic, eventual fundațiile și, uneori, puternicile incinte din tuf vulcanic. Știm, totuși că au ajuns să cunoască arcul frînt, cupola și bolta și că edificau orașele după un plan în formă de tablă de dame, plecînd de la două axe perpendiculare, orientate respectiv spre nord-sud și est-vest și care aveau să se numească la Roma – moștenitoare atît a acestei practici cît și a altor inovații etrusce – *cardo* și *decumanus*. Veneau apoi trasarea incintei sacre a orașului, numită *pomoerium*, și construcția zidurilor protectoare, în interiorul cărora fiecare pătrat al „jocului de table” adăpostea un grup de locuințe.

Dar mai ales în materie de credințe religioase și de cult, au dezvoltat locuitorii Toscaniei primitive o civilizație foarte diferită de cea a grecilor. Religiei surîzătoare, optimiste, apropiate de omenesc care caracterizează – cel puțin pînă în secolul al IV-lea – popoarele Eladei, etruscii opun o concepție foarte sumbră despre divin și despre raporturile sale cu muritorii. Zeii lor sînt implacabili și fixează ireversibil destinul oamenilor. De aceea singura atitudine posibilă, pentru aceștia din urmă, este de a afla semnele care prefigurează un viitor pe care nu-l pot influența în nici un fel. De aici, importanța pe care o acordau, ca și în cazul caldeenilor și al multor altor popoare din Orientul Apropiat, divinației, adică cunoașterii voinței divine prin observarea zborului păsărilor (practicată de *auguri*) sau a intestinelor animalelor sacrificate (efectuată de *haruspici*). Nici un alt act important din viața cetății, fie că era vorba de construcția unui oraș, a unui templu ori de vreo declarație de război, nu era pus în practică fără a-i fi consultat, în prealabil, pe zei.

O altă diferență fundamentală de cea a grecilor și, mai târziu, de cea a romanilor este aceea că religia etruscilor este o religie revelată, a cărei doctrină este conținută într-un ansamblu de cărți sacre și se bazează pe un mit fondator: învățătura regulilor disciplinei etrusce propovăduită de geniul Tages, un înțelept cu cap de copil, și de nimfa Begoia. Ea este, de asemenea, o religie a mântuirii, lucru care dă frumusețe acestei credințe într-o lume de dincolo de moarte. De aici, grija cu care etruscii și-au construit și întreținut necropolele în care mormintele erau edificate după modelul casei defunctului, dar mult mai solide și mai luxoase. Războinicul, înconjurat de armele sale, femeia, de bijuteriile și de ustensilele de pe lângă casă, puteau duce, în aceste condiții, o existență veșnică, căreia îi erau predestinați.

Influența pe care etruscii au exercitat-o asupra civilizației Romei antice este considerabilă, fie că este vorba de civilizația materială (planuri de orașe, elemente arhitecturale), de concepția despre autoritate și despre atribuțiile ei, sau de ritualurile divinatorii ori de alte ceremonii religioase. Dar, mai ales, prin intermediul lor, mai mult decât prin cel al grecilor din Italia de Sud – multă vreme neîncrezători față de popoarele italice –, romanii au fost puși în contact cu elenismul.

Originile Romei

Tradiția moștenită de istoricii antici așază fundarea Romei pe la anul 753. Multă vreme acceptată fără discuții, apoi aspru critică, ea a primit o confirmare parțială prin săpăturile arheologice. Cele mai recente, efectuate pe Palatin, au arătat, că într-adevăr, înainte de crearea oficială a Cetății, pe care trebuie să o căutăm la începutul secolului al VI-lea, existau implantări umane pe cele șapte coline.

Acesta ocupă, la jumătatea drumului între mare și primele contraforturi ale Apeninilor, centrul Latium-ului, o câmpie de dimensiuni modeste, presărată cu dealuri și zone mlăștinoase.

Unui călăreț nu-i trebuia mai mult de o oră, iar legionarilor jumătate de zi de mers ca să ajungă la marginea acestuia. Acum câteva milioane de ani exista aici un golf marin care a fost înfundat cu aluviuni, apoi cu depozite vulcanice (lacurile Bracciano, Nemi, Albano sînt în zona unor foste cratere). Multă vreme, zona a rămas umedă și nesănătoasă, mai curînd propice creșterii animalelor decît agriculturii, și doar munca îndîrjită a oamenilor a permis punerea în valoare a pămînturilor – de altfel – mediocre. Ceea ce face unitatea și, într-o mare măsură, ceea ce dă importanță acestei regiuni este Tibrul cu violente ieșiri din matcă, dar pe care se putea naviga. Datorită lui, latinii au putut pătrunde pînă în inima Apeninilor și au început de foarte devreme să facă negoț cu populațiile montane.

Păstorii și agricultorii care ocupau Latium-ul la începutul mileniului I trebuiau să se apere de vecinii lor munteni – ecvii, volsicii, sabinii – și de insalubritatea cîmpiei. De aceea, au căutat să se așeze pe înălțimile care o dominau. Pe malul stîng al Tibrului, la vreo 20 km de mare, depozitele vulcanice erau decupate în mici coline de vreo 50 m altitudine: acolo avea să se dezvolte celula-mamă a viitorului Imperiu roman.

Multe alte sate situate pe înălțimile ce jalonau cîmpia Latiumului, n-au depășit niciodată stadiul de orășele mărunte. Roma avea asupra lor avantajul de a fi în apropierea Tibrului, într-un punct unde se efectua transbordarea între navele venite de pe mare și bărcile capabile de a o lua pe fluviu în sus pînă în zona etruscă. Construirea unui pod de lemn puțin în avalul insulei tiberine, podul Sublicius avea, prin urmare, să facă din oraș un punct nodal între calea fluvială și importantul drum continental care lega Etruria de Campania.

Condițiile de viață ale primilor romani erau departe de a fi ușoare. Clima este relativ vitregă în această parte a Italiei. Vara, termometrul poate urca pînă la 38 sau 39 grade la umbră. Iarna, zilele cu îngheț și zăpada sînt mai rare decît la Nisa... sau la Brest. Solurile, sărace și umede, erau puțin favorabile agriculturii. A trebuit multă muncă pentru a le face cît de cît fertile,

pentru a seca zonele mlăștinoase ori pentru a aduce apa potabilă în această zonă „asediată” totuși de ape. Astfel se explică, în parte (conform determinismului geografic), caracterul tenace și laborios al locuitorilor Romei primitive.

Se știe cum istoricii și scriitorii latini povesteau istoria legendară a fondării orașului lor. Vergiliu evocă în *Eneida* originile îndepărtate ale cetății. Semizeul Eneas, fiul lui Anhise și al lui Venus, unul dintre cei care au scăpat teferi din masacrul de la Troia, ajunge, după lungi peripeții, la gurile Tibrului. Se căsătorește cu Lavinia, fata regelui Latinus, și fondează un prim oraș. Fiul său Ascanius sau Iulius (din care familia *Iulia*, cu Cezar în frunte, pretindea că descinde) domnește în Alba Longa. Trei secole despart, după tradiție, domnia lui Eneas de fondarea Romei, povestită de Titus Livius și de Plutarh. Ultimul rege al dinastiei, Amulius, care și-a detronat fratele, pe Numitor, o obligă pe fiica acestuia din urmă să devină preoteasă a zeiței Vesta, ceea ce îi interzicea să se căsătorească și să aibă copii, care ar fi putut să-l răstoarne de la domnie.

Or, din unirea zeului Marte și a tinerei vestale se vor naște doi gemeni, Romulus și Remus, cărora Amulius le-a dat drumul pe Tibru. Dar cei doi frați sînt aduși pe mal de către curent și alăptați de o lupoaică, înainte de a fi culeși de pe ape de păstorul Faustulus și soția sa, Acca Larentia. Cînd au ajuns mari, l-au înlocuit pe Numitor pe tronul Albei recunoscîndu-li-se ca recompensă, dreptul de a fonda un oraș nou. Titus Livius povestește cum, pretinzînd fiecare onoarea de a da numele său cetății, Romulus și Remus se supun arbitrajului cerului și cum acesta îl desemnează pe primul, trimițîndu-i ca semn de bun augur doisprezece vulturi, în loc de șase văzuți de Remus. Orașul se va numi Roma și cearta dintre cei doi frați va sfîrși printr-o crimă. Remus, ca să-și bată joc, ar fi sărit peste brazda trasată de fratele său geamăn în jurul Palatinului pentru a fixa limitele noii cetăți, iar Romulus l-ar fi ucis spunînd: „așa să piară de aici înainte oricine va sări peste zidurile ridicate de mine”⁶³.

La prima vedere, nu este mare lucru de reținut din această legendă despre nașterea Romei și originile sale troiene, ea fiind în parte născocită în secolul I pentru a-i flata pe Augustus și pe succesorii săi (proveniți din familia *Iulia*). În schimb, ca orice povestire mitică, este plină de semne pe care istoricii s-au străduit să le descifreze. Căsătoria lui Latinus cu Lavinia ar simboliza mixajul cultural care s-ar fi desăvârșit la începutul mileniului I î.e.n. între autohtonii italici și micile grupe de migratori orientali veniți pe calea mării. Fratricidul originar săvârșit de Romulus și care va chinui timp de secole conștiința romanilor traduce, se pare, foarte vechi neliniști religioase, așa de mult transpare faptul că se amestecă în legendele povestite de Vergiliu și Titus Livius amintirea îndepărtată și oarecum deformată a unor fapte reale și vestigiile unei vechi teogonii.

Oricum ar fi, aceste mituri de fundare au jucat timp de un mileniu un rol capital în istoria și civilizația Romei. Romanilor le va plăcea pînă la sfîrșitul Imperiului să-și spună „fiii lupoai-cei“. Pe vremea lui Cicero, ei încă mai arătau cu mîndrie bordeiul cu acoperiș de paie și cu ziduri din chirpici unde Faustulus i-ar fi primit pe cei doi gemeni predestinați. De la Romulus însuși, de extracție divină și dispărut, după tradiție, pe o zi cu furtună în fața poporului adunat pe Cîmpul lui Marte, ei au păstrat imaginea eroului charismatic – în același timp legislator, preot și războinic victorios –, investit cu o grație supranaturală și interpret al voinței zeilor, a cărui moștenire magică și-o va asuma mai tîrziu cel care va fi numit *imperator*. Să adăugăm și că această mitologie vehiculată de textele latine depășește cu mult limitele cronologice și temporale ale romanității antice. Fascismul italian își va lua de aici o parte din simbolistica sa.

Primele secole ale Romei primitive sînt, de asemenea, obiectul unei legende. Tradiția ne transmite că orașul a fost pînă la începutul secolului al VI-lea, condus de regi. Pentru a o popula, Romulus va atrage aici păstori, proscriși și migratori cărora le va da drept soții pe fetele războinicilor sabini, atrase în oraș cu ocazia unei sărbători și răpite de romani. Va urma un

lung război, oprit prin intervenția sabinelor și urmat de contopirea celor două popoare, alt simbol al mixturii efectuate în timpul celei de-a doua generații romane, sabinetele nefiind de origine latină. Regele roman a avut alături un omolog sabin pe care tradiția nu a întârziat să-l dea uitării⁶⁴ și în legătură cu care istoricii cred că a avut rolul de a legitima *a posteriori* partajul colegial al magistraturilor.

După dispariția miraculoasă a lui Romulus, șase regi s-au succedat, după cum spune legenda, la conducerea statului roman: sabinul Numa Pompilius, sfătuit de nimfa Egeria și care a dotat Cetatea cu instituțiile sale religioase, romanul Tullus Hostilius, cel ce a distrus Alba, Ancus Marcius, fondatorul portului Ostia, și, în sfârșit, trei suverani etrusci: Tarquinius cel Bătrîn, fiu al unui grec refugiat în Etruria, căruia Roma îi datorează secarea mlaștinilor Forumului, Servius Tullius care ar fi edificat primul zid de incintă (de fapt, ridicat în secolul al IV-lea) și Tarquinius Superbus, cel ce a construit marele canal de scurgere (*Cloaca maxima*). Acesta din urmă comportându-se ca un tiran (determinînd, de exemplu, sinuciderea virtuosoasei Lucreția), a dus la izbucnirea unei răscoale în 509 care i-a alungat pe regii etrusci și a instaurat Republica.⁶⁵

Analiza simbolisticii legendare, eforturile specialiștilor în mitologie comparată și în religii primitive, săpăturile arheologice efectuate vreme de un secol în zona celor șapte coline au permis corijarea elementelor neverosimile ale legendei reconstituită de istoricii latini din secolul I î.e.n. și schițarea, în linii mari, a istoriei începuturilor Romei. S-a putut astfel stabili că acest ținut nu fusese populat decît tîrziu. Doar la începutul epocii fierului grupuri de păstori, în căutarea unui adăpost împotriva mlaștinilor și a jefuitorilor, s-au instalat pe colinele ce domină cîmpia, acolo unde trecerea Tibrului era ușurată de existența unei insule. S-a descoperit pe Palatin urma primelor lor locuințe, umile refugii construite în tuful vulcanic, cît și urnele funerare care dovedesc practicarea incinerăției. Dimpotrivă, pe Quirinal și Esquilin, vestigiile arheologice atestă

prezența unor populații care practicau înhumarea morților, ceea ce confirmă coexistența în zona Romei a unor nuclee de populații cu tradiții diferite. Fără îndoială, aici trebuie să căutăm opoziția legendară, apoi fuziunea romanilor și sabinilor – a trebuit cel puțin un secol ca aceasta să fi devenit efectivă.

La o dată necunoscută, satele care-și împărțeau zona celor șapte coline s-au grupat într-o ligă latină (*Septimontium*)⁶⁶, dar nu se poate încă vorbi de cetate la mijlocul secolului al VIII-lea, cum afirmă legenda. Civilizația îi era încă primitivă. Se practica creșterea animalelor, puțină agricultură și începuse să se fabrice vase imitate după cele produse de greci în Campania. Fondarea unui adevărat oraș datează, fără îndoială, din vremea etruscilor. Urmărind să cucerească Campania, aceștia au ocupat Latium, rămânând stăpâni pe tot parcursul secolului al VI-lea. Sub dominația lor – conform datelor care nu coincid cu cele ale legendei – au fost edificate zidul de incintă de 11 km în lungime care înconjură cele șapte coline, prima rețea de canale și templul consacrat pe Capitoliu triadei divine: Jupiter-Junona-Minerva.

Datorită etruscilor, romanii au învățat să construiască bolte și ziduri, să folosească alfabetul, să consulte zeii observând zborul păsărilor sau măruntaiele animalelor sacrificate. Sub dominația lor, orașul a devenit cel mai strălucitor dintre cetățile Latiumului și a transferat pe teritoriul său cultele federale care uneau de multă vreme triburile latine. Totuși, la sfârșitul secolului al VI-lea a început refluxul. Învinși de grecii din Campania, etruscii au fost nevoiți să-și abandoneze cuceririle. În același timp, popoarele supuse se revoltă împotriva hegemoniei lor. Probabil că, în cursul acestei revolte generale, romanii îi alungau pe regii lor etrusci și instituie Republica.

În timpul acestei perioade, contemporană crizei cetății aristocratice în Grecia și dezvoltării „tiraniei“, Roma a fost condusă de o oligarhie a marilor proprietari de pământuri – *patricienii* –, uniți în câteva mari familii – *gentes*, în care toți membrii descindeau dintr-un strămoș comun și purtau același nume. *Gens* conținea, de asemenea, mici pături sociale, țărani

în majoritatea lor, care întrețineau cu șeful clanului relații clientelare, trăsătură care a caracterizat timp de mii de ani numeroase societăți mediteraneene. În schimbul anumitor servicii, clienții beneficiau de protecția șefului unei *gens* – care exersa asupra tuturor membrilor o autoritate absolută – și se bucurau de aceleași drepturi cu ale patricienilor. În majoritatea lor, toți aveau acces la o adunare politică, *comitia curiata*⁶⁷, care vota legile. Esența puterii era totuși în mâinile așa-zișilor *patres*, șefii marilor familii aristocratice care formau, pe lângă rege, un consiliu, Senatul, al cărui rol era considerabil: el valida alegerea numitului *rex*, personaj ale cărui puteri erau mari, dar nu nelimitate, și îl asista în deciziile sale. Monopolizînd averea și funcțiile sacerdotale, patricienii controlau deci și puterea politică și judiciară.

Toți cei care nu aparțineau unei *gens*, fie că erau excluși din ea, fie că erau originari din alte cetăți, formau plebea. În timpul regilor etrusci, plebeii au devenit mai numeroși, căci marile lucrări atrăgeau o mînă de lucru impresionantă. Fiind grijulii să liniștească tensiunile dintre patriciat și plebe, stăpînii etrusci s-au străduit s-o integreze pe aceasta din urmă, substituind legăturilor fondate pe apartenența la marile familii (prin intermediul celor 30 de *curii* în rîndul cărora erau repartizate) numeroase nuclee pentru care doar domiciliul era luat în considerație: triburile. Această reformă, se pare introdusă de Servius Tullius, a permis intrarea în armată a unor plebei destul de bogați pentru a-și putea plăti echipamentul militar. Totuși, membrii plebei nu erau decît cetățeni de rangul doi. Nu votau. Nu puteau deveni magistrați, nici preoți. Nu puteau să se căsătorească cu o patriciană și nu știau legile care încă nu erau publicate. Departe de a le modifica favorabil soarta, „revoluția” din 509 – de fapt o reacție aristocratică dirijată împotriva „tiranelor” etrusci – nu a făcut decît să le-o agraveze. La nașterea sa, tînăra republică romană era în mâinile oligarhiei patriciene.

Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)

Pînă pe la 475, Roma și-a menținut cu greu independența, amenințată în același timp de cetățile etrusce, popoarele latine care au scăpat de dominația sa și de invadatorii veniți din Apeninii Centrali: sabinii, ecvii, volscii. Pericolul principal fiind înlăturat, orașul a continuat să fie, totuși, în stare de asediu, sărăcit și dominat de o aristocrație a proprietarilor de pămînturi, căroră plecarea regilor etrusci le-a întărit considerabil puterea.

Pînă la începutul secolului al III-lea î.e.n., evenimentele care marchează această lungă perioadă de conflicte defensive nu ne sînt cunoscute decît prin scrierile istoricilor latini, Titus Livius, în primul rînd, care n-au utilizat drept sursă decît o tradiție orală foarte mult deformată. Trebuie să așteptăm anul 296 î.e.n. pentru ca să apară o urmă scrisă, respectiv cu cronica ținută de marele pontif (ministru al cultelor). Istoria dificilei supraviețuiri a Republicii romane într-un mediu ostil este deci amestecată tîrziu cu elemente de legendă, pe care istoricul modern are vocația de a le interpreta ca niște semne, mai degrabă decît de a le considera ca mărturii fiabile a ceea ce s-a întîmplat în realitate.

Din scenariul complicat al acestor războaie de apărare, nu vom reține decît principalele etape. După tradiție, după victoria lor asupra latinilor la lacul Resilles, romanii ar fi intrat în liga latină: nu pentru a o domina – funcție asumată atunci de Tusculum – ci doar ca simpli membri ai acestei organizații. Ostilitatea sabinilor a luat sfîrșit la mijlocul secolului al V-lea î.e.n. Dar au fost necesare lungi războaie pentru ca ecvii să fie înfrînți, la fel și volscii și hernicii. Era vorba de fapt nu de conflicte continue, ci de operații sezoniere duse cu mijloace modeste și care conduceau la rezultate adesea efemere. De mai multe ori, pericolul i-a obligat pe romani să încredințeze temporar comanda supremă unui *dictator*⁶⁸, precum Cincinnatus, care, solicitat să-și abandoneze plugul pentru a-și exercita această

funcție, s-ar fi întors la ocupațiile sale rustice imediat după ce i-a înfrînt pe ecvi.

Pericolul etrusc nu a dispărut imediat. Puțin timp după căderea monarhiei, șeful etrusc Porsenna a încercat fără succes să cucerească orașul (atunci, după tradiție, Hortatius Cocles ar fi apărut singur accesul spre podul Sublicius). Lungi războaie au fost purtate de atunci împotriva veilor. După un asediu de zece ani, orașul a fost cucerit și distrus în 396, în timp ce locuitorii săi au fost masacrați ori vînduți. Această victorie a permis Romei să ocupe Etruria meridională.

Acestor conflicte neîncetate cu popoarele dimprejur li s-a adăugat, în secolul al IV-lea î.e.n., invazia populațiilor celte: galii senoni care, stabiliți încă din secolul precedent în cîmpia Padului și pe litoralul adriatic, au traversat Apeninii (în iarna lui 390) și au coborît spre sud-vest distrugînd totul în trecere. Cîțva timp, cetățile etrusce au fost ca un tampon între gali și latini, apărînd în special regiunea Felsina, care nu va fi cucerită decît în 350, devenind Bononia celtă (Bologna actuală). În acest interval, galii au respins mica armată romană dincolo de malurile râului Allia, apoi au cucerit Cetatea și au jefuit-o barbar, cu excepția Capitoliului, salvat de vigilența gîștelor sacre și de eroismul unui pumn de apărători comandați de Marcus Manlius.

Atunci cînd celții au plecat spre nord, încărcăți cu prăzi importante și ducînd o grea răscumpărare în aur, romanii și-au reconstruit orașul și l-au dotat cu solide metereze. Dar reconstrucția a avut loc în grabă, cu mijloace modeste și în mijlocul unei agitații sociale accentuate de invazia galilor. Marilor drumuri rectilinii trasate de meșterii etrusci le-a urmat niște străzi strîmte, întortocheate și întunecoase, de-a lungul cărora romanii săraci locuiau înghesuiți în adevărate bordeie. În acest cadru s-au derulat ultimele desfășurări ale unei lupte vechi de două sute de ani care opuneau patriciatul roman plebei și cărora i-a urmat un conflict la fel de aspru între bogați și săraci.

Patricieni și plebei

Revoluția din 509, după cum am văzut, nu modificase întru nimic raportul de forță între patriciat și plebe. Lipsită de sprijinul de care beneficiase pe lângă regii etrusci, aceasta și-a văzut statutul și soarta înrăutățindu-se, în timp ce puterea economică și politică a numitelor *gentes* creștea tot mai mult. Puterea marilor familii era așa de mare încât, dacă ar fi să ne luăm după legenda campaniei dusă împotriva veilor în 479, unul din aceste clanuri – în speță *gens Fabia* – era capabil să se mobilizeze pentru a înfrunta, fără ajutorul vreunui alt grup, dușmanul din afară. Totuși, chiar dacă dețineau cea mai mare parte a bogățiilor din societate și a puterii și continuau să impună restului societății un sistem ce le asigura monopolul magistraturilor și al cunoașterii legilor, patricienii nu au putut să-i împiedice pe cei excluși din rîndul lor să devină, puțin câte puțin, conștienți de forța ce o reprezentau.

Odată cu războaiele tot mai numeroase, rolul plebei a crescut considerabil. Cei care aveau mijloacele de a se echipa constituiau marile batalioane ale infanteriei legionare. Sub presiunea acestora, conducătorii cetății obișnuiau să adune pe Cîmpul lui Marte poporul înarmat, organizat după modelul militar în comiții centuriate⁶⁹, și să permită acestora luarea de decizii politice și alegerea de magistrați. Totuși, nu era vorba decît de o participare foarte marginală la treburile statului, ea neputînd împiedica concentrarea puterilor în mîinile unei oligarhii restrînse. Plebeul nu putea să se căsătorească cu o patriciană iar acesta putea ajunge sclav din cauza datoriilor. Pentru ca o anumită satisfacție să fie dată revendicărilor lor, a trebuit ca aceștia din urmă să recurgă la forță.

După tradiție, în 494 î.e.n., plebea a amenințat cu secesiunea; aceasta s-a retras pe Aventin, colina din fața Palatinului, unde era onorată zeița Ceres, hotărîndu-se să fondeze un nou oraș. Ea a obținut, astfel, crearea instituției magistraților plebei, care aveau drept sarcină de a o proteja împotriva unor eventuale

abuzuri de putere. Acești tribuni ai plebei, adunați într-un colegiu de doi, cinci, apoi zece magistrați, aveau puteri extrem de întinse. Sacrosanți, aceștia posedau dreptul de *veto*, prin care se opuneau tuturor celorlalți magistrați, erau inviolabili cât privește persoana și bunurile lor, și se bucurau de o *potestas*⁷⁰ comparabilă cu cea a consulilor. Pentru a-i alege și pentru a le alege asistenții, edilii plebei, a fost legalizată adunarea pe care plebea și-o constituise, *concilium plebis*, reunit în cadrul triburilor (cele patru triburi din vremea lui Servius deveniseră 17) și ale cărui moțiuni de interes general, chiar dacă nu aveau putere de lege, au început să concureze hotărârile comițiilor centuriate în rîndul cărora patricienii rămîneau majoritari.

În fața unei plebe astfel organizată, patricienii nu și-au putut păstra multă vreme privilegiile lor legale. În 450, a fost publicat un cod de legi aplicabile tuturor cetățenilor romani de către o comisie de zece membri (*decemviri*⁷¹), gravat pe douăsprezece table și expus pe *tabularium*, deasupra Forumului. Cîțiva ani mai tîrziu, alianțele matrimoniale au fost permise între patricieni și plebei. În schimb, a fost mult mai greu acestora din urmă să acceadă la diverse magistraturi. Pentru a le bara drumul spre consulat, acesta a fost suprimat în 444 și înlocuit cu tribuni militari luați atît din rîndurile patricienilor cît și din cele ale plebeilor, apoi a fost stabilită instituția consulară. În 367, legile licinienae au stabilit un fel de echilibru între cele două ordine⁷². Acestea stipulau că unul din cei doi consuli trebuia să fie ales din rîndul plebeilor, creîndu-se în schimb, în același timp, noi magistraturi – pretura, cenșura –, care moșteneau o parte din puterile consulilor, și la care plebeii au cerut accesul, obținîndu-l pînă la urmă.

Începînd cu 387, plebiscitele ele au avut forță de lege pentru toți romanii. De atunci patricienii au început să participe la adunările plebei, care vota legile în același fel ca și comițiile centuriate și a luat numele de *comitia tributa*⁷³. Dar, de la acea dată, distincțiile dintre patricieni și plebei nu mai aveau mare importanță. Familiile bogate din cele două ordine, unite prin

legături matrimoniale și prin interese comune, formau o aristocrație nouă, nobilimea (*nobilitas*). Conflictelor sociale nu au dispărut, dar de această dată opuneau pe bogați săracilor.

Armata romană cucerește Italia

Odată instalată pacea interioară prin legile liciniene, Roma și-a putut consacra toate energiile luptei împotriva vecinilor cei mai periculoși: etruscii din Tarquinia și Caere, popoare din Apeninii Centrali, și latinii, ale căror cetăți, mai întâi federate, au sfârșit prin a fi anexate pur și simplu. După care, urmărind coasta Latium-ului spre sud, romanii au năvălit în Campania în ajutorul aristocrației locale. De atunci, lor le-a revenit sarcina de a lupta împotriva samniților, o primă etapă dintr-un șir lung de cuceriri care, în mai puțin de un secol, au condus la dominația acestora în întreaga peninsulă.

Pentru a duce la bun sfârșit acest lucru, stăpînii Latiumului și ai Campaniei au dispus de un redutabil arsenal militar care a evoluat de altfel secole de-a rîndul. Pe vremea regilor, armata avea un caracter strict aristocratic. Ea era formată din membrii marilor familii, *gentes*. Nu exista deloc disciplină iar bătăliile se rezumau la un șir de lupte singulare. Regele însuși nu avea decît o autoritate foarte limitată asupra ei. Dar în secolele al V-lea și al IV-lea, au apărut modificări importante odată cu creșterea populației și transformările survenite în economie și în societate. Plebeii au intrat în armată, cu excepția celor ce nu aveau deloc avere. Cetățenii, care trebuiau să se echipeze militar pe cheltuiala lor, erau împărțiți după avere în cinci clase, fiecare avînd un echipament identic. În frunte luptau cei mai bogați, care serveau în cavalerie ori în infanteria grea, apoi venea infanteria ușoară, ai cărei combatanți aparțineau categoriilor mai nevoiaș.

Toți cetățenii de la 17 la 46 de ani erau mobilizați pînă în momentul în care îndeplineau cel puțin 10 campanii militare în

rîndurile cavaleriei, 20 – în cele ale infanteriei. Consulii, după ce îi adunau la Capitoliu pe toți bărbații în vîrstă de a purta arme, desemnau, prin tragere la sorți, pe cei de care aveau nevoie pentru campania ce urma să aibă loc. Totuși, campaniile aveau să se succedă într-un ritm atît de rapid că numeroși soldați puteau rămîne sub arme o lungă perioadă de timp. În sfîrșit, în caz de mare pericol, putea fi decretată mobilizarea în masă a tuturor cetățenilor. Armatei romane propriu-zise trebuie să-i adăugăm și contingentele furnizate de popoarele supuse ori aliate. Ei serveau în special în cavalerie și în marină.

Legiunea constituia unitatea de bază a armatei. Numărul legiunilor nu va înceta să crească, de la două, la începutul Republicii, la 25, în perioada celui de-al doilea război punic împotriva Cartaginei (218-201 î.e.n.). Fiecare legiune era condusă de un consul sau de un legat asistat de șase tribuni militari. Ea conținea 3000 de infanteriști de linie, greu echipați, 1200 de *velites* (infanteria ușoară) și 300 de cavaleri. Ea era divizată în manipule formate, fiecare, din două centurii de 60 de oameni, comandate de un centurion.⁷⁴ Aliații luptau pe aripile laterale, constituiți în cohorte asociate fiecărei legiuni.

Adevărata mașină de război, perfect rodată, armată în marș avansa 25 km pe zi, precedată de mulți soldați, trimiși în recunoaștere pentru a evita orice surpriză. Cînd se opreau, legionarii, mereu activi, construiau tabere fortificate înconjurate cu un parapet (*agger*) întărit de palisadă și un șanț. Cortul consulului (*praetorium*) era în centru. Ordinea de luptă cuprindea un dispozitiv format din trei linii. În primul rînd se găseau cei mai tineri, *hastati*, în cel de-al doilea *principes*. Ei aruncau sulia (*pilum*), înainte de a se prinde în lupta corp la corp, folosind spada. Cel de-al treilea rînd era format de veterani (*triarii*), înarmați cu o lance (*hasta*) și folosiți doar în situațiile critice. În față, se aflau *velites* și pe aripi, aliații și cavaleria. Aceasta din urmă a constituit multă vreme punctul slab al armatei romane. De aceea s-a recurs, încă de pe vremea războaielor punicе, la cavaleria auxiliară, recrutată din țările unde călăreții se bucurau de faimă: Galia, Spania și Africa.

Tehnica de război, armamentul, arta fortificațiilor și a asediului au evoluat mult cu timpul. Folosirea balisticii și a mașinii de asediu a fost transmisă romanilor de grecii din Sicilia și din Italia meridională. Până atunci ea nu cunoscuse nici o modificare epocală, fiind bazată pe principiile mecanicii neschimbate de secole, însă romanii au perfecționat-o extraordinar de mult, fie că era vorba de dispozitivele destinate aruncării proiectilelor (catapulte, baliste, onagre) ori de materialul propriu-zis (berbeci, ziduri false, turnuri mobile).

Disciplina era extrem de severă. Generalul (*imperator*), după ce-și depunea jurământul (*sacramentum*), era investit cu drept de viață și de moarte asupra soldaților săi și nu se dădea deloc în lături în a-l folosi. Orice lipsă era pedepsită în diverse moduri, de la simpla bătaie cu bastoanele la decapitare ori decimare, în cazul insubordonării colective (un om din zece fiind executat). Însă teroarea nu era unicul mijloc de care dispuneau responsabilii din armată pentru a asigura disciplina și emulația printre oamenii din subordine. Recompensele erau la fel de numeroase: decorații (coliere, brățări, lănțișoare din metal prețios, medalioane din bronz ori din aur, purtate pe platoșă), arme de onoare, coroane, prime, părți din prada de război etc. Pentru generalul ieșit victorios, recompensa supremă era triumful, încununat cu o defilare care se derula la Roma, între Cîmpul lui Marte și Capitoliu, unde luau loc magistrații în exercițiu, senatorii, un șir imens de oameni care purtau obiecte prețioase luate de la dușmani, apoi principalii captivi (adesea executați în închisoare ori imediat după ceremonie) și, în sfârșit, *imperator*-ul (generalul), îmbrăcat în purpură și înconjurat de soldații săi și de o mulțime de *ludiones*, actori după moda etruscă care dansau în sunetul lirei. Cortegiul triumfal constituia – ca și sărbătorile civice în Grecia clasică – unul din marile momente religioase ale cetății.

Acesta era instrumentul care avea să permită mărunțului oraș din Latiumul primitiv să devină centrul unui imens imperiu, care cuprindea atît malurile și teritoriile mediteraneene cît

și o mare parte a Europei. Pentru a ajunge aici, romanii au îndepărtat mai întâi pericolul ce-l reprezenta pentru statul lor agresivitatea vecinilor neîncrezători, începînd cu latinii care și-au pierdut independența în 335 (cetățile lor fiind practic anexate teritoriului roman). Apoi romanii și-au impus autoritatea principalelor puteri ale peninsulei. La nord, cucerirea Etruriei a luat sfîrșit în 265 odată cu căderea Tarquinilor. În sud, dușmanii cel mai greu de învins au fost samniții. A fost nevoie nu mai puțin de trei lungi războaie – punctate uneori cu înfrîngeri, precum aceea care, în 321, la Caudium, a dus la o umilitoare capitulare a armatei romane (Furcile Caudine) – pentru a înfrînge pe acești munteni, aliați cu alte popoare ale Italiei și cu galii și, în sfîrșit, zdrobiți la Sentium în 295.

La acea dată, nu le mai rămînea romanilor, pentru a deveni stăpîni în întregii peninsule, decît să-și stabilească durabil dominația asupra orașelor grecești ale Italiei meridionale. Acestea se găseau atunci victime ale unei duble amenințări: cea a „barbarilor“ italici, care exersau asupra lor o presiune permanentă, și cea a Tarentului care avea ambiția de a-și impune hegemonia în întreaga regiune. Pentru a se apăra de acest dublu pericol, celelalte cetăți grecești au intrat puțin cîte puțin în orbita Republicii latine, acceptînd staționarea pe teritoriul lor a garnizoanelor romane și apelînd la puternicii vecini din nord pentru a-i îndepărta pe dușmani. Aristocrația romană, dorind să-și întărească puterea și bogăția cucerind orașe opulente și pămînturile fertile ale cîmpiilor litorale, incita puternic la cuceriri. Ocazia i-a fost dată cînd locuitorii din Thurii, asediați de lucani, i-au chemat pe romani în ajutor, făcîndu-i pe aceștia din urmă să violeze un tratat vechi care interzicea navelor lor să depășească promontoriul Lacinium.

Enervați de această provocare și voinđ să-și păstreze propria influență asupra Marii Grecii, tarentienii au pus mîna pe arme. Ei au scufundat o flotilă romană ce pătrunsese în Golful Tarent, ocupînd Thurium și încredințînd apărarea lor unui prinț grec, Pyrrhus, regele Epirului, care, la începutul anului 280, a

debarcat în Italia cu 20.000 de pedestrași, 3.000 de călăreți și cu elefanți de luptă, adevărate „care de asalt” ale vremurilor antice. Alianță ambiguă între tarentieni, care vedeau în Pyrrhus un simplu mercenar în serviciul cauzei lor, și regele Epirului, care nutrea ambiții hegemonice asupra Marii Grecii. Primele lupte cu legiunile romane l-au încurajat pe această cale. Învingător la Heracleea, aliat al samniților și al lucanilor, a renunțat la drumul spre Latium și la confruntarea cu grosul armatelor romane, bătînd în retragere spre sud, apoi începînd cucerirea Siciliei unde cartaginezii puseseră și ei piciorul. Întors în peninsula, a fost învins de romani aproape de Benevento, în 275, și a hotărît, cu această ocazie, să-și repatrieze falangele în Macedonia. Rămămas doar cu propriile-i forțe, Tarentul a fost cucerit de romani în 272. Doi ani mai tîrziu, acești din urmă deveniseră stăpîinii întregii Italii Meridionale, controlînd pe viitor un spațiu ce ținea din Valea Padului pînă la strîmtoarea Messina.

Guvernarea Romei și organizarea țărilor cucerite

În momentul în care se încheie cucerirea Italiei peninsulare, trei puteri ajung să echilibreze un sistem instituțional care se dorește a fi emanația „Senatului și poporului roman”: *Senatus populusque romanus* (SPQR), așa cum o afirmă deviza Republicii, prezentă pe însemnele legionarilor romani cît și pe frontoanele monumentelor publice ale Cetății.

Poporul se exprimă în două adunări, comițiile, care votează legile și aleg magistrații. În Comițiile centuriate, cetățenii sînt repartizați în 5 clase și 193 de centurii, după avere. Bogații, grupați în primele 93 de centurii, își pot deci impune opinia căci votul este oprit de îndată ce majoritatea este atinsă. Or, la acest nivel sînt aleși magistrații cei mai importanți. La fel și comițiile tribute, care se țin în Forum și unde nu contează decît domiciliul cetățenilor. Aceștia se găsesc repartizați în 35 de triburi:

31 rurale și 4 urbane, iar săracii sînt automat înscriși pe ultimele. Aceste comiții nu aleg decît magistrații de rang inferior.

Magistrații sînt constituiți într-o ierarhie; la primul nivel al așa-numitului *cursus honorum* se găsesc chestorii (doi în secolul al VI-lea, opt în secolul al III-lea), care aveau în custodie tezaurul și care plăteau armatele. Se ajunge apoi la funcțiile de edili (doi „plebei“, doi „curuli“), care se ocupă de sarcinile municipale: poliția, întreținerea drumurilor, aprovizionarea cu hrană a orașului și organizarea jocurilor. Vin apoi pretorii, care împart dreptatea și-i pot înlocui pe consuli absenți, apoi cei doi consuli, magistrați supremi, aleși, ca și ceilalți, pentru un an. Moștenitori ai vechilor regi, consuli dau numele lor anului și au „pîinea și cuțitul“ în ceea ce privește toate treburile publice. Ei convoacă Senatul și comițiile, prezidează activitatea religioasă din cetate și își asumă comanda supremă a armatei.

Trei alte magistraturi ocupă un loc important în sistemul de guvernare a Republicii. Cei doi cenזורi, aleși o dată la cinci ani, se ocupă de recensămîntul cetățenilor și de averea lor. Ei stabilesc lista senatorilor (*album*), supraveghează moralitatea publică. Cei zece tribuni ai plebei, întotdeauna sacrosanți, și-au păstrat posibilitatea de a se opune votului unei legi. Dar puterea acestora se exersează pe viitor asupra ansamblului de cetățeni. Avînd loc în Senat, ei pot, cu timpul, să ajungă la diversele paliere a ceea ce numim *cursus honorum*. În sfîrșit, în momentele de criză – interioară ori exterioară –, Senatul poate cere unuia din consuli să desemneze un dictator. Numit pentru șase luni, acesta dispune de toate puterile.

În afară de cariera normală a onorurilor, a căror funcție este temporară, Senatul reprezintă continuitatea Republicii. El era compus, în timpul regilor, din șefii familiilor patriciene. În perioada republicană, acest sfat al „bătrînilor“ cuprinde 300 de membri recrutați de cenזורi din cei mai vechi magistrați. Teoretic, puterile sale sînt foarte limitate: el este păstrătorul tradițiilor romane și nu poate desemna magistrați. Cel mult li se oferă *auctoritas*, adică puterea de a comanda, putere de esență

cvasi religioasă, și poate da „sfaturi“ (*senatus consultum*⁷⁵) care nu au caracter imperativ. De fapt, lucrurile apar, totuși, foarte diferite și fac din Senat adevărata autoritate permanentă a Republicii. El supraveghează religia națională, finanțele și administrarea provinciilor. Tot el fixează efectivele armatei și controlează acțiunea generalilor cărora le poate acorda onoruri triumfale. Mai ales, conduce politica externă a Romei, numește și-i primește pe ambasadori, decide asupra războiului și păcii. Magistratii superiori provin din rîndurile sale și se reîntorc odată ce sarcina lor anuală se încheie. Noii magistrați sînt, în cea mai mare parte, aleși din familiile care au deja un membru în Senat. Astfel se constituie o adevărată aristocrație guvernamentală, cea a „familiilor senatoriale“ care coincide, de altfel, într-o foarte mare măsură, cu straturile cele mai bogate ale populației romane. În perioada războaielor din secolul al III-lea, senatorii vor face dovada unui curaj și a unor virtuți civice care vor confirma, incontestabil, rolul lor în viața cetății.

Întinzîndu-și dominația asupra celei mai mari părți a Italiei, statul roman nu și-a modificat structurile instituționale. Legate printr-o magnifică rețea de căi de comunicație, destinate să favorizeze schimburile comerciale și mai ales să permită deplasarea rapidă a trupelor pentru a oprima eventuale răscoale, teritoriile cucerite au fost anexate fie Cetății, fie au devenit „aliați“ ai Romei sub diverse forme.

Teritoriul roman propriu-zis (*ager romanus*) forma un ansamblu de 25.000 de km² cuprinzînd regiunea Romei, a coloniilor romane ai căror locuitori, adesea soldați-țărani, aveau exact aceleași drepturi ca și cei din capitală, și a „municipiilor“, populate de indigeni posedînd un drept de cetate incomplet (nu putea vota, nici nu putea fi ales). În sfîrșit, prefecturile erau administrate de un prefect trimis de autoritățile Republicii. Aceste „Rome în miniatură“, adesea fortificate, aveau drept misiune să supravegheze Italia cucerită.

Teritoriul aliaților se întindea pe mai bine de 100.000 de km². Locuitorii săi nu erau cetățeni romani, dar își administrau

singuri cetatea și se bucurau uneori de dreptul latin, puțin diferit de cel al municipiilor. Dar erau legați de învingătorul lor printr-un tratat care-i obliga să aibă „aceași dușmani ca și Roma“. Profitînd de aceste inegalități dintre popoarele supuse și acordîndu-le, pentru a-și asigura supușenia lor, un avantaj sau altul, romanii au ajuns să mențină ordinea și să-și asigure autoritatea asupra Italiei. Învinșii erau uneori tratați dur de către magistrații romani.⁷⁶ Neavînd reprezentanți în Senat, aceștia nu-și puteau auzi vocea decît prin intermediul generalilor care i-asu supus și care deveneau frecvent, imediat după cucerire, „patronii“ lor, adică protectorii lor.

Trebuie să menționăm, în sfîrșit, că supunerea față de legea legiunilor nu s-a făcut fără duritate și cruzime. Jaful, masacrele, dușmanii ajunși sclavi și deportați pe teritoriul roman pentru a face față sarcinilor celor mai diverse au fost răscumpărarea unei cuceriri care avea curînd să se întindă asupra întregii lumi mediteraneene.

Capitolul 6

APOGEUL, CRIZA ȘI CĂDEREA REPUBLICII ROMANE (SECOLELE III–I Î.E.N.)

■ *Odată Italia cucerită, Roma se înfruntă cu puterea maritimă a Cartaginei, cetate fondată de fenicienii din Tyr pe coasta actualei Tunisii și care domină Mediterana Occidentală. Între sfârșitul secolul al III-lea î.e.n. și prima jumătate a secolul al II-lea î.e.n. izbucnesc trei „războaie punice“, care vor da câștig Republicii romane: în 146, Cartagina este distrusă iar teritoriul său devine provincia romană Africa. Roma stăpânește Mediterana Occidentală.*

■ *În cursul secolul al II-lea î.e.n., Roma cucerește Macedonia și Grecia înainte de a ajunge în Asia Mică și Egipt. Paralel, generalii romani cuceresc Spania și o încep pe cea a Galiei, desăvârșită de Cezar între 58 și 51 î.e.n..*

■ *Imperiul Roman are în componența sa 14 provincii din care 8 în Europa, sub comanda unui guvernator, pretor ori magistrat tras la sorți. Roma le confiscă domeniile întinse și reclamă plata unui tribut, strâns de oamenii de afaceri, publicanii. Imense averi iau naștere astfel într-un timp record. De aici, tensiuni puternice între clasele înstărite, familiile senatoriale sau oamenii de afaceri îmbogățiți (cavalerii) și proprietarii mici și mijlocii îndatorați, ruinați și proletarizați.*

■ *La zece ani interval, cei doi frați Gracchus sînt masacrați pentru că au luptat în favoarea adoptării legile agrare, favorabile*

claselor populare. Mizînd pe diferite tulburări, generalii învingători încearcă să pună mîna pe putere, sprijinindu-se cînd pe partidul popular, precum Marius, cînd pe cei de la putere, precum Sylla. Ambițiile rivale ale lui Crassus și ale lui Pompei, în a doua jumătate a secolului I î.e.n., încurajează ambițiile lui Cezar, care, sprijinit de partidul popular, se gîndește să restabilească monarhia. Dar, între timp, survine asasinatul din 44 î.e.n. Nepotul și fiul său adoptiv, Octavian, realizează proiectul său, după ce l-a înfrînt pe consulul Marcus Antonius, stăpînul Orientului. În 27 î.e.n., instaurarea principatului în profitul lui Octavian, pune capăt Republicii, chiar dacă aparențele acesteia supraviețuiesc.

Stăpînitoare a unui teritoriu care se întindea de la cîmpia Padului în Italia de sud, Roma s-a angajat, începînd cu 264, într-o lungă suită de operații războinice, unele mai degrabă defensive, altele pur și simplu ofensive și de cucerire, operații care au adus-o în postura de a cuceri lumea mediteraneană, apoi o întreagă parte din Europa de vest. A rezultat un formidabil aflux de bogății spre capitală și o profundă transformare a cetății, a moravurilor și a vieții politice, ajungîndu-se la o criză, în a doua treime a secolului al II-lea î.e.n., care își va găsi epilogul în 27 î.e.n. odată cu fondarea principatului (demnitate imperială) de către Octavianus.

Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punico

În secolul al IX-lea î.e.n., fenicienii veniți din Tyr au fondat pe coasta actualei Tunisii un port căruia i-au dat numele de Qart Hadasht, „orașul nou“. Mai întîi, simplă etapă spre Spania, orașul cunoaște un mare avînt începînd din secolul al VI-lea î.e.n. În timp ce marinarii săi recunosc coastele Africii (Rio de Oro) și ale Europei, atingînd Bretagne și Irlanda, Cartagina își stabilește capetele de pod în Spania, în Baleare, Corsica, Sardinia și în Sicilia. În secolul al III-lea î.e.n., este primul oraș al Mediteranei Occidentale. La adăpostul triplului său zid, ea

practică un comerț deosebit de activ, cumpărînd și redistribuind în toată lumea mediteraneană metalele prețioase din Spania și Maroc, mirodeniile din Orient, cositorul din Cornuaille, fildeșul și sclavii africani etc. Industriile sînt prospere (arme, vase, țesături în purpură) iar regiunea învecinată, exploatată intensiv, dă grîu din belșug, ulei și vinuri.

Toată puterea Cartaginei se bazează pe flotă, fără rivali în Mediterana. Armata este formată din mercenari, adesea revoltați, dar dispune de o excelentă cavalerie numită și de numeroși elefanți de luptă. Ea este comandată de nobili cartaginezi, în rîndul cărora găsim generali de mare valoare. Guvernat, la început, de doi regi, orașul este, din secolul al V-lea, administrat de doi *suffecti*, aleși pentru un an și proveniți, ca și membrii Senatului și ai Consiliului, dintre cele mai bogate familii de armatori și de mari proprietari.

Timp de două secole și jumătate, Roma și Cartagina au trăit într-o bună înțelegere. Relativa depărtare dintre teritoriile lor, despărțite de mare, și faptul că ambițiile lor erau complementare – dominarea peninsulei italice pentru prima, cea a Mediteranei, pentru a doua – au împiedicat fricțiunile între aceste două puteri în creștere și au garantat pacea. Dar sfîrșitul războiului cu Tarentul (272 î.e.n.) marchează o întorsătură în politica romană. Roma, fostă cetate a Latiumului, își termină, odată cu luarea Tarentului, cucerirea sudului Italiei; ea este pe viitor în fruntea unui adevărat imperiu, ale cărui limite sînt foarte aproape de cele ale domeniului punic (din latinescul *punicus* însemnînd „cartaginez“). Roma și Cartagina se vor înfrunta de-a lungul a trei războaie punice (264-241, 218-201 și 149-146 î.e.n.).

Miza primului război punic este Sicilia. În 264, neliniștiți de progresele cartagineze în Sicilia, romanii hotărăsc să trimită trupe în insulă pentru a susține împotriva celor din urmă pe mercenarii italioți (mamertinii) care, în serviciul locuitorilor din Messina, apoi îndepărtați de ei, au pus mîna pe acest oraș și și-au întins dominația asupra cetăților vecine. Riscul unei

înfruntări directe cu Cartagina este mare, dar, la Roma, Senatul este supus presiunii tuturor celor ce au de gînd să cucerească Sicilia: marii proprietari funciari care aspiră să cucerească noi pămînturi și sclavi, cei ce sprijină armata, antreprenorii diverselor lucrări publice, dar și muncitorii și meșteșugarii care trăiesc de pe urma expedițiilor militare. Imperialismul în fașă al Republicii se hrănește cu visuri de cucerire, dar și cu frica ce o au romanii de a-și vedea Imperiul „încercuit și sufocat“ de cartaginezi, lucru care pare foarte puțin probabil. „Opțiunea pentru război“ cîștigînd, lupta se angajează între cele două puteri mediteraneene.

Aliați cu grecii din Sicilia, romanii încep prin a-și pune la punct o flotă de război. Nu tocmai la fel de buni cîrmaci, dacă ar fi să-i comparăm cu adversarii lor, care au în spatele lor o lungă experiență maritimă, ei caută sistematic să-și perfecționeze tehnica abordajului, ceea ce permite legionarilor de să-și impună superioritatea. Această tehnică au folosit-o cu succes cu ocazia luptei navale care a avut loc la Mylae, în nordul Messinei, la începutul anului 260 și care i-a costat pe cartaginezi jumătate din flota lor. Succes pe mare deci, împotri-va celei mai puternice mașini de război din epocă, confirmat în 256, la Ecnome, dar eșec pe uscat al consulului Regulus, debarcat în Africa cu o forță insuficientă, care a fost învins în 255 de o armată de mercenari și capturat de dușmani.

Adus de cartaginezi pe teritoriul sicilian, primul război punic va mai continua încă 15 ani, întrerupt de înfrîngeri romane pe mare, bătălii terminate fără victorii clare, razii și asedii. Sub comanda lui Hamilcar Barca, tatăl lui Hannibal, armata cartagineză, bine stabilită în regiunea Palermo, își înmulțește operațiile de jaf, atît în Sicilia cît și pe coastele italiene, fără ca romanii, lipsiți pe viitor de flota lor, să poată să facă ceva pentru a împiedica aceste incursiuni pe teritoriul lor. Între 247 și 242, sentimentul de descurajare era atît de puternic în Roma, întrucît se intenționa să se ignoreze fapte și să se recunoască victoria Cartaginei. Totuși, o tresărire de patriotism permite Senatului

să obțină de la cetățenii cei mai bogați punerea pe picioare a unei flote de război, singurul mijloc de a-i înfrînge pe soldații lui Hamilcar Barca, rupîndu-i de baza africană. În 241 î.e.n., 200 de nave de război comandate de consulul Caius Lutatius vor distruge astfel, în apropierea insulelor Aegate flota cartagineză. Această victorie permite romanilor să impună pacea adversarilor lor care le cedează o parte din Sicilia și se angajează la plata unei indemnizații de război de 3.200 de talanți.

Pe parcursul a două decenii ce au urmat acestei victorii, profitînd de eclipsa puterii cartagineze, slăbită și de o revoltă, dur dar dificil reprimată, a mercenarilor ei, Roma își întărește pozițiile în Mediterana Occidentală și pe cele două maluri ale Adriaticii. În 238, ea profită de o răscoală a mercenarilor din Sardinia pentru a constrînge Cartagina să-i cedeze această insulă și să-i verse un tribut suplimentar de 1200 de talanți; anexiune imediat urmată de cea a Corsicei. Apoi ea trebuie, împinsă de logica propriei sale expansiuni, să ducă, pentru a proteja interesul marinarilor și negustorilor săi în Adriatica, două războaie împotriva piraților iliri care s-au instalat pe coasta dalmată (225 și 219 î.e.n.), ceea ce o face să pună piciorul pe țărmurile actualei Albanii: o primă etapă a unei politici de pătrunderi în Mediterana Orientală, care va avea ca efect, în secolul următor, cucerirea lumii elenistice.

În timpul acestei perioade de răgaz în conflictul cu Cartagina, imperialismul roman a trebuit să se lovească de rezistențele cele mai puternice chiar în interiorul peninsulei italiice. În 232, consulul Caius Flaminius hotărăște parcelarea pămînturilor din Picenum, care aparținea galilor senoni. Scopul urmărit era de a oferi compensații plebei epuizate și decimate de primul război punic, permițîndu-i să obțină loturi de pămînt ieftine și să corecteze astfel dezechilibrul care era pe cale să se instaureze în societatea romană, în profitul fenomenului mercantil și al unor proprietari bogați. Pentru a împiedica ca această colonizare să nu ducă la exproprierea lor pur și simplu, galii cisalpini au pus mîna pe arme, ajutați de triburile de celți care

trecuseră Alpii, și au purces spre Roma. Învingători la Clusium, la trei zile de mers de capitală, aceștia au fost, în final, învinși și dispersați în apropiere de capul Telamon, în 225. În cursul anilor următori, Galia cisalpină – cîmpia Padului – a fost cucerită de consulul Claudius Marcellus, învingător la Clastidium în 222. Pentru a-și asigura definitiv controlul, romanii au construit via Flaminia și au fondat două colonii: Placentia și Cremona.

Cartaginezilor nu le-a trebuit mai mult de 20 de ani pentru a-și reface forțele și a-și pregăti revanșa. Susținut de elementele populare favorabile reluării luptelor împotriva marei rivale din Mediterana și șeful unei aristocrații de neguțători a căror soartă era legată de supremația maritimă a Cartaginei, Hamilcar Barca decide în 236 să ocupe sudul și estul Spaniei, cu scopul de a le exploata bogățiile sale miniere. De fapt, continuată după moartea sa de Hasdrubal, apoi Hannibal, cucerirea Spaniei a dus la un aflux de bogății spre Cartagina oferindu-i acesteia, pe lîngă posibilitatea de a întreține o puternică armată de mercenari, și oportunitatea unei baze de plecare pe uscat pentru a angaja războiul decisiv împotriva Romei.

Iată deci din nou față în față cele două puteri ce-și dispută hegemonia în Mediterana apuseană. Este, de fapt, miza celui de-al doilea război punic (218-201 î.e.n.). La Roma, există temeri ce vin din partea amenințării care-i apasă, din Spania în Marsilia, aliata Republicii, și asupra Italiei de nord. În Cartagina nu este bine văzută înaintarea romană în Galia Cisalpină și în Liguria, teritorii de unde proveneau numeroși mercenari cartaginezi. Logica imperialismelor comandă, deci, celor două Imperii de a o lua înaintea celuilalt și de a împiedica toate inițiativele sale. Această rațiune îi împinge pe romani să-și asigure prietenia orașelor iberice care nu sînt încă sub dominația Cartaginei, să încheie o alianță cu Saguntul, cetate de pe coasta răsăriteană a Spaniei, și să obțină de la Hasdrubal, în 226, angajamentul de a nu traversa Ebrul cu armata sa.

Or, odată cu alegerea sa ca șef al armatei, în 221, Hannibal își manifestă dorința de a porni războiul cu Roma. Anul

următor, atacă Saguntul, cucerit după un an de asediu (219), fără să-i pese de protestele și de amenințările romane. Cum Senatul Cartaginei a refuzat să-l cheme acasă, războiul începe în primăvara lui 218. În curînd, armata lui Hannibal, o forță militară de 50.000 de infanteriști și 9.000 de cavaleri, flancată de elefanți de luptă și comandată de un șef militar genial, se îndreaptă spre Pirinei după ce a trecut Ebrul. Pierderile sînt grele (jumătate din infanterie, o treime din cavalerie), dar cînd cartaginezii ajung în valea Padului, după ce au traversat Alpii și au efectuat un marș susținut de cinci luni și jumătate, primesc sprijinul ligurilor și al galilor cisalpini. Victorios la Ticinum și Trebiae în toamna anului 218, Hannibal trece Apeninii în primăvara lui 217, invadează Etruria și obține un succes fulminant în zona lacului Trasimenus, distrugînd armata romană comandată de consulul Flaminius. Capitala însăși nu este salvată decît datorită iscusinței dictatorului Quintus Fabius Maximus denumit și „temporizatorul“ (*Cunctator*), care evită angajarea bătăliei decisive în cîmp deschis și se mulțumește cu hărțuirea trupelor cartagineze, lăsîndu-l pe Hannibal să treacă prin foc și sabie satele din Apulia, Samnium și Campania.

Sub presiunea opiniei publice romane și italice care nu acceptă să vadă distruse bogățiile peninsulei de către cartaginezi, Senatul hotărăște modificarea tacticii, trimițînd o legiune în Galia Cisalpină pentru a o recuceri și încredințînd celor doi consuli, Paulus Aemilius și Varro, misiunea de a-l opri pe Hannibal în Apulia cu o forță de 80.000 de oameni. Pe 2 august 216, această armată suferă la Cannae o înfrîngere dezastruoasă: 70.000 de morți, dintre care 21 de tribuni militari și 100 de senatori. Ea este urmată de numeroase defecțiuni printre popoarele aliate ale peninsulei: brutti, lucani, samniți, campani (Capua își deschide porțile lui Hannibal) și greci, în timp ce Filip din Macedonia, pînă atunci nehotărît, se hotărăște să treacă de partea cartaginezilor.

Totuși, din lipsă de oameni și de materiale, Hannibal nu-și poate exploata la maximum victoria. În timp ce recucerește

Sicilia, raliază Siracuza la cauza sa și își adjudecă Tarentul, marele port al Italiei răsăritene, locul pe unde pot tranzita toate ajutoarele venite din Cartagina și din Macedonia, Senatul mobilizează toate energiile poporului roman, ridică o armată pentru a apăra capitala, obligîndu-l pe generalul cartaginez să bată în retragere și revenind la vechea tactică a războiului de uzură. În curînd, romanii trec la ofensivă. Siracuza este cucerită, la fel și Capua, a cărei populație este vîndută și al cărei Senat este decimat. În Spania, tînărul Publius Cornelius Scipio începe cucerirea părții răsăritene iar armata venită în ajutor și comandată de Hasdrubal (fratele lui Hannibal) este bătută în 207 pe țărmurile rîului Metaurus.

Războiul mai durează mulți ani în zonele muntoase ale Italiei de sud unde armata lui Hannibal se retrăsese. Neputînd s-o disloce, Senatul hotărăște, după multe ezitări, să urmeze planul propus de Scipio. Întors din Spania, unde purtase o nouă campanie victorioasă, acesta din urmă obține provincia Sicilia, cu permisiunea de a debarca în Africa de îndată ce va crede că a venit momentul. La începutul lui 204, pune piciorul pe litoralul tunisian cu o armată de 35000 de soldați, constrîngînd Senatul cartaginez să-l cheme pe Hannibal. Bătălia decisivă are loc la Zama, în 202. Alăturarea cavalerilor numizi ai lui Massinissa de partea romanilor îi permite lui Scipio să strivească armata cartagineză.

Pacea semnată la 201 ia Cartaginei flota de război, elefanții și Imperiul. Ea trebuie să evacueze Spania, ocupată imediat de romani, să plătească timp de 50 de ani un tribut anual de 200 de talanți, să renunțe la mercenari și să nu mai pornească nici un război fără autorizarea venită din partea senatului roman. De fapt, ea devine, începînd cu această dată, dependentă de Roma, care domină de acum tot bazinul apusean al Mediteranei.

Redusă la o umbră, fosta capitală a Imperiului cartaginez continuă totuși să-i înfricoșeze pe romani. Ostilitățile dintre Cartagina și Massinissa, rege al numizilor orientali aliați cu

Roma, vor constitui punctul de plecare al celui de-al treilea război punic. „Cartagina trebuie distrusă“ nu încetează să repete bătrînul cenzor Cato, care a luptat în legiunile romane în timpul celui de-al doilea război punic. După mai multe decenii de somn, cetatea maritimă începe să-și refacă forțele; astfel încît, Senatul roman va hotărî să sfîrșească definitiv cu ea. Sub pretextul că cei din Cartagina au angajat fără autorizația sa războiul contra unui stat vecin, romanii trimit o armată în Africa și ordonă cartaginezilor să evacueze orașul și să fondeze un altul în altă parte. Timp de trei ani, ei vor rezista atacurilor romane, dar în 146 Scipio Aemilianus, nepot adoptiv al „Africanului“, cucerește orașul care este ras de pe fața pămîntului, acoperit cu sare și blestemat pentru ca nici măcar o dată să nu mai amenințe Roma. Teritoriul punic devine provincia romană Africa. După victoria repurtată asupra numidului Iugurtha, care ducea un război de gherilă împotriva Romei (140), aceasta este de atunci stăpîină Africii de Nord.

Cucerirea Orientului

După Zama (202 î.e.n.), romanii își exercită o hegemonie completă în Mediterana apuseană. Iată-i pe viitor față în față cu puternicele regate elenistice, în special cel al lui Filip V, rege al Macedoniei, și cel al Seleucizilor, care domină Asia Mică și Siria. Temîndu-se ca nici unul din aceste două regate să nu reconstituie Imperiul lui Alexandru, Roma caută mai întîi să-și asigure securitatea. În curînd, totuși, senatorii se vor lăsa antrenați de generali avizi de glorie și de pradă și de oamenii de afaceri în a practica o fructuoasă politică de cucerire și de anexiuni.

Considerații de ordin defensiv și ofensiv stau la baza genezei conflictelor care-i vor face pe romani să cucerească Mediterana Orientală. În 204, Ptolemeu IV murind, iar coroana Egiptului – cel de-al treilea stat ieșit din moștenirea lui Alexandru –

revenindu-i unui minor, cei doi suverani ai Macedoniei și Siriei se înțeleg pentru a-și împărți teritoriile din afară ale Lagizilor: Palestina, Cicladele, Chersonesus, Bitinia etc. Este oferită, astfel, Romei, chemată în ajutor de unele cetăți care aveau protectorat lagid (Radosul, Attalos, Pergamul), ocazia de a-și regla conturile cu Filip V și de a sfârșita alianța celor doi adversari ai săi.

Romanii se vor răzbuna întâi pe macedoneni, aliații lui Hannibal din timpul celui de-al doilea război punic. Odată ce a fost încheiată pacea cu punii, aceștia declară război Macedoniei, mai curînd în scopul de a-i modera ambițiile decît de a o cuceri efectiv. Debarcată în Iliria (200), armata romană duce vreme de doi ani un război de hărțuire, evitînd, ca și falangele lui Filip de altfel, angajamentul decisiv. Trebuie așteptat anul 197 cînd consulul Flaminius invadează Macedonia interioară și angajează grosul forțelor sale în Tesalia împotriva armatei lui Filip V, bătut la Kynoskefalai și constrîns să-și abandoneze toate posesiunile din Grecia, Tracia, Iliria și Asia Mică, să recunoască independența orașelor grecești vasale Macedoniei și să-și reducă considerabil armata și flota. Treizeci de ani mai tîrziu, izbucnește un al doilea război, purtat împotriva fiului lui Filip, Perseu, care a dorit să-și ia revanșa asupra romanilor și care este bătut la Pydna de Paulus Aemilianus, fiu al consulului ucis la Cannae (168). Regatul macedonean este desființat și transformat, după o ultimă revoltă, în provincie romană, la care este atașată și Grecia (146).

Odată cu lichidarea monarhiei macedonene și întinderea suzeranității sale asupra Greciei, Roma a atins limitele Europei Orientale. În fața ei, pe celălalt mal al Egeei, se întind posesiunile seleucide, peste care domnește Antioh III. În timp ce romanii se ocupau de Macedonia, acesta cucerise mai multe orașe de pe coasta sudică a Asiei Mici, ocupase Efesus și debarcase în Europa, la Lysimachia. Ocupată cu pacificarea Galiei Cisalpine și a Spaniei, Roma încearcă să evite înfruntarea cu Antioh III și să obțină de la acesta să se întoarcă în Asia și să

elibereze orașele grecești. Fără alt rezultat decât acela de a-l incita să debarce în Tesalia, în 192, în fruntea unei puternice armate care va fi nimicită doi ani mai târziu, se apropie de Magnesia, la Sipyla, de Scipio Asiaticul. În timp ce Hannibal, care se refugiase la curtea regelui Bitiniei, se otrăvește pentru a scăpa de romani, regatul seleucid este dezmembrat și se găsește, curînd, redus chiar la Siria, ea însăși anexată în 63, după victoriile lui Pompei. Cît despre regele Pergamului, mort fără urmași în 133, acesta lasă moștenire romanilor toate statele sale (toată partea apuseană a Asiei Mici), transformate în provincia Asia.

Egiptul Lagazilor devine, la rîndul său, un adevărat protectorat (el va fi anexat în 30 î.e.n.), odată cu teritoriile situate în estul provinciei Asia. Dar din 89 pînă în 63 î.e.n., regele Pontului, Mithridate ridică la luptă Asia Mică și cetățile grecești împotriva jugului Romei. El este învins, în cele din urmă de Sylla, apoi de Pompei, așa încît la mijlocul secolului I î.e.n. doar părții, instalați în partea estică a Eufratului, își păstrează independența.

Cucerirea Occidentului

Expansiunea Romei în Occident s-a realizat mai întîi în Spania, apoi în Galia.

Cucerirea și pacificarea Spaniei, începute de Scipio Africanul au fost de lungă durată și întrerupte de numeroase revolte foarte dure reprimare de legiunile romane. Cea a celtiberilor, începută pe la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., a fost, în final, înăbușită în 133 de Scipio Aenilianus – reales consul, împotriva tuturor tradițiilor Republicii, la întoarcerea din Orient –, care a rezervat cetății lor Numantia soarta Cartaginei. Două provincii romane au fost create în peninsulă: Ulterior și Citerior (197 î.e.n.).

Stăpîni ai Galiei Cisalpine, care trebuie să fi reintrat în mîna populației galeze, după ce Hannibal le dăduse

independența, și ai Peninsulei Iberice, romanii au ajuns, pentru a asigura legături între aceste două provincii, să cucerească Galia Meridională. Profitând de conflictele care-i opuneau pe aliații lor din Massalia (Marsilia) ligurilor și galilor, ei au cucerit acest ținut și au fondat în 120 î.e.n. *Provincia romana*, care va deveni mai târziu Narbonensis, avînd drept orașe principale Aix-en-Provence și Narbonne. La sfîrșitul secolului al II-lea î.e.n., această provincie bogată a fost invadată și devastată de triburile germanice venite din actuala Danemarcă, cimbrii și teutonii. Aceștia, după ce au administrat mai multe înfrîngeri armatelor romane, au fost în cele din urmă bătuti și exterminați de Marius în trei bătălii: două în zona Aix-en-Provence în 102 și a treia, deosebit de sîngeroasă, anul următor în Italia de nord, aproape de punctul de confluență al Padului cu Sesia.

Restul Galiei a fost cucerit de Cezar între 58-51 î.e.n. Zona căreia romanii i-au dat numele de Galia Transalpină era un vast teritoriu limitat de Rin, Alpi, Mediterana, Pirinei și Atlantic. Populația era, în majoritate, celtică, la care s-au adăugat, în nord, triburile germanice venite de dincolo de Rin. Ea era dominată de o aristocrație războinică și proprietară de pămînturi și de o clasă respectată de preoți și de judecători, druzii. Țara nu avea nici o unitate politică: cuprindea vreo 60 de popoare independente și adesea rivale, fiecare cu obiceiurile sale, legile și zeii proprii. Cîțiva, precum heduii din Bourgogne și arvernii din Masivul Central, reușiseră să-și întindă influența pe un teritoriu relativ vast, însă indisciplina nobililor făcea ca această situație să fie deosebit de precară.

În imensa lor majoritate, locuitorii Galiei erau țărani. Cultivau grîul și orzul, creșteau cai și porci, foloseau plugul cu roți și coasa, cunoșteau folosirea varului și marnei pentru ameliorarea randamentului culturilor. Iscușiți în prelucrarea lemnului (care, nave, butoaie) și a metalelor (arme, bijuterii), aceștia practicau, pe mare și pe uscat, o intensă activitate comercială. Diviziunile și luptele dintre triburi, incapacitatea galilor de a se constitui într-o entitate politică coerentă nu-i împiedicau să fie

parte integrantă a unei culturi comune, din punct de vedere lingvistic, religios ori al organizării sociale. Exista o „literatură“ galeză, sub forma unor poeme recitate de rapsozi cu ocazia ospăturilor aristocratice, și a unor tratate diverse compuse de druizi, dar transmiterea lor se făcea oral, așa încât nu ne-a rămas nimic. Începînd cu secolul al VII-lea î.e.n., civilizația galeză a fost influențată de greci, în special de colonia Foceei (viitoarea Marsilie), după cum stau mărturie monedele și operele de artă provenite din Grecia sau din Italia. de Sud, prin defileele alpine, valea Ronului ori cea a Dunării (menționăm astfel faimosul vas din Vix găsit în 1953, aproape de Chatillon-sur-Seine).

Ocazia de a interveni în Galia și de a o cucerii a fost dată de Cezar, devenit în 58 î.e.n. proconsul în Galia Cisalpină și în Narbonensis, prin migrarea helveților, împinși spre vest de invadatorii germanici, suevii conduși de Ariovist. Chemat în ajutorul heduilor, el i-a împins pe helveți spre Elveția de azi, apoi s-a întors împotriva lui Ariovist și i-a nimicit armata în Haute-Alsace, respingîndu-i pe invadatori dincolo de Rin.

Odată popoarele germanice respinse, Cezar nu s-a grăbit să părăsească țara. În mai puțin de cinci ani, a procedat la cucerirea Galiei, supunînd triburile de belgi, cele din Aquitania și Armorica, trecînd chiar Rinul și Canalul Mîneicii. În 56, făcu Senatul să decreteze anexarea Galiei Transalpine („dincolo de Alpi“ pentru romani), transformată, ca și Spania, Macedoania și Siria, în provincie romană și guvernată de cîțiva prinți puternici deveniți clienți ai Romei: Commes la atrebați, Tasget la carnuți, Vecingetorix la arverni etc. Dar în 52 î.e.n., carnuții antrenează celelate popoare din Galia la o revoltă generală împotriva puterii protectoare. Comanda triburilor răscolite a fost încredințată lui Vercingetorix, care a încercat să-i organizeze și să le impună un minimum de disciplină. Practicînd tactica pămîntului pîrjolit, acesta din urmă l-a ținut o vreme pe Cezar în șah, în special la Gergovia. Dar a comis greșeala, grăbit de aliații săi, să cruțe Avaricum, permițînd romanilor să

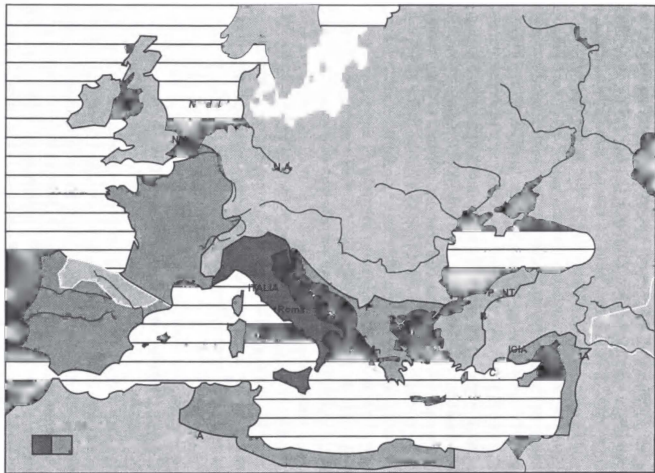
se aprovizioneze cu hrană. Prea impetuos și prea încrezător, Vercingetorix s-a văzut în cele din urmă închis în *oppidum*-ul Alesia⁷⁷. Blocat de romani, a trebuit să se predea în septembrie 52, fiind trimis în captivitate la Roma, purtat cu ocazia triumfului lui Cezar și apoi condamnat la moarte. Stăpîn al Galiei, Cezar a înrolat imediat în armată floarea aristocrației din Galia și elita războinicilor ce supraviețuiseră luptelor și măcelurilor.

Exploatarea popoarelor cucerite

Începînd cu sfîrșitul primului război punic (241 î.e.n.), teritoriile cucerite sînt organizate în provincii – primele au fost Sicilia, Corsica și Sardinia – guvernate de magistrați degrevați de sarcini, proconsuli ori propretori, desemnați de Senat și dotați cu puteri imense. Scutiți de sarcinile administrative, aceștia vor lăsa în grija oamenilor de afaceri, proveniți din clasa ecvestră, perceperea impozitelor și exploatarea domeniului public, acest lucru în detrimentul populațiilor autohtone.

La sfîrșitul Republicii, Roma poseda 14 provincii, dintre care 8 în Europa. Cînd o țară învinsă și supusă autorității sale era transformată în provincie romană, senatul preciza printr-o lege (*lex provincialis*) cum va fi organizarea și obligațiile sale. Nici o provincie nu avea o organizare identică. În fruntea fiecăreia era așezat un guvernator care putea să fie ori un pretor, ori un magistrat desemnat de Senat prin tragere la sorți – propretor sau proconsul. Reprezentant atotputernic al Republicii, era în același timp comandant și judecător suprem, cu drept de viață și de moarte asupra băștinașilor. Era asistat de unul sau de mai mulți locotenenți (*legati*) și de un cvestor trezorier, cît și de o adevărată camarilă de prieteni și de consilieri veniți cu el de la Roma.

În toate teritoriile cucerite, Roma confiscase vaste domenii – aparținînd în special foștilor regi și nobilimii – care deveniseră proprietatea poporului roman: *ager romanus*. Admi-

nistrat de Senat, acest domeniu public trebuia să furnizeze statului venituri importante. Pe de altă parte, fiecare provincie trebuia, ca semn de supunere, să achite un tribut care era fie o contribuție în bani, fie o parte de recoltă (de exemplu, a zecea parte pentru sicilieni). Aceste impozite nu erau percepute de către magistrații romani, ci de „oamenii de afaceri“ grupați într-o societate, publicanii, care vărsau visteriei sumele cerute de aceasta și luau de la locuitorii tributuri mult mai ridicate, realizând astfel enorme beneficii. Magistrații înșiși, care-și exersau în principiu gratuit funcțiile, profitau frecvent de posibilitatea care le era oferită de a se îmbogăți rapid, chiar dacă nu toți propretorii și proconsulii semănau cu Verres, acel guvernator al Siciliei ale cărui tâlhării au fost denunțate de Cicero, pe atunci cvestor, în celebrul său discurs din 70 î.e.n.: cetățeni bogați despuiați de averi, impozite ridicate de mai multe ori, magistraturi vândute, vinovați declarați nevinovați în schimbul banilor etc. Victimele aveau mereu posibilitatea teoretică de a merge să se plînge la Roma.

Cei care aveau mijloace se adresau unor tribunale (*quaestiones*) compuse din senatori care, chiar dacă se arătau uneori severi față de acești publicani, erau în general mult mai indulgenți față de guvernatorii aleși din rîndurile lor.

Consecințele marilor cuceriri

Lungul conflict cartaginez, apoi războaiele de cucerire duse de romani în afara peninsulei au avut consecințe economice și sociale considerabile. Mai întâi, dacă prădăciunile cauzate de armatele cartagineze și de populațiile răsculate împotriva hegemoniei romane au afectat profund agricultura romană, Roma a cunoscut de la începutul secolului al III-lea î.e.n. un imens aflux de bogății: metale prețioase și obiecte de artă aduse de învingători, grâu din provincii vîndut la un preț de nimic sau distribuit gratuit plebei, prozonieri de război ajunși sclavi și

care furnizau o mînă de lucru gratuită marilor proprietari, tributuri enorme cerute popoarelor supuse, extorcarea de fonduri de orice fel operate de guvernatorii provinciilor și publicani etc. Astfel, în puțină vreme, s-au adunat averi fabuloase, ceea ce a favorizat gustul pentru lux și pentru cîștig.

De aici, a rezultat o transformare radicală a societății și a moravurilor. Clasele înstărite au fost marile beneficiare ale cuceririlor. Nobilimea senatorială, din ce în ce mai închisă și mai atentă la prerogativele sale, a acaparat majoritatea magistraturilor, comanda armatelor, guvernările din provincie, toate surse de enorme profituri. Pe de altă parte, și-a constituit imense domenii (*latifundia*) închiriind pe nimic teritorii din domeniul public, răscumpărîndu-le pe cele ale micilor proprietari ruinați și punînd să fie muncite de turme întregi de sclavi aduși din teritoriile cucerite. Cota parte prelevată de pe producția cerealiară din provincii a făcut să cadă cursul grîului, iar într-o perioadă în care uleiul și vinurile din Galia se vindeau bine și erau ușor exportate, un domeniu bine condus putea fi sursa unor enorme venituri. În același timp, s-a dezvoltat o clasă de oameni noi, cavalerii, proveniți din lumea afacerilor și a finanței. Cei mai bogați erau publicanii, beneficiari ai concesiunilor făcute de stat pentru supravegherea lucrărilor publice și strîngerea impozitelor din provincii.

În schimb, clasa proprietarilor mici și mijlocii, care constituise osatura societății romane și care, în fața armatelor de mercenari ale generalilor cartaginezi și ale monarhilor eleniști, făcuse forța legiunilor, a dispărut aproape peste tot. Mulți dintre reprezentanții săi au murit în război. Cei care s-au întors și-au găsit domeniul în paragină și au trebuit să se îndatoreze pentru a-l aduce la starea de dinainte. Foarte repede, aceștia s-au pomenit ruinați de aflusul de grîu din provincii și de concurența marilor proprietari. Aceștia dispuneau, prin munca sclavilor, de o mînă de lucru ieftină și posedau îndeajuns capital pentru a-și transforma domeniile în teritorii pentru creșterea animalelor sau pentru cultivarea vieței-de-vie, a măslinilor sau a arborilor

fructiferi. Nu le mai rămînea acestor „soldați-țărani“, pe care concurența sclavilor îi împiedica să se transforme în muncitori agricoli, decît să-și vîndă pămînturile, să părăsească satul și să se așeze sub umbrela protectoare a vreunui patron.

Plebea urbană, al cărei efectiv a crescut puternic odată cu proletarizarea clasei mijlocii și cu exodul rural rezultat de aici, îi cuprindea, în afara acestor țărani ruinați și deposezați de bunurile lor, pe foștii meșteșugari, și ei concurați de munca servilă a sclavilor proaspăt eliberați. Fără ocupație și fără resurse, toți trăiau din distribuirea grîului sau se așezau sub protecția vreunui bogătaș a cărui clientelă o forma și care le furniza zilnic „sportula“: un pachet de provizii și ceva bani. Se îngrămădeau în locuințe insalubre cu mai multe etaje (*insulae*) și încep să îndrăgească jocurile și circul (lupta dintre fiare, gladiatori), cursele de cai și reprezentațiile teatrale. Această mulțime leneșă și înadins turbulentă și-a pierdut în puțină vreme virtuțile civice care o caracteriza în primele secole ale Republicii. Gata să se vîndă celui care oferea mai mult, ea va fi folosită de ambițioșii care vor să profite de dezechilibrele din societate și de criza regimului.

Alături de plebe se afla și mulțimea de sclavi. Romanii nu avuseseră decît cîtiva, dar războaiele de cucerire au adus în sclavie milioane de învinși. În sate, erau folosiți la muncile de la cîmp pe marile domenii, în cariere sau în mine. În oraș, practica, ca și în Grecia, aproape toate meseriile și puteau ajunge la posturi de încredere (secretar, intendent etc.). Stăpînul le putea reda libertatea, ceea ce făcea din urmașii lor oameni liberi. Erau, în general, mai dur tratați decît la Atena, frecvent supuși pedepselor corporale (bici, lanțuri etc.) și crucificați în caz de greșeau grav. De aceea Roma a cunoscut numeroase răscoale în secolul I î.e.n., mai ales în Italia de sud (cea, de exemplu, a gladiatorului Spartacus între 73-71) și în Sicilia.

Crizele care vor puncta ultimul secol al Republicii au ca origine, pe de o parte, dezechilibrele și conflictele sociale care

decurgeau din formidabilele cuceriri romane, pe de altă parte, din constrîngerile politice care voiau ca un Imperiu așa de întins ca cel al Romei să aibă în frunte un executiv puternic. În sînul oligarhiei bogate se lovesc nobilimea senatorială, care ține să-și păstreze privilegiile, și noua aristocrație financiară, care dorește reforme care să-i permită să joace și un rol politic pe măsură. Mai ales, clasa conducătoare se împarte între fracțiunea nobilimii senatoriale care înțelege să-și apere *status quo*-ul – *optimates* – și cei care, impregnați de idealul grec de justiție și de umanitate și care se sprijineau pe plebe, formează partidul popular: *populares*. Această tensiune socială antrenează, începînd de la mijlocul secolului al II-lea î.e.n., o instabilitate politică care se traduce prin repunerea în cauză a instituțiilor tradiționale și prin escaladarea violenței.

Acestui pericol i se adaugă și cel care rezultă din criza instituției militare. Practica războiului de cucerire și contactul cu Orientul au dezvoltat la legionari gustul pentru lux, pentru plăceri și jaf. A crescut indisciplina și, odată cu ea, refuzul de a mai face vreun efort. Soldații îi pun pe sclavi la diverse corvoade și se împotrivesc exigențelor venite de la șefi. Astfel, atunci cînd Scipio Aemilianus a luat comanda armatei împotriva Numantie, a trebuit mai întîi să restabilească ordinea în rîndul trupelor sale. Pe de altă parte, recrutarea în armată devine tot mai dificilă pentru că scade numărul micilor proprietari rurali. Celor bogați le repugnă obligațiile militare iar săracii nu au mijloace să se echipeze pe banii lor. În sfîrșit, antrenat de logica imperialismului cuceritor, Senatul încredințează tot mai ades comanda legiunilor acelor generali remarcați în diverse cuceriri, pe care prada îi îmbogățește și ale căror ambiții politice cresc odată cu averea. Asigurați de devotamentul trupelor lor, se vor strădui să pună mîna pe putere aliniindu-se cu una sau alta din facțiunile create de diversele conflicte sociale.

De la frații Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile

Doi reprezentanți ai nobilimii reformiste se implică în rezolvarea crizei sociale, născută din ruina proprietarilor mici și mijlocii, și în găsirea forțelor de mobilizat necesare armatei romane: Tiberius și Caius Gracchus. Membri ai clasei senatoriale, acești doi nepoți ai lui Scipio Africanul au suferit, transmisă de mama lor Cornelia și deceptorii greci, influența stoicilor, al căror ideal de egalitate și justiție îl împărtășeau. Emoționat de dispararea claselor populare, cel mai mare dintre cei doi frați, Tiberius Sempronius Gracchus, ales tribun al poporului în 133, va încerca să reconstituie clasa proprietarilor propunând o lege agrară – *lex sempronia* – care limita întinderea latifundiilor și prevedea împărțirea în loturi mici a pământului din *ager publicus*, pe nedrept ocupate de marii proprietari. O parte a nobilimii senatoriale, conștientă de pericolul care amenință instituțiile publice și apărarea Republicii odată cu dispariția clasei medii, sprijină tentativa lui Tiberius. Dar majoritatea conservatoare, simțindu-se amenințată în privilegii, se opune proiectului său și îl determină pe unul dintre colegii săi să opună acestei legi dreptul său de *veto*. Cum Tiberius obține depunerea acestuia de către popor, și apoi cere, împotriva tuturor legilor, reînnoirea misiunii sale, senatorilor conservatori nu le vine deloc greu să-l acuze de tiranie și să suscite o revoltă împotriva lui. În iulie 133, este masacrat de mulțime și aruncat în Tibru. Legea sa, parțial aplicată câțiva ani, va fi suspendată în 129.

Zece ani mai târziu, fratele său Caius, devenit la rîndu-i tribun al plebei, reia proiectele fratelui său, completîndu-le cu o profundă reformă de stat. Pentru aceasta, reia aplicarea lui *legii sempronia*, multiplică atribuirile de pămînturi, în special la Capua și la Tarent, instalează colonii în Corint și în Cartagina. Se străduiește, mai ales, să-i izoleze pe *optimates* sprijinindu-se pe celelalte clase – cavalerii, cărora le oferă perceperea de

impozite în noua provincie Asia, plebea romană, care beneficiază de vânzări regulate de grâne la preț ieftin, italienii, care își văd propus un statut mai favorabil (dreptul de cetate complet pentru aliații latini și statul de latini pentru toți ceilalți). În sfârșit, creează o reformă a instituțiilor care ar fi făcut din tribunat cea mai mare magistratură a statului roman.

Dar adversarii săi nu întârzie să reacționeze. *Optimates* se străduie să-l discrediteze, acuzându-l de sacrilegiu pentru că a fi fondat o colonie pe locul fostei Cartagine, și făcându-i cunoscut plebei că cedarea dreptului de cetate tuturor locuitorilor Peninsulei Italice îi va obliga pe aceștia să împartă cu ei locurile la circ și distribuirile de grâu. Așa de bine conduc această campanie de defăimare că, în 121, asmut împotriva lui Caius o nouă revoltă populară. În timp ce Senatul votează un *senatus consultum ultimum*⁷⁸ care decretează starea de asediu și dă puteri depline consulilor, cel mai mic dintre frații Gracchi se refugiază pe Aventin cu partizanii și încearcă o rezistență. Dar cum consulul Opimius ia cu asalt colina, acesta ordonă sclavului său să-l omoare.

Egoismul meschin dovedit de *optimates* împiedică astfel Republica romană să se reformeze. Aristocrații reveniți la putere își perpetuează politica lor de conservatorism social, fără ca să încerce să rezolve diversele probleme, care adesea îi depășesc. Calea este deschisă, astfel, ambițiilor militarilor.

Primul care a pus mîna pe putere, Caius Marius, simbolizează secesiunea unei noi clase sociale: bogata burghezie italică. Aparținînd unei familii înstărite de la țară, din Arpinum, în Sabinia, el a făcut carieră în armată înainte de a se angaja pe drumul onorurilor. Brutal, nu prea cultivat, nepus la punct cu toate intrigile politice, are pentru sine talentul militar și aura pe care i-o conferă succesele sale pe cîmpul de luptă: în Africa, unde-l învinge și capturează pe regele Numidiei, Iugurtha; în Galia Cisalpină, unde, între 102 și 101 îi alungă pe cimbri și pe teutoni. Detestat de nobili și de Senat, Marius face alianță cu șefii partidului popular, în rîndul cărora se aflau și un mare

număr de demagogi. În 99, trebuie totuși să reprime excesele celor mai extremiști dintre ei, ceea ce-l face suspect în ochii poporului.

Roma îi datorează o importantă reformă militară, care se va dovedi a fi plină de consecințe pentru viitorul Republicii. Legiunea, care cuprinde acum 6.000 de membri, este împărțită în 10 cohorte, unități mai ușor de mînuit. Dar, în special, se decide înrolarea în armată a proletarilor italici, care se pot angaja pe o durată de 16 ani. Pe viitor, esențialul efectivelor legiunilor va fi constituit din voluntari, atrași de solda consistentă și de pămîntul primit după fiecare campanie. Devotamentului civic, care a caracterizat armata romană în primele vremuri ale Republicii, i se substituie fidelitatea necondiționată față de generalul victorios, cel ce dă părți din pradă și diverse avantaje. Armata devine astfel un instrument de putere în mîinile unor ofițeri ambițioși, care nu vor ezita să se folosească de ea pentru a-și impune voința Republicii.

Dacă Marius pune bazele viitoarelor dictaturi, acesta nu este încă, la începutul secolului I, decît inițiatorul timid al unei tradiții care, în cîteva decenii, va duce la pieirea regimului republican. Reales de șase ori la rînd în consulat – ceea ce era absolut contrar legilor –, acesta deține pe toată această perioadă o putere personală ilegală, dar care emană incontestabil din voința populară. După victoriile sale asupra cimbrilor și teuto-nilor, lingușit cu titlul de „al treilea fondator al Romei” și aureolat de un imens prestigiu popular, ar fi putut să încerce să-și instaleze durabil dictatura personală, dar pentru aceasta îi lipsea prea mult simțul politic, respecta prea mult ordinea și legalitatea, pentru a lua inițiativa unei lovituri de stat. Represiunea condusă împotriva *popularilor* l-a lipsit de sprijinul politic de care ar fi avut nevoie pentru a duce la bun sfîrșit un proiect de o asemenea natură.

Sylla nu va avea aceleași scrupule. Originar dintr-o veche familie patriciană ruinată, dar luînd în căsătorie moștenitoarea unei ilustre familii (Caecilia Metella), acesta din urmă duse o

viață plină de plăceri, înainte de a debuta, tardiv, în cariera onorurilor. Declanșarea „războiului social“, 91 î.e.n., i-a oferit ocazia să se distingă și să ia pieptiș urcușul spre putere, opunându-se lui Marius și luînd puterea partidului senatorial.

Prin „război social“ desemnăm lunga și teribila răscoală a aliaților Romei (*socii*), exasperați de dăinuirea și chiar agravarea unei situații care-i menținea într-un stadiu de inferioritate în raport cu cetățenii romani. După ce au luptat alături de aceștia din urmă pe toate cîmpurile de luptă, ei se vedeau îndepărtați de la beneficiile rezultate din cuceriri și cereau drept de cetate. Senatul refuzînd să le dea satisfacție, ei s-au răsculat în 91, cu samniții în frunte, și au dus mai bine de trei ani împotriva Romei un război fără milă, punctat de o parte și de alta, de episoade atroce, și care n-a luat sfîrșit decît în 88. Învingători, romanii au acordat rebelilor ceea ce ei ceruseră în zadar vreme de decenii, cei din Galia Cisalpină văzîndu-și atribuit dreptul latin.

„Războiul social“ i-a permis lui Sylla să se distingă și să pozeze în rival al unui Marius îmbătrînit și izolat politic. În 88, ales consul cu sprijinul optimaților, însărcinat de Senat să comande armata în războiul împotriva lui Mithriade, dar lipsit de această funcție în urma unui vot popular inițiat de Marius, nu a ezitat să meargă spre capitală în fruntea trupelor adunate în Campania și să depășească incinta sacră numită *pomerium*. Era pentru prima dată cînd se comitea un asemenea sacrilegiu. După care, stăpîn al Romei, Sylla și-a scos rivalul în afara legii și i-a instalat la putere pe prietenii săi din partidul senatorial.

Cînd Sylla a plecat în Asia pentru a lupta împotriva regelui Mithridate, partidul popular a reluat conducerea. Marius însuși, reales a șaptea oară consul în 87, moare anul următor, dar „marianiștii“ au păstrat puterea. În 83, Sylla victorios asupra lui Mithriade, debarcă la Brindisi în Italia de sud, nimicește pe locoteneții lui Marius și stabilește la Roma un regim dictatorial, care avea toate aparențele unei monarhii. A început prin a se debarasa de adversari prin sîngeroase „proscripții“ (denunț

public, exil și condamnare la moarte, urmate de vânzarea bunurilor condamnatului), care au atins mai bine de 3.000 de persoane, printre care mulți marianiști și cavaleri, dar și bogați ale căror bunuri Sylla le rîvnea de mai multă vreme. Apoi și-a atribuit o dictatură *sine die*, cumulînd toate puterile, chiar și cea de a modifica Constituția. Atribuțiile magistraților au fost reduse. Tribunii și-au pierdut dreptul de a convoca Senatul și de a opune *veto*-ul lor proiectelor de legi. Perceperea de impozite din Asia a fost retrasă cavalerilor, în timp ce numărul senatorilor este dublat (600 în loc de 300). În sfîrșit, Sylla însuși s-a înconjurat cu însemnele exterioare ale monarhiei. Nu se deplasa decît înconjurat de gardă, punea să se bată monede cu efigia lui, făcea dreptate stînd pe tron și se făcea onorat ca un zeu, uzurpînd supranumele de *felix*, rezervat divinităților.

Totuși, Republica nu era încă pregătită să abdice, se pare, în fața unui monarh. Senatul și-a manifestat neliniștea în fața puterilor fără limite ale dictatorului. Opoziția a ridicat capul și prin vocea unui tînăr avocat, Cicero, nu a ezitat să conteste regimul („mai bine am trăi cu sălbăticiunile pădurii decît să continuăm a ne complăce într-o asemenea sălbăcie”). Poate că aceste rezistențe explică gestul lui Sylla care, în 79, a renunțat brusc la toate puterile sale și s-a retras în Campania, unde a murit un an mai tîrziu. În orice caz, stupoarea a fost imensă la Roma.

Pompei și Cezar: agonia Republicii

Disparația voluntară și profund inexplicabilă a lui Sylla lasă Senatul stăpîn peste Capitală. Dar, de peste tot, apar dificultăți. Spania se revoltă sub conducerea unui locotenent al lui Marius, Sertorius. Războiul se reia în Orient împotriva lui Mithriade, în timp ce pirații ce-și aveau bazele în Cilicia paralyzează comerțul și perturbă aprovizionarea peninsulei. În 73, Roma trebuie să facă față răscoalei lui Spartacus. Din nou

Senatul trebuie să cheme în ajutor generali ambițioși, din nou ajunge la cheremul lor. Loviturile de stat militare, al căror exemplu a fost dat de Sylla, vor avea astfel, la Roma mai întâi, apoi în toată Europa, o solidă tradiție de care vor scăpa puține țări de pe continent.

Răscoala sclavilor din Italia de sud este pentru Roma pericolul cel mai presant. Un pretor, bogătașul Crassus, primește, pentru a lupta împotriva răsculaților lui Spartacus, comanda unei armate. Îi atrage pe răsculați într-o capcană și sfirșește prin a-i învinge în Apulia. 6.000 de sclavi crucificați jalonează Via Appia, în timp ce generalul învingător revine la Roma, unde va ști prea bine, sprijinindu-se pe partidul popular al cărui șef este, să profite de victorie.

Dar evenimentele din Spania asigură ascensiunea unui alt general, Pompei. Fost locotenent al lui Sylla, care l-a acoperit de onoruri (supranumele de *Magnus* și oferirea unui triumf când nu îndeplinise încă nici o magistratură), acest mare proprietar din Picenum este însărcinat în 77 să lupte împotriva lui Sertorius. Grație șansei, dar și calităților sale militare, Pompei restabilește ordinea în Spania și se întoarce în Italia în 71 î.e.n., destul de devreme pentru a extermina ultimele grupuri de sclavi și pentru a-și atribui meritul victoriei lui Crassus. În 70, devine consul împreună cu acesta din urmă și decide imediat, susținut de cavaleri și de partidul popular, să lichideze tot ceea ce a făcut Sylla, retrocedând puterile ce le aveau înainte tribunilor și redând cavalerilor privilegiile care le fuseseră luate. În 67, îi alungă din birlogurile lor pe pirații din Cilicia. În 66, i se încredințează misiunea de a purta război în Orient. El apare, începând cu această dată, ca adevăratul stăpîn al Romei, ceea ce suscită împotrivă-i gelozia șefilor partidului popular, printre cei mai cunoscuți numărîndu-se Crassus, și în rîndul cărora începe să se facă la fel de cunoscut tînărul Cezar.

Tot în rîndurile partidului popular va activa și ambițiosul Catilina. Nobil ruinat, ducînd o viață lipsită de griji, înconjurat de oameni gata la toate pentru a obține de la șeful lor cîteva

firimituri de putere, el pregătește un complot împotriva Republicii. În 63, își prezintă candidatura la consulat, sprijinit de Crassus și de Cezar, împotriva celui mai mare avocat al Romei, Marcus Tullius Cicero, și el „om nou“, dar apărător intransigent al constituției tradiționale. Cicero este ales și denunță în fața Senatului conjurația lui Catilina. Acesta trebuie să fugă iar complicitii lui sînt denunțați și executați. Va fi, puțin mai târziu, bătut în Etruria cu ultimii săi partizani și ucis. Cicero apare atunci, în 62, ca o culme a gloriei sale, drept salvator al Republicii.

În anul următor totuși, Pompei s-a întors la Roma, aureolat cu prestigiul unei noi victorii în Orient. Are onorurile unui triumf fără precedent. Binefăcător al patriei sale, distribuie mai bine de 380.000.000 de sesterți soldaților săi, 480.000.000 visteriei publice. Popularitatea sa este așa de mare că Senatul începe să se teamă de el. Totuși, stăpîn al Romei, Pompei nu știe să profite de victorie. El acceptă demobilizarea armatei sale și, neîndrăznind să-i înfrunte singur pe optimați, intră în intrigile șefilor partidului poplar, care se vor servi de el. Cu toate că era ostil lui Crassus, ale cărui ambiții îi contrariază propriile sale proiecte, nu ezită să facă corp comun cu acesta împotriva Senatului, artizanul acestei apropieri nefiind altul decît Cezar.

Întors din Spania, acesta din urmă îndeamnă pe cei doi să încheie cu el un pact secret, al cărui scop este cucerirea puterii: va fi primul triumvirat. În virtutea acestui acord, Cezar, ales consul în 59, ia o serie de măsuri care îl vor face să apară ca omul partidului popular, în opoziție cu Senatul conservator. El face să se voteze o lege agrară în favoarea veteranilor lui Pompei și a săracilor Romei. De asemenea, în timp ce Crassus își folosește imensa avere pentru a-și plăti o parte din datoriile sale, el își atribuie proconsulatul Galiilor, ca și conducerea războiului împotriva galilor.

Bărbatul pe care cărțile de istorie îl desemnează cu numele de Iulius Cezar – Caius Iulius Caesar – aparține unei vechi familii patriciene, gens *Iulia*, care pretindea a fi scoborîtoare din

Iulius, fiul lui Eneea, deci din zeița Venus. Nepot al lui Marius, el se atașează partidului popular. Tinerețea nu lasă să se întrevadă nimic din intențiile sale. Familiarizat cu civilizația greacă, trăiește ca un mare senior, cheltuie fără să clipească, oferă jocuri magnifice și se înglobează în datorii. La 26 de ani, se angajează în cariera politică. Are farmec, atrage simpatii. Elocvența sa este limpede și convingătoare. Se bucură de o reputație de om ferm, datorită faptului că la 19 ani a fost unul din rarii romani care i-au rezistat lui Sylla; nu-i lipsește nici îndrăzneala, nici vitejia, obligînd la asediul orașului Mytilene cea mai înaltă recompensă la care putea spera un combatant. Dar este ros de o ambiție nepotolită și, convins că regimul cetății nu poate conveni unei lumi romane mereu în extensie, crede că ceasul monarhiei a sosit și înțelege bine că ea se realizează în profitul său. Urcînd, unul cîte unul, gradele în ierarhia onorurilor, el participă la intrigile popularilor, iscusiți în a lăsa Republica să se degradeze și ambițiile adversarilor să se dezvăluie. Dorința sa de a vedea constituindu-se o societate mai echitabilă își dă mîna cu interesul său de a stabili un regim puternic al cărui singur stăpîn să fie și care ar avea vocația de a extinde puterea civilizatoare a Romei în lumea întreagă.

Devenit Mare Pontif, în ciuda opoziției din Senat, apoi consul în 59, datorită ajutorului oferit de către Crassus și Pompei, Cezar dă lovitura odată cu punerea pe picioare a triumviratului, de pe urma căruia profită bogăția primului și gloria celui de-al doilea, dar care face să avanseze și propriile-i afaceri. Învîingător asupra galilor după nouă ani petrecuți de partea cealaltă a Alpilor, dispune, pentru a-și duce la bun sfîrșit proiectele, de o armată întărită, care îi este devotată pînă la fanatism.

În timpul absenței lui Cezar, situația s-a degradat puternic la Roma. Crassus a fost învins și ucis în Siria de parți (53). Orașul este lăsat pe mîna bandelor înarmate în solda unuia sau a altuia. Asasinatele și procesele răsunătoare se înmulțesc, precum cel al lui Milo, acuzat de a fi ucis un alt agitator, Clodius, și apărut de Cicero. Senatul înnebunit și neputincios în a stăpîni

valul de violențe, încredințează în 51 totalitatea puterilor lui Pompei care, sprijinindu-se pe aristocrația financiară a cavalerilor, îi apare mai puțin periculos decât Cezar, șef al partidului popular. Numit consul unic, Pompei nu se gîndește decât la îndepărtarea lui Cezar de la conducerea treburilor publice. În ianuarie 50, el obține de la Senat un decret, prin care acesta din urmă este obligat să dea drumul trupelor sale instalate în Galia Cisalpină și să se întoarcă la Roma ca simplu cetățean. După lungi tratative, Cezar refuză și se hotărăște să joace totul pe o singură carte. Pe 17 decembrie 50, el trece cu armata sa Rubiconul, un mic fluviu de coastă care separă Galia Cisalpină de Italia peninsulară și se îndreaptă spre Roma, deschizînd ostilitățile cu Pompei. Războiul civil începe: va dura aproape cinci ani.

După ce a ocupat Roma, evacuată de Pompei și de senatorii favorabili lui, Cezar își urmărește adversarul în Grecia și îi nimicește armata la Farsalus, în Thessalia (48). Pompei caută atunci refugiu în Egipt, dar este asasinat de oamenii regelui lagid. Cezar, care a debarcat la rîndul său în Egipt, îi pedepsește pe ucigași, îl detronează pe rege și îl înlocuiește cu sora sa, frumoasa Cleopatra, după care se hotărăște să înfrîngă rezistența partizanilor lui Pompei, încă numeroși și îndrăzneți în Asia Mică, Tunisia și Spania. Victorios peste tot, se întoarce la Roma în 45, pentru a-și celebra triumful.

Cezar va încerca atunci, în etape, să creeze acea monarhie de esență divină, al cărei model i-a fost furnizat de Orient și care pare singura în măsură să asigure grandoarea Romei. Deja șef al religiei romane, Mare Pontif din anul 63, este numit dictator pe viață în anul 44, ceea ce-i permite să modifice constituția. Deținător al puterii tribuniare, *tribunica potestas*, și al *imperium*-ului care face din el șeful suprem al armatei și al provinciilor, primește titlul de *imperator* și dreptul de a purta în permanență pelerina de purpură pe care o îmbracă cînd are loc triumful comandantului suprem.

Avînd imense puteri, Cezar întreprinde o serie întreagă de reforme. Restaurează finanțele, ameliorează funcționarea tribu-

nalelor, angajează o politică de lucrări impresionante în capitală și încearcă să reformeze moravurile prin legi care limitau luxul. Dornic de a lupta împotriva mizeriei, se străduiește mai degrabă să dea de lucru săracilor decât să înmulțească măsurile de asistență. Pentru aceasta, reduce la jumătate numărul beneficiarilor de distribuții gratuite de grâu și îi obligă pe proprietari să folosească cel puțin o treime din muncitorii liberi. În același timp, pentru a grăbi unificarea lumii romane, reorganizează administrația provinciilor, atribuie dreptul de cetate provincialilor, introduce în Senat gali și spanioli și favorizează fondarea de colonii cu cetățeni în afara peninsulei.

La începutul anului 44, este clar că cel care cucerise Galia se pregătește să se proclame rege. De aceea șefii republicani se hotărăsc să o termine cu el. Un complot se organizează în jurul lui M. Iunius Brutus, un fost partizan al lui Pompei, căruia dictatorul i-a iertat împotrivirea și pe care l-a acoperit cu tot felul de atenții. În ziua idelor lui Marte (15 martie 44 î.e.n.), la sosirea sa în Senat, Cezar este înconjurat și ucis cu lovituri de pumnal.

Octavian, fondatorul Principatului

În spiritul celor care au urzit și executat asasinarea lui Cezar, cu toții reprezentanți ai aristocrației senatoriale, moartea dictatorului însemna în mod firesc restaurarea Republicii conservatoare. Nici unul dintre ei nu are stabilit vreun program pe care să-l propună imediat după moartea lui Cezar, și nu mică le-a fost surpriza de a da peste un adversar pe măsură, consulul Marcus Antonius. Acesta asmute asupra conjuraților plebea romană, rămasă fidelă lui Cezar, obținând, pentru acesta onorurile divine. Apoi, după ce și-a însușit tezaurul public, ajunge în Galia Cisalpină și pornește de acolo lupta împotriva Senatului.

În acel moment, sosește din Grecia un tânăr slăbuț de 19 ani, Octavian, nepot și fiu adoptiv al lui Cezar, care pare lipsit de

ambiții politice și care declară că a venit pentru a primi moștenirea defunctului. Senatul, unde Cicero are un cuvânt greu de spus, crede că a venit momentul de a opune redutabilului Antonius pe acest palid moștenitor al lui Cezar. Octavian acceptă misiunea care îi este încredințată cu o aparentă umilință, pînă în momentul în care ajunge să ceară depline puteri, ceea ce senatorii refuză. Se apropie de Antonius și de Lepidus, fost șef al cavaleriei lui Cezar, pentru a constitui cel de-al „doilea triumvirat“.

De data aceasta, nu este vorba de un pact secret, ca cel care îi legase pe Cezar, Crassus și Pompei, ci de o dictatură militară cu trei capete, în mod clar îndreptată împotriva republicanilor. Ca și în timpul lui Sylla, teribile proscritii se abat asupra adversarilor triumvirilor. Cicero, adversar înrîncenat al lui Antonius, este asasinat la ordinul acestuia din urmă. Armata, adunată cu mare greutate de republicani și comandată de Brutus, este zdrobită la Filippi, în Macedonia (42 î.e.n.). Odată adversarii îndepărtați, triumvirii se înțeleg asupra împărțirii Imperiului, Lepidus primește Africa, Octavian, Italia și restul Occidentului, Antonius, Orientul. Excelentă căpetenie de război și deținînd provinciile cele mai bogate, acesta se gîndește că nu-i va veni deloc greu să triumfe asupra asociaților săi și, după ce îi va fi învins pe părți, să se îndrepte spre Roma pentru a se proclama rege. În acest timp, se căsătorește cu regina Egiptului, Cleopatra, și se instalează la Alexandria, unde duce un trai fastuos, lipsit de griji, de monarh elenistic.

În tot acest timp, tînărul Octavian începe, cu răbdare, să restabilească ordinea în partea de Imperiu ce-i revenise. Își stabilește puterea în capitală, reintră în posesia Italiei și a provinciilor occidentale, își apropie veteranii romani, cărora le distribuie pămînturi. Îl constrînge pe Lepidus să părăsească Africa și să se mulțumească cu titlul de Mare Pontif. Solid instalat în Occident, se erijează, în fața rivalului său din Alexandria, devenit un potentat oriental, în campion al civilizației și al tradițiilor romane. În conflictul care izbucnește în 31,

bătălia decisivă are loc pe mare, la Actium, fiind câștigată de Agrippa, locotenent al lui Octavian. Lumea romană scapă astfel de influența Orientului – o întorsătură capitală în istoria Europei –, Antonius și Cleopatra refugiindu-se în Egipt, unde Octavian îi urmărește. Pentru a scăpa de dușmanul său, fostul locotenent al lui Cezar se sinucide, urmat, puțin mai târziu, de Cleopatra. Egiptul anexat devine, la rîndul său, o provincie romană.

În 29 î.e.n., Octavian se întoarce la Roma. Singur stăpîn al puterii, va organiza după placul său monarhia la care visase Cezar. Dar, avînd în minte exemplul cuceritorului Galiei, va acționa extrem de prudent, lăsînd să supraviețuiască aparențele unui regim republican, nedorind să fie decît *Princeps*, adică prima persoană din stat. De fapt, instaurarea „principatului“ în 27 î.e.n. face din el un monarh absolut și marchează sfîrșitul Republicii romane.

Capitolul 7

CIVILIZAȚIA ROMANĂ ÎN TIMPUL REPUBLICII

■ *Popor de țărani cumpătați, trăind în colibe de chirpici sau în case construite după modelul etrusc, în jurul unui atrium, romanii își văd modificate condițiile de viață în urma cuceririlor din secolele II-I î.e.n. Clasele înstărite, urbane sau rurale, încep să se deprindă cu luxul.*

■ *În aceeași manieră, virtuțile familiale și civice, liantul de pînă atunci al societății romane, slăbesc în favoarea plăcerilor și a profitului. Religia tradițională cunoaște și ea aceeași eroziune, iar cultul civic, închinat marilor zei din Panteonul grec, devine foarte repede formal. În schimb, se manifestă un interes crescînd pentru zeii orientali, care răspund mai bine angoaselor spirituale ale omului și care continuă să se impună, în ciuda măsurilor luate împotriva religiilor orientale.*

■ *Abia la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. apare o literatură latină în limba greacă și sub influența culturii grecești. Textele în latină care vor urma (epopei, tragedii, comedii) combină influențele grecești și italice. Mai aproape de spiritul roman este satira, în timp ce elocința, istoria și, în special, filosofia ajung cu greu să iasă de sub influența elenică. De abia în secolul I î.e.n., odată cu Sallustiu și Cezar, istoria produce primele ei opere majore; în aceeași perioadă, Cicero apare ca principalul mediator al gîndirii grecești la Roma.*

■ *În domeniul artistic, regăsim acea sinteză între o influență grecească, dominantă, și tradițiile italice anterioare. Grosolanele*

temple etrusce ale originilor vor face loc, în curînd, edificiilor inspirate după modelul elenic. Roma va exporta în Spania, Africa și Galia un urbanism împrumutat din lumea elenistică, și concepții arhitecturale noi care au la bază bolta. Dezvoltarea luxului, a monumentelor și a portretelor comandate de aristocrație favorizează artele decorative, pictura și sculptura. În sfîrșit, marii șefi militari din secolul I, care-și dispută puterea, se străduiesc să amelioreze arta urbanismului la Roma.

Într-o jumătate de mileniu, fosta confederație de sate, din care regii etrusci făcuseră un adevărat oraș ce-și exersa dominația asupra Latiumului, a devenit capitala unui imens imperiu și inima unei civilizații care, de la un secol la altul și de la o cucerire la alta, s-a îmbogățit prin aporturile elenismului și ale culturii orientale. Viața materială, moravurile, religia, artele și toate activitățile spirituale au suferit, astfel, transformări profunde, care au avut, după cum s-a văzut, o influență covîrșitoare asupra organizării politice a cetății și asupra evenimentelor care au punctat istoria lumii romane.

Modul de viață

Pînă în secolul al III-lea î.e.n., romanii au păstrat deprinderile și felul de a trăi ale unui popor de țărani. Cei mai mulți dintre ei erau agricultori care munceau pe brînci, de la răsăritul la apusul soarelui, care se hrăneau cu legume fierte, terci de grîu, fructe, puțină brînză, ceva măsline și care beau vin amestecat cu apă. Hainele, țesute acasă de femei, apoi de sclavi, erau și ele foarte simple, așa cum le era și casa. La țară, aceasta era o simplă colibă din chirpici acoperită cu paie și crengi. La oraș, etruscii îi învățaseră pe romani să construiască locuințe rectangulare, cu doar o cameră unică, *atrium*, un fel de cameră pătrată, care servea în același timp ca bucătărie, sufragerie și dormitor. Se mai găseau și un bazin tot în formă de pătrat, ce

urma să strângă apa de ploaie (*impluvium*) și altarul închinat cultului domestic. Mobilierul se reducea la câteva scaune și cuferे din lemn, o masă și la niște paturi foarte modeste.

Acest mod de viață nu se deosebea întru nimic de cel al Greciei arhaice și chiar clasice. Au existat, cu siguranță, diferențieri de avere, dar ele se vedeau mai curînd în suprafețele de pămînt și în numărul de sclavi, decît în luxul de zi cu zi. Se povestește că, la începutul secolului al III-lea î.e.n., senatorii care au vrut să-l trateze cu fast pe un trimis al regelui Epirului, Pyrrhus, au trebuit să umble din casă în casă ca să adune unica veselă de lux care exista în oraș.

Datorită contactului cu lumea elenică și cu afluxul de bogății ce a urmat războaielor punico și marilor cuceriri din secolele II-I, a apărut *luxuria*, luxul practicat în particular, lux care pînă atunci era rezervat edificiilor publice. În oraș, a continuat să se construiască locuințe clasice cu *atrium*, cu încăperi mai numeroase și adesea cu prăvălii ce dădeau spre stradă. Însă, tot mai mult, cei din clasele înstărite au vrut să juxtapună acestui tip de locuință case de tip grecesc, cu o grădină cu peristil spre care dădeau încăperile de locuit și de primire: sufragerie, diverse camere, baia, biblioteca. Cei mai bogați aveau la țară (adesea în Campania) una sau mai multe vile luxoase, înconjurate cu un parc. Mobilierul rămînea modest, limitat la câteva piese, însă acestea erau concepute într-o optică decorativă, cu încrustații de fildeș sau de metale prețioase. S-a introdus moda statuiilor, aduse din Grecia ori din Asia, apoi copiate de artiștii locali. Lumea a început, de asemenea, să prindă gustul tablourilor, mozaicurilor, frescelor murale, basoreliefurilor în stuc sau în teracotă.

Nu toate straturile societății erau implicate în aceste schimbări. La țară, dacă locuința marelui proprietar – *villa rustica* –, care se găsea în chiar centrul domeniului, adăuga clădirilor propriu-zise unele încăperi confortabile rezidențiale, coliba țaranului modest era cu puțin diferită de cea din timpurile arhaice. La Roma, chiar și la Ostia, o mare parte din populație trăia

în locuințe cu mai multe etaje (pînă la șapte sau opt), unele relativ înstărite, altele, dimpotrivă, neconfortabile, repede degradate și periculoase pentru locatarii lor, prăbușirile și incendiile fiind foarte frecvente.

Luxului locuinței i se adaugă pentru beneficiarii îmbogățirii Romei cele din domeniul culinar și îmbrăcăminte. Masa nu se mai ia în *atrium*, ci într-o sufragerie special amenajată. Cina se ia pe un pat; se introduce vesela din argint. Piese de îmbrăcăminte rămîn aceleași, dar vor fi croite din stoffe prețioase sau vor fi ornate cu bijuterii. Degeaba la începutul secolului al II-lea, cenzorul Cato tună împotriva invadării Romei de către luxul grecesc și oriental. Acesta amintește romanilor virtuțile strămoșilor lor, propune o lege împotriva podoabelor purtate de femei și radiază un anumit număr de senatori, printre care și fratele marelui Scipio. Totuși nimic nu a putut împiedica ca noile moravuri să se răspîndească în capitală, și în curînd, în toată Italia și în provincii.

Măreția și decadența virtuților romane

Puternicele transformări economice și sociale legate de cuceririle romane nu au avut ca efect numai introducerea la Roma a gustului pentru lux. S-a produs, de fapt, începînd cu secolul al III-lea î.e.n., o puternică erodare a legăturilor familiale și o degradare nu mai puțin sensibilă a spiritului civic și a virtuților tradiționale ale poporului roman: dragostea pătimașă pentru muncă, frugalitatea, respectul scrupulos al legii etc.

Slăbirea celulei familiale constituie, se pare, schimbarea cea mai spectaculoasă și cu cele mai nefaste consecințe. În primele secole ale Republicii, familia romană forma o comunitate extrem de sudată, peste care se suprapunea autoritatea cvasiabsolută a lui *pater familias*, preot al zeilor domestici. Acesta putea să-și abandoneze copiii cînd se nașteau, să-i căsătorească după pofa inimii, și chiar să-i ucidă dacă se făceau

vinovați de a fi comis o crimă. Soția îi datora supunere, la fel copiii și servitorii; totuși, acest lucru nu o împiedica pe femeia romană, mult mai liberă, în general, decît femeia greacă, să fie onorată ca cea care veghea la bunul mers al casei și să aibă o mare influență asupra deciziilor luate în familiale.

Căsătoria era un moment capital în viața familiei. Vîrsta legală era de 12 ani pentru fete, 14 ani pentru băieți, dar, în general, căsătoriile aveau loc mult mai tîrziu (35 de ani pentru bărbați). Considerații diverse – avere, clientelism politic etc. – intrau în alegerea făcută de *pater familias*, afecțiunile fiind judecate ca accesorii. Logodna era și ea celebrată: ea consta într-o angajare solemnă și religioasă între familii. Ea putea să fie foarte lungă, căci exista obiceiul de a-i logodi pe copii de la o vîrstă fragedă.

În ajunul căsătoriei, fata își îmbrăca tunică albă și-și oferea păpușile *larilor* – spiritele protectoare – din casa părintească. A doua zi, ea renunța în mod solemn la familia sa în *atrium*, unde era oferit un sacrificiu zeilor domestici. După care, tînărul mire trebuia să simuleze răpirea soției și s-o aducă pe aceasta la noua locuință, însoțit de un alai de rude și prieteni.

Bătrînii se bucurau de foarte mult respect; la fel și morții. Oamenilor le era frică ca aceștia să nu descindă printre cei vii și apoi să-i bîntuie. În perioada regilor, funerariile aveau loc noaptea. Mai tîrziu, ele au fost oficiate ziua, dar la lumina torțelor, în amintirea vremurilor trecute. Morții au trebuit să fie obligatoriu îngropați în afara orașului, de-a lungul marilor căi de acces care străbăteau cîmpiile romane. În sfîrșit, romanii închinau un adevărat cult strămoșilor, pe care-i considerau zei: *Manii* (*manes*).

Formal, toate aceste practici nu au dispărut odată cu marile frămîntări din ultimele secole ale Republicii. Dar familia a pierdut mult din coeziunea ce o caracteriza odinioară. Admis de dreptul roman, întîlnit cînd și cînd pînă în secolul al III-lea î.e.n., divorțul s-a răspîndit în toate straturile societății, motivele de natură financiară contribuind de cele mai

multe ori la despărțirea soților. Soțiile au început să se emancipeze și să-și gireze după voie propriile lor averi. Autoritatea tatălui, teoretic încă foarte puternică, nu a încetat să scadă și practic, începînd cu secolul al II-lea î.e.n., s-a generalizat procedura de emancipare, procedură prin care se permitea beneficiarilor să se bucure personal de avere și să și-o administreze după plac. În sfîrșit, cuplurile au fost obligate să-și limiteze numărul de copii, făcînd astfel ca natalitatea să scadă.

La slăbirea instituțiilor familiale veneau să se adauge și alte forme de respingere a modelelor ancestrale. Virtuțile civice care dăduseră atîta vreme forță Romei – dragostea de patrie, civismul, devotamentul dezinteresat față de treburile publice, gestionarea scrupuloasă a banului de către magistrați etc. – au început, puțin cîte puțin, să dispară. Odată cu afluxul de bogății și cu patima pentru lux, pofta de cîștig și corupția devin o regulă. Chiar și cei ce nu aveau averi, voluntarii angajați în armată și gata, pentru a-și rotunji solda, să urmeze orice general ambițios, și așteptînd, pur și simplu, *sportula* (bani și provizii), beneficiau de un sistem care se baza pe atotputernicia banului.

Transformările din viața religioasă

În primele secole ale Republicii, ceea ce, în mod obișnuit, se umește „religia” romană – adică ansamblul de rituri și credințe care împodobeau viața cetății, dar și cea a viața diferitelor comunități în care individul se afla integrat –, s-a constituit din contopirea elementelor proprii popoarelor italice cu împrumuturi preluate timpuriu de la etrusci și de la cetățile grecești din sudul peninsulei. Altfel spus, se pare că nu a evoluat de la un animism primitiv și vag pentru a ajunge, sub influența elenismului, la un politeism de zeități personale, ci, dimpotrivă, încă din vremurile arhaice exista o gîndire teologică, care organiza riturile și asimila cel puțin pe unii zei cu persoane.

În orice caz, ceea ce caracterizează fenomenul religios roman este, în primul rînd, infinita extensie a numărului de divinități. Nu există nici un eveniment al vieții umane, nici un fenomen natural, care să nu se afle sub patronajul uneia dintre ele. Varro a numărat mai mult de 30.000 de zei. Flora prezida tot ceea ce înflorește, Fons, apele ce ies la suprafață, Tellus, fecunditatea recoltelor (împreună cu Ceres), Janus este zeul ușii, dar mai existau, de asemenea, un zeu al pragului și un zeu al bălămălilor! Fiecare dintre acești zei „majori“ și „minori“ se considera a fi dotați cu voință și putere – romanii numesc acest lucru *numen*⁷⁹ –, pe care era important a le concilia și aceasta era rațiunea pentru care romanii judecau ca necesar să urmeze scrupulos anumite reguli, să pronunțe anumite formule rituale, avînd grijă să nu comită nici o eroare ori vreo omisiune. Există, astfel, formule pentru a îndepărta boala, pentru a abate fulgerul sau furtuna, pentru a obține victoria etc. Trebuie ca, pe de altă parte, înainte de a se întreprinde ceva, să se consulte zeii. Acest lucru revenea specialiștilor în divinație: *haruspicii*, care examinau măruntaielor animalelor sacrificate, și *augurii* care observau semnele – zborul păsărilor, de pofta de mîncare a puilor de găină sacri etc. Deci, dacă ar fi să cochidem, este vorba de o religie foarte apropiată de natură. Zeitățile nu sînt supranaturale, ele aparțin lumii, precum ființele vii, plantele și obiectele neînsuflețite.

Această religie fără dogmă a fost la început o religie a căminului, a casei, și a rămas așa, în timp ce se dezvolta, paralel cu evoluția cetății, și o religie civică. În casă, sînt onorați o mulțime de zei și de genii: *larii*, *penații*, cei ce protejau casa, dar și zei ai mobilierului și ai proviziilor, apoi *manii*, care încarnau spiritul strămoșilor și cărora li s-a dat acest nume (cei „buni“), de vreme ce se credea că sînt în stare, dacă nu erau potoliți prin rugăciuni și ofrande, să vină să-i chinuie cu prezența lor pe cei vii. Este onorată și Vesta, zeița focului din vatră, căreia mama din casă îi dedică zilnic un cult, geniul protector al lui *pater familias*, și multe alte zeități care protejau locurile și

locuitorii lor, introduse în acest Panteon al familiei de un popor a cărui imaginație pare a fi fost, cel puțin în acest domeniu, lipsită de limite.

Alături de cultul familial și al celui pus în slujba unor colectivități mai largi (*gens*-ul, curia, colegiul), s-a constituit, odată cu perioada monarhică, un cult civic, care a urmat o evoluție constantă sub impulsul preoților și al autorităților publice. Astfel, sub influența greacă, întîlnim în acest caz zeitățile cel mai bine conturate, cei 12 zei și zeițe din Panteonul grec: Jupiter, tată al zeilor, stăpînul luminii și al fulgerului, Junona, protectoarea matroanelor romane, Minerva, zeița meșteșugarilor – aceștia trei figurau în marele templu al Capitoliului și formau „triada capitolină” –; Ceres, zeița recoltelor (Demetra, la greci); fiica sa Libera (Persefona), Liberus Pater (Dionysos), toți trei adorați pe Aventini; Marte (Ares), zeu al războiului, Diana (Artemis), Vulcan (Hefaistos), zeu al focului, Neptun (Poseidon), Vesta (Hestia), păstrătoarea focului sacru în cetate, Mercur (Hades) și Venus (Afrodita).

În perioada monarhică, regele este acela care, ca preot suprem, conduce cultul civic. După dispariția instituției regale, se creează o nouă demnitate, cea de „rege al sacrificiilor” al cărui rol este de a-și asuma unele din funcțiile religioase ale suveranilor detronați. Paralel s-au constituit colegii sacerdotale care-și împart marile manifestări religioase. Flaminii sînt preoții legați de cultul unei zeități deosebite. Primii trei îi servesc pe Jupiter – *flamen dialis* –, Marte și Quirinus (protector al cetățenilor) și sînt depozitarii puterii divine. Ei trebuie să fie în orice moment „puri” din punct de vedere religios și, astfel, sînt obligați la unele constrîngerii foarte stricte (*flamen dialis* nu poate mîncă nimic fermentat; îi este interzis să urce pe cal, să doarmă departe de casă mai mult de trei zile etc.). Pontifii sînt administratorii aleși și păstrătorii religiei, lucru care face din ei atît magistrați, cît și preoți. La sfîrșitul Republicii, aceștia formează un colegiu constituit din 15 membri, prezidat de *pontifex maximus*, stăpîn peste toate cultele. Aceștia veghează ca tradiția

sacră să fie respectată și păstrează mărturiile scrise ale tuturor evenimentelor importante din cetate.

Mai există și un colegiu al vestalelor, cuprinzând șase fecioare care păzeau focul sacru, un colegiu al augurilor și, la sfârșitul Republicii, un colegiu format din 10 membri, decemvirii, însărcinați cu cercetarea Cărților Sibiline (atribuite preoțeselor din Cumae). Ca și celelalte culte, cel al cetății presupune rugăciuni, ofrande, sacrificii. Sînt organizate banchete și procesiuni, întrerupte de dansuri și cînturi religioase, cît și de jocuri publice care, ca și în Grecia, sînt destinate zeilor, îmbunării lor: Marile Jocuri sau Jocurile romane, sărbătorite în fiecare an la jumătatea lunii septembrie în onoarea lui Jupiter.

Remarcabila disponibilitate a Panteonului roman, posibilitatea lui de a primi în rîndurile sale un număr tot mai mare de zeități de tot felul, nu puteau decît să-l predispună la multe influențe din afară. Cea a etruscilor și a grecilor a început să se manifeste, după cum s-a văzut, încă din vremurile arhaice. Dar, odată cu expedițiile militare, cucerirea lumii orientale și cu mulțimea de sclavi veniți din cele patru zări, au pătruns în toate straturile societății umane credințe și practici religioase care au avut un succes cu atît mai viu – așa cum s-a întîmplat în Grecia începînd cu secolul al IV-lea î.e.n. și, apoi, în perioada elenistică – cu cît ele răspundeau unor nevoi și neliniști pe care nu le putea acoperi caracterul formal al religiei romane.

Reprezentanții elitei sociale și politice continuau să respecte, cu siguranță, practicile religiei oficiale, din civism și din scrupule de ordin moral, dar mulți dintre ei se lansează în speculații filosofic-religioase, puternic inspirate de elenism: stoicism, epicureism, platonism etc. Începînd cu secolul al III-lea, și mai ales în secolul al II-lea î.e.n., respectul față de divinitate scade. Întîlnim tot mai mulți sceptici și tot mai puțini candidați la diverse demnități preoțești. Riturile cultului public sînt adesea luate în derîdere. Auspiciile sînt abandonate, augurii ajung să se îndoiască de ce știu („doi auguri nu se pot privi fără să rîdă” spunea cîndva Cicero).

Poporul respectă formal, din obișnuință ori superstiție aceste rituri, mai ales pentru a se bucura de petrecerile care însoțesc sărbătorile oficiale, dar dau mare importanță zeilor casei, mai apropiați de el și mai îndreptățiți, se crede, pentru a-i asigura traiul și mîntuirea. Omul simplu nutrește o credință din ce în ce mai puternică față de caracterul divin al unor personaje care domină viața politică a cetății: Scipio Africanul, după ce a luptat în primul război punic, apoi Marius, Sylla și, mai ales, Cezar care, după ce a fost ales *Pontifex maximus*, va ști să profite enorm de această carismă, sfîrșind prin a se numi *divus*.

În sînul tuturor categoriilor sociale, se observă un interes mereu crescînd pentru cultele aduse din Asia Mică, Siria ori Egipt. Cu ocazia celui de-al doilea război punic, zeița-mamă din Frigia, Cybele, este introdusă la Roma construindu-se un templu pe Palatin. Zeițele egiptene Isis și Seraphis sînt adorate la Puteoli (azi Pozzuoli) în secolul al II-lea î.e.n. și la Roma în secolul următor. Pirații din Asia Mică, pe care Pompei i-a învins și instalat în Magna Grecia, fixează cultul închinat lui Mithra. În 186, Senatul este nevoit să intervină pentru a reglementa Bacanalele, sărbători în onoarea zeului Dionysos, ale cărui rituri clandestine se transformau uneori în orgii ce se încheiau cu omoruri. Mai multe zeci de mii de persoane vor fi astfel urmărite și condamnate la moarte, în numele apărării bunelor moravuri, de fapt din grija de a lupta împotriva pericolului căruia i se expunea astfel statul, ținînd cont de secretul cu care se înconjurau aceste grupuri. Nici una din măsurile luate în perioada republicană de a stăvili succesul mereu crescînd al religiilor orientale nu va avea nici cel mai mic efect; nu vor ajuta la nimic nici măcar măsurile de expulzare a retorilor și filosofilor greci, acuzați de impietate sau bănuți de a hrăni spiritul critic al poporului roman. Promițîndu-le credincioșilor nemurirea, punîndu-i să participe la ceremonii misterioase și grandioase, totodată, cei ce oficiau cultele orientale răspundeau, pe drept cuvînt, unor aspirații, unei angoase a destinului.

Nașterea unei literaturi latine

Pînă în secolul al III-lea î.e.n., nu putem vorbi de literatură romană ori „latină“. Primele documente scrise ce au o anumită întindere, redactate în limba latină, sînt comediile lui Plaut, iar ele datează de la sfîrșitul secolului al III-lea î.e.n. Cu toate că popoarele din Italia centrală au cunoscut alfabetul încă din secolul al VII-lea î.e.n., nu ne rămîn, din epocile anterioare, decît foarte rare și scurte inscripții. În timpul acestei perioade și pînă în secolul I î.e.n., limba culturală nu este deci latina, ci greaca, limbă pe care o folosesc aristocrații și toate notabilitățile lumii romane – Cato însuși, critic virulent al influenței grecești, vorbește și scrie în această limbă –, cît și mulți reprezentanți ai plebei care, în contact cu marinarii, negustorii și sclavii, au introdus în limba de zi cu zi cuvinte și forme împrumutate din greacă. Cînd, în 155 î.e.n., Atena îi trimite la Roma, în calitate de ambasadori, pe cei trei maeștri ai școlilor sale de filosofie, acestora nu le vine deloc greu să se facă înțeleși de marele public de curioși, veniți să-i audă vorbind. Începînd cu mijlocul secolului al II-lea î.e.n., este deja o modă în societatea romană să se învețe limba greacă, să fie asigurat copiilor un percepător grec și să fie trimiși tinerii să petreacă un an la Atena sau Rodos pentru a-și desăvîrși cunoștințele de limbă și cultură elenică.

Primii autori care au scris în limba latină au fost, de altfel, niște greci din Italia de sud: Livius Andronicus, un tarentin venit la Roma după ce romanii i-au cucerit cetatea, traducător al *Odiseei* lui Homer în versuri saturniene, apoi Ennius, originar din Calabria și autor al unei enorme epopei în 18 cărți care celebrau gloria Romei, *Analele*, și campanianul Naevius, căruia i se datorează *Războiul punic*, compusă pe la 209 î.e.n. și din care se va inspira mult Cato în ale sale *Origini*. Influența greacă asupra acestor prime opere, redactate într-o limbă sensibil diferită de cea vorbită de țărani din Latium, este incontestabilă,

dacă e să luăm în considerare atît forma cît și temele dezvoltate de autori. Totuși, în aceste texte de început, transpar și caractere italice, care vor rămîne prezente secole de-a lungul, în literatura latină: gustul pentru realism, interesul pentru omenesc sub toate formele sale, dorința de a-i face pe oameni mai buni etc.

Același lucru se întîmplă în teatru. Prima tragedie în limba latină este atribuită lui Livius Andronicus. Compusă în 240, aceasta nu este departe de modelele grecești, așa cum existau ele la acea dată, în Syracuza și Tarent. Se poate afirma aceleași lucruri și despre alte opere ale lui Livius, ca și ale lui Ennius și Naevius, care, fără nici o excepție, împrumută subiectele lor din ciclurile legendare grecești și care utilizează din plin corurile. Dar, în același timp, acești autori integrează în spectacolele lor și elemente italice provenite din spectacolele populare unde se împletesc dansurile, pantomimele și bufoneriile. Comedia, ilustrată mai ales de nume ca Plaut ori Terențiu, are la bază această dublă influență elenică și italică. Primul, născut în 254, produce, începînd cu anul 210, opere pe care le prezintă a fi, din grija de a se adapta curentului filogrec, atunci la modă, ca traduceri din Menandru, Difiles sau din Filemon. În realitate, el transformă radical modelele sale grecești, favorizînd trăsătura individuală de caracter, pitorescul, bufoneria, jocul actorilor, tot atîtea caracteristici care așază teatrul alături de tradiția farsei, foarte răspîndită în Italia peninsulară. Cel de-al doilea, născut la Cartagina pe la 190, adus de mic copil la Roma și vîndut ca sclav, apoi eliberat de senatorul Terentius Lucanus, care i-a dat numele său, rămîne foarte apropiat de modelele elenistice, cău-tînd mai degrabă adevărul, culoarea și finețea psihologică decît efectul comic. Teatrul său, mai sensibil decît cel al lui Plaut la problemele morale ale timpului său (relațiile dintre tată și fiu, educația dată copiilor, conflictul dintre generații etc.), va fi, de altfel, respins de publicul roman.

Tot de vechiul fond italic se leagă un gen literar care va cunoaște un imens succes, începînd din secolul al II-lea î.e.n. —

satira. Puțin cunoscută grecilor, aceasta combină sub forma unei cozerii libere (*satura* = salată) bucăți în proză ori în versuri, întrerupte de scene mimate, de cugetări, de atacuri la persoană etc., scopul fiind de a moraliza, mizînd pe gustul publicului pentru ironia caustică. În secolul al II-lea î.e.n., maestrul genului devine Caius Lucilius, un cunoscut al lui Scipio Aemilianus, sub care a servit în războiul împotriva Numantie și ale cărui satire vestejesc, cu o vervă pur romană, tarele timpului său: corupția, luxul, snobismul elenizat etc.

Elocința și istoria, cele două genuri majore care ilustrează literatura în proză, începînd cu secolul al II-lea și mai ales cu secolul I î.e.n., datorează, în schimb, mult Greciei. Pînă la acea dată, Tucidide și Polibios rămîn pentru istoricii latini modelele de referință. Prima istorie a Romei a fost redactată în plin război punic, de către senatorul Q. Fabius Pictor, în limba greacă. Abia Cato Cenzorul, se pare, cu ale sale *Origini* și cu *Enciclopedia*, destinate să-l abată pe fiul său de la „știința” greacă la cea romană, inaugurează în secolul al II-lea î.e.n. tradiția literară a prozei latine.

Nici marii oratori nu lipsesc de la Roma în timpul ultimelor două secole ale Republicii, iar învățarea elocinței face parte din bagajul indispensabil oricui dorește să strălucească în avocatură ori în politică. Pentru a se forma în vederea debaterilor din tribunale și din adunările publice, tinerii pot urma la Roma cursuri de retorică greacă, unele vizînd învățarea sobrietății discursului (stilul „atic”), altele, dimpotrivă, dezvoltînd la orator sensul pateticului (stilul „asianic”). Ei pot pleca și în Grecia chiar pentru a dobîndi și a-și desăvîrși o tehnică de-acum rodată perfect. Dar un decret al cenzorilor, din 92 î.e.n. interzice pe viitor orice transmitere de cunoștințe retoricienilor de limbă latină. Ceea ce nu-l va împiedica pe Cicero, de departe cel mai cunoscut dintre oratorii romani, să redacteze în limba latină multe lucrări teoretice destinate începătorilor în arta cuvîntului,

și să pună astfel bazele unui nou statut al acestei discipline, perfect autonomă față de modelele grecești.

Cît privește istoria, aceasta nu se desprinde decît foarte greu de expunerea liniară a evenimentelor, relatat an după an, după procedeul utilizat de multă vreme de către pontifi. În secolul al II-lea î.e.n., *Analele* de acest tip sînt compilate de L. Cassius Hemina, L. Calpurnius Frugi și C. Fannius. Puțin cîte puțin, se vede, totuși, dezvoltîndu-se un gen nou, care tratează nu numai istoria generală a Romei, ci și evenimente particulare, precum cărțile pe care le consacră Caelius Antipater războiului cu Hannibal, sau cea în care Cornelius Sisenna evocă luptele dintre Marius și Sylla. De-abia la sfîrșitul ultimei jumătăți a secolului I î.e.n. putem vedea dezvoltîndu-se la Roma o literatură istorică demnă de a fi pusă alături de cea a grecilor, odată cu Sallustiu și cu Cezar. Primul este autorul *Conjurației lui Catilina* și al *Războiului cu Ingurtha*, apoi al *Istoriilor*, în care acest fost protagonist al luptelor interne de după destrămarea primului triumvirat (îl susținuse pe Clodius împotriva lui Milo) manifestă o imparțialitate rece, diferită de angajamentele sale anterioare. Cel de-al doilea este, în același timp, un cronicar de geniu, format în spiritul retoricii grecești și al gramaticii de către maestrul său M. Antonius Gniphio, dar și un memorialist al războiului cu galii și al războiului civil, opere certe în sprijinul retoricii grecești și al gramaticii realizate de către maestrul său de propagandă, destinate a menține vii în conștiința publică amintirea și charisma generalului victorios, atunci cînd el era departe de Roma, dar și mărturii prețioase, (jurnal de marș, corespondență, rapoarte către Senat etc.), într-un stil limpede și de o extremă eleganță.

Nici elocința, nici istoria, nici chiar poezia nu pot fi separate, la Roma, de gîndirea filosofică, care este în întregime tributară gîndirii elenice. Nu se poate vorbi, într-adevăr, de o filosofie romană propriu-zisă, și gînditorii care scriu în latină, începînd cu secolul al II-lea î.e.n., nu sînt decît traducători și adaptorii ai conceptelor împrumutate din speculația greacă.

Învățăturile stoicilor s-au bucurat de un real succes. De același succes, la fel ca și gândirea epicuriană și cea zisă, a „Noii Academii“. Epicurianismul, de exemplu, apare în opera lui Lucrețiu, autor, în perioada războiului civil, al unui tratat despre natură, *De Natura Rerum*, care este, în același timp, un poem liric – poate prima capodoperă poetică în limba latină – și o expunere didactică în maniera filosofilor-poeți ai lumii grecești (Parmenide, Empedocle), care învățau oamenii detașarea și supunerea acceptată și liniștitoare în fața legilor naturii.

Maestrul incontestabil al acestei transcrieri a gândirii grecești într-o limbă a țăranilor și a soldaților, care n-aveau nici o vocație pentru a exprima abstractul, va fi Cicero. Sigur, nu mai mult decât alți gânditori latini, autorul *Academicelor* și al operei *De natura deorum* nu apare ca un creator în materie. Format și el la școala gândirii elenice, la Roma a fost elevul unui epicurian și al unui stoic, apoi a urmat la Atena cursurile Academiei și la Rodos pe cele ale unui alt stoic, Posidons din Apameea –, el se mulțumește, cel mai adesea, să tragă linii de demarcație între scrierile marilor filosofi greci. Dar, hrănindu-se din conceptele lor și străduindu-se să facă sinteza, într-o perspectivă care ia forma unui eclectism rezonabil și „umanist“, el face, incontestabil, oficiile de mediator și oferă contemporanilor săi, ca și generațiilor următoare, în lipsa unei metafizici care nu cores-punde deloc spiritului acesta pragmatic, o artă de a trăi expusă într-o limbă foarte curată și foarte accesibilă. Mediatizare deci, dar și transmitere: fără el, nu s-ar ști mare lucru despre inspira-torii săi greci, ale căror scrieri s-au pierdut în majoritate la sfârșitul Antichității.

Arhitectura și artele frumoase

În domeniul artistic, ca și în cel al creației literare, Roma a împrumutat foarte mult de la civilizațiile vecine, în special de la greci. Dar a fost, în egală măsură, anterioară dezvoltării

elenismului care apare, în special, în forma templelor și a piețelor publice, cât și în preocuparea constantă pe care romanii au avut-o de a concilia vocația propriu-zis religioasă și estetică a operei de artă cu utilitatea ei socială și morală.

Pînă în secolul al II-lea î.e.n., nu se poate vorbi de o artă specific romană, atît sînt de pregnante modelele „străine“, mai mult în materie de arhitectură decît în decor. Cele mai vechi sînt, evident, acelea care rezultă din lunga dominație etruscă. Templele care sînt construite în perioada arhaică sînt grosolan lucrate, zidurile fiind făcute din cărămidă nearsă, părțile înalte din lemn, piatra servind doar pentru coloane și fundații. În această epocă, este clar totuși că decorarea edificiilor religioase (plăci de teracotă, ornate cu reliefuri pictate) se înrudește cu cea care se întindea atunci în tot bazinul occidental al Mediteranei și care era dominată de modelul ionian. Latiumul este, de fapt, o răspîntie unde se întîlnesc și comunică grupuri foarte diverse: latini și reprezentanți ai altor populații italice, etrusci, greci și chiar fenicieni, ceea ce nu poate decît să favorizeze schimburile și influențele tehnice și estetice.

Cucerirea cetății Veii, în 396, însoțită de jaful statuilor și al altor opere de artă, apoi cucerirea Italiei de sud de către romani, marchează începutul unei hegemonii a influenței elenice, care se va accentua odată cu marile cuceriri din secolele al II-lea și I. Este momentul în care are loc, prin cooperarea meșterilor romani și al tehnicienilor și artiștilor veniți în mare măsură din lumea greacă, fuziunea dintre temele și formele importate acesteia din urmă și vechiul fond latin, fidel pe mai departe simplității sale originare și al cărui conservatorism va împiedica arhitectura templelor romane să atingă eleganța și armonia celor ale grecei clasice.

De-abia începînd cu mijlocul secolului al II-lea, se poate vorbi de o „artă romană“, destul de originală în raport cu producțiile etrusce și grecești similare. Această artă, care refuză, în același timp, eleganța manieristă și excesul de patetic și care

exprimă simplitatea și austeritatea taravilor Italiei Centrale, nu va întârzia, de altfel, să se întindă dincolo de aria originară, în anumite regiuni proaspăt cucerite, cum ar fi în Spania, Africa, și Galia. Odată cu colonizarea, se impune totodată și un program urbanistic rațional, bazat – spre deosebire de Roma unde domnește, dimpotrivă, o totală indisciplină în acest domeniu – pe folosirea planului geometric, inspirat, în egală măsură, de urbanismul grec al lui Hipodamos din Milet și din ordonarea taberelor militare. Arhitectura dobândește mijloacele care-i vor permite să-și afirme, specificitatea în raport cu modelele elenice. Blocajul, compus din moloni neregulați introduși într-un ciment foarte dur, care devine materialul de bază, este marcat de paramente compuse adesea din blocuri rectangulare regulate (*opus quadratum*). Bolta înlocuiește frecvent acoperișul în șarpantă; apar cupola și semi-cupola. Și astfel, sistemul pus la punct de greci, care avea la bază colonadele și antablamentul, își pierde din importanță. Coloana, asociată capitelului corintic, tinde să devină un element pur ornamental.

Tot în această epocă triumfă și arta *nobilimii*. Se înmulțesc monumentele comemorative individuale ale marilor căpetenii militare sau ale reprezentanților clasei conducătoare. Cel mai vechi monument de acest fel, un soclu decorat în relief, situat în templul lui Neptun, aproape de circul Flaminius, datează de la începutul secolului I și a fost comandat, se pare, de un membru din familia lui Domitius Ahenobarbus. În același timp, portretul aristocratic, inspirat de modelele elenistice și care viza exprimarea în piatră sau în marmură sculptată a personalității comanditarului, dobândește distincție, în timp ce pierde din tradiția italică a portretului realist, încarnat, de exemplu, de reprezentările lui Cezar.

Creșterea luxului, consecutiv marilor cuceriri și a jafurilor efectuate de romani în patrimoniul artistic al popoarelor suse, a fost deosebit de favorabilă dezvoltării artelor decorative.

Titus Livius va scrie mai târziu în *Anale* (XXV, 15, 1-3)⁸⁰ că înfrîngerea Siracuzei a marcat „începutul admirației pentru operele de artă grecești”; de fapt, se pare că, pînă în secolul al III-lea, valoarea atribuită de romani producțiilor artistice depindea în special de conținutul lor de metal prețios. Odată Macedonia și Siria cucerite, perspectiva se schimbă. Nu numai că o cantitate enormă de opere de artă invadează capitala Imperiului, dar, odată cu ele, sosesc artiștii, pictorii și sculptorii veniți din toate colțurile lumii grecești, care vor forma gustul și cîteodată talentul tinerilor romani, și vor produce, totodată, obiecte destinate consumului privat.

Atunci se elenizează casa bogătașilor romani, atît în Roma cît și în zonele „reședințelor secundare”, precum Campania. Primele coloane din marmură își fac apariția în 101 la casa lui Lutatius Catulus. Membrii clasei conducătoare încep să aprecieze pictura decorativă, mai întîi tablourile maeștrilor greci, agățate de perete, apoi decorațiile pictate, favorizate de tehnica blocajului care permite crearea unor vaste întinderi netede, pe care sînt figurate, într-o primă perioadă, ansambluri arhitecturale, scene de viață și peisaje.

Roma s-a mărit într-un mod anarhic de la sfîrșitul dominației etrusce. În secolul I î.e.n., marii șefi militari, care își dispută primatul în afaceri, vor încerca să pună puțină ordine în urbanismul Romei. Capitoliul este reconstruit iar Tabulariumul edificat puțin timp după dictatura lui Sylla. În 56, Pompei ridică pe Cîmpul lui Marte primul teatru permanent, inspirat, cu siguranță, după modelele grecești, dar cu diferența esențială că în loc să fie săpat în panta unui deal, este construit în întregime pe un loc plan. Proiectele cele mai grandioase sînt cele ale lui Cezar. Dictatorul a gîndit să mărească orașul anexîndu-i cîmpia Trastevere și construind un cartier nou pe Cîmpul lui Marte. Nu a avut timpul necesar și a trebuit să se mulțumească cu edificarea, după modelul lui Pompei, a forumului ce-i poartă numele, la nord de forumul republican.

În momentul în care se termină, odată cu apariția principatului, istoria Romei republicane, trăsăturile care definesc în specificitatea ei civilizația romană sînt definitiv fixate. Fuziunea vechiului fond autohton italic cu aporturile civilizației etrusce, apoi cu cea a lumii grecești și elenistice, ea însăși îmbogățită de moștenirile Orientului, este încheiată. Ea a modelat o cultură originală pe care legiunile imperiale și administratorii din provincii o vor impune curînd celei mai mari părți a Europei.

Capitolul 8

EUROPA ÎN EPOCA ROMEI IMPERIALE (SEC. I Î.E.N. – SEC. AL V-LEA E.N.)

■ *Octavian, luîndu-și și titlul de Augustus, dă Imperiului roman o anumită organizare, instituind o putere centrală puternică și reorganizînd administrația, societatea și armata. El consolidează frontierele de pe Rin și Dunăre și menține cuceririle din Orient.*

■ *Împărații din secolul I e.n., Iulio-Claudienii și Flavienii, continuă opera lui Augustus, în cadrul unei vieți politice haotice, unde comploturile și asasinatele temperează tirania suveranilor. În secolul al II-lea și al III-lea e.n., sub Antonini și Severi, împărați pricepuți fac să domnească o lungă perioadă de pace, apogeu al Imperiului roman. Imperiul se întinde în jurul bazinului mediteranean, depășește în Europa granițele Rinului și ale Dunării (în Dacia) și ajunge pînă în Scoția; securitatea este asigurată de o frontieră fortificată, limes-ul, păzit de legiuni. În interior, o densă rețea de drumuri înlesnește comerțul și deplasarea trupelor, provinciile sînt apărute, administrația este eficientă, economia este activă și, în 212 e.n., Edictul lui Caracalla conferă cetățenia romană tuturor oamenilor liberi din Imperiu.*

■ *În secolul al III-lea e.n., Imperiul intră în criză: triburile barbare trec frontierele, situația internă devine tot mai instabilă. Conștienți de dificultatea de a apăra un imperiu așa de întins, împărații romani hotărăsc, începînd cu Diocetian, să scindeze*

teritoriul în două părți, Orientul și Occidentul, menținând însă principiul unității entității romane.

■ *Făcînd obiectul persecuțiilor sub Dioclețian, creștinismul devine, odată cu împăratul Constantin, o religie de stat⁸¹ pe care acesta o apără, făcînd din ea liantul spiritual al Imperiului. Pentru a-i învinge mai ușor pe barbari, Constantin creează, pe locul anticului Byzantion, o nouă capitală, care detronează Roma, Constantinopolul.*

■ *După moartea lui Constantin (337 e.n.), Imperiul se sclerozează. Asediat de barbari, el încearcă, pentru a asigura încasările, să osifice societatea, interzicînd orice mobilitate profesională, geografică sau socială. Dar barbarii înaintează și în 476 e.n., cuceresc Roma, punînd capăt Imperiului roman de Apus.*

Republica întinsese „romanitatea“ în jurul bazinului mediteranean și în Galia. Imperiul îi va da forma sa definitivă, așa cum o va cunoaște și va încerca să se inspire lumea medievală europeană. „Imperiul timpuriu“, perioada fastă a „păcii romane“, ocupă primele două secole ale erei noastre, apoi, după „criza secolului al III-lea“ și restaurația instaurată de Aurelian și Dioclețian, „Imperiul târziu“ al cărui centru de greutate se deplasează spre Orient, în timp ce provinciile occidentale și Italia însăși se găsesc încetul cu încetul încercuite de barbari,

Augustus, fondatorul Imperiului

Învingătorul lui Antonius era un om inteligent și abil care avea să se străduiască să împace diferitele grupări rivale și să-și ascundă autoritarismul sub o aparentă simplitate, dublată de dezinteres. „...Nu permisesese să fie numit stăpîn – spune despre el Suetonius – (...) și nici să întrebuințeze la adresa lui acest cuvînt fie în serios, fie în glumă“ (*Viețile celor doisprezece Cezari, Augustus*, LIII).⁸² Convins, ca și Cezar, de necesitatea de a stabili o monarhie de tip oriental pentru a asigura guver-

narea și administrarea vastului imperiu cucerit de legiunile romane, el știe, totuși, să tragă învățăminte de pe urma eșecului tatălui său adoptiv. De aici, după cum s-a văzut, instituirea principatului, care, chiar dacă mai păstra aparențele republicane, îi conferă toate puterile.

Puternic sprijinit de armată, Octavian montează în 27 î.e.n. o comedie abilă, prin care dorea să se facă recunoscut de Senat. Declară, într-adevăr, că renunță la puterile sale excepționale pentru a-și relua – precum Cincinnatus în vremurile eroice ale războaielor cu ecvii – locul său de simplu cetățean. De fapt, el nu dorește acest lucru și se lasă ușor convins să rămână în fruntea statului, de către senatorii pe care falsa sa modestie nu i-a înșelat și care, pentru a-l răsplăti pentru dezinteresul său, îi acordă în unanimitate titlul divin de *Augustus*, rezervat pînă atunci doar zeilor. Persoana sa are, deci, din acel moment, un caracter sacru și prin titlul de Augustus – care îi conferă celui care-l poartă *auctoritas*, adică o putere și o autoritate suverane, fondate pe asigurarea protecției divine – el este universal desemnat.

Oficial, Augustus nu este decît *Princeps*, adică primul în Senat și în stat. În realitate, „Împăratul“ dispune de toate puterile. Puterea militară, grație titlului de *Imperator* și *imperium*-ului proconsular, care îi conferă comanda supremă a armatei și guvernarea provinciilor ocupate militar. Puterea civilă, prin exercitarea puterii tribuniciare și, cînd dorește, a fostelor magistraturi (consulatul, cenzura). În sfîrșit, puterea religioasă, datorită funcțiilor sale de Mare Pontif și titlurilor divine de *Caesar* și *Augustus*. În curînd, împăratul va autoriza popoarele Imperiului, în Orient mai întîi, apoi din Occident, să practice cultul Romei și al lui Augustus. În anul 2 î.e.n., Senatul îi decernează titlul de „Părinte al patriei“. După el, toți succesorii vor lua aceleași titluri și vor putea, din această cauză, să-și exercite aceeași putere absolută.

Fostele magistraturi și comiții (adunări populare) se mențin, dar rolul lor este acela de a aproba deciziile împăratului.

Același lucru se întâmplă cu Senatul, față de care împăratul dovedește un profund respect, dar pe care îl privează de atribuțiile sale majore – conducerea războiului și diplomația –, atribuindu-i sarcini mai mult decît modeste, cum ar fi, de exemplu, gestionarea fostului tezaur (*aerarium*) și administrarea anumitor provincii.

Rolul esențial aparține noilor organe de conducere: Consiliul împăratului, al cărui rol nu va înceta să crească, în special în materie de creare, reformă și clasificare a legilor (acesta va deveni adevăratul „Consiliu de Stat” al Imperiului), visteria imperială (*fiscus*), ale cărei resurse le depășesc curînd pe cele ale *aerarium*-ului și pe care Augustus o încredințează libertîlor, secretari însărcinați cu corespondența oficială, înalți funcționari aleși din ordinul ecvestru și care tind treptat se se substituie foștilor magistrați. Cei mai importanți sînt procuratorii, însărcinați cu problemele financiare și prefectii, în special prefectul pretoriului, șef al garnizoanei Romei, prefectul Orașului, responsabil cu ordinea din capitală, prefectii vigiliilor (poliția de noapte, lupta împotriva incendiilor) și prefectul annonei, care se ocupa cu aprovizionarea Romei. Provinciile recent cucerite depind direct de împărat, care îi desemnează, pentru a le guverna, pe legați, recrutați din rîndul senatorilor sau al prefectilor aparținînd ordinului ecvestru.

Pentru a administra și a pacifica imensul teritoid pe care este stăpîn, Augustus are, deci, o mare nevoie de funcționari și de generali, pe care îi va recruta din rîndul claselor conducătoare reînnoite și reorganizate. Într-adevăr, începînd cu secolul I î.e.n., elitele sociale ale Republicii au suferit profunde transformări. Fosta clasă politică, care se identifica cu aristocrația tradițională, s-a văzut, puțin cîte puțin, înlocuită cu notabilități provenite din colonii și din municipiile Italiei. Între timp, o nouă elită, bogată și competentă, își făcea intrarea în scenă: cea a cavalerilor, a cărei importanță nu va înceta să crească sub Pompei și Cezar, apoi în timpul luptei ce l-a opus pe Octavian lui Antonius.

Între senatori și cavaleri, diferențele țin mai puțin de avere ori de standard de viață, cât mai ales de maniera în care unii sau alții se bucură de onoruri. Cei dinții sînt foarte legați de prestigiul pe care li-l conferă locurile ocupate în *cursus honorum*. Pe cavaleri, în schimb, îi preocupă în special puterea propriu-zisă. La sfîrșitul Republicii, mulți dintre ei s-au dovedit a fi bune căpetenii de război și talentați finanțiști. Abilitatea lui Augustus va consta în folosirea competenței și gustului lor pentru gestionarea afacerilor publice, pentru a face din ei administratori eficienți.

Competiția dintre aceste două fracțiuni ale clasei conducătoare a fost însoțită, în sînul fiecăreia dintre ele, de o puternică mobilitate socială. La senatori, transformările socio-economice pe de o parte, masacrele din războaie și proscricțiile pe de altă parte, au produs o reînnoire parțială a nobilimii. Chiar dacă proporția provincialilor dintr-un Senat de 900 de membri a rămas mică, oamenii noi – gali, spanioli și, mai ales, italieni – și-au făcut apariția și s-au dovedit repede a fi cei mai activi și cei mai talentați. De la mijlocul secolului I î.e.n., componența vechii clase conducătoare romane se vede astfel modificată în profitul familiilor italiene. La cavaleri, reînnoirea a avut loc prin instituția militară, soldați și centurioni îmbogățiți din prăzile de război și deveniți locotenenți ai vreunui general norocos accedînd la ordinul ecvestru.

Grijuliu să restaureze ordinea socială și să constituie în jurul regimului un consens al elitelor – este vorba de acea *concordia ordinum* pe care Cicero o dorise din tot sufletul în timpul războiului civil –, Augustus va urmări să stabilească regulile de apartenență la cele două ordine, senatorial și ecvestru. Senatorii, al căror număr este fixat la 600, se recrutează întotdeauna dintre foștii magistrați; doar cei a căror avere se ridică la cel puțin 1.000.000 de sesterți pot face carieră și forma ordinul senatorial. Din rîndurile sale sînt aleși legații și membrii Consiliului. Cavalerii constituie, la rîndul lor, ordinul ecvestru, accesibil doar celor ce dispuneau de o avere de 400.000 de sesterți și care

aveau titlul de cavaler. Lor le sînt încredințate noile sarcini (procuratori, prefecți etc.), cele două cariere fiind, prin urmare, strict ierarhizate și reglementate.

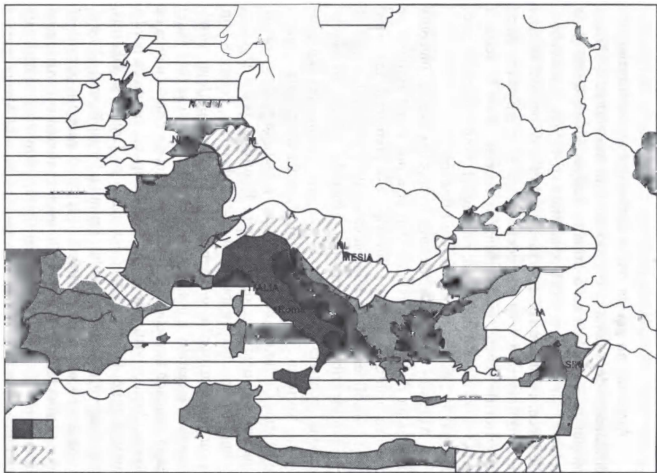
Mereu preocupat de un conservatorism social, împăratul ia un anumit număr de hotărîri ce vizau să favorizeze notabilitățile italiene, și în provincii, colonii și reprezentanții marilor familii municipale. El restrînge posibilitățile ieșirii din sclavie, încearcă să micșoreze distribuțiile de grîu și ulei plebei romane și se arată deosebit de zgîrcit cu extinderea dreptului de cetate. Pe de altă parte, lupta împotriva libertinajului moravurilor și a declinului familiei, dînd o serie întreagă de legi morale în ceea ce privește căsătoria, adulterul, obligația de a avea copii etc.

Reorganizează, de asemenea, armata romană. Recrutată prin voluntariat, aceasta devine permanentă și-și vede efectivele stabilite la 25 de legiuni. După ce a servit timp de 20 de ani în legiuni (formate din cetățeni) sau 25 de ani în ale și cohorte (deschise necetățenilor), soldatul se poate căsători și, pentru a se stabili undeva, primește bani sau pămînturi. Cu excepția gărzii pretoriene (9.000-10.000 de oameni), cantonată în Roma, cei 300.000 de legionari sînt repartizați de-a lungul imensei frontiere. Cadrele de rang înalt sînt recrutate din rîndul celor două ordine superioare, pentru care serviciul militar devine o obligație inevitabilă. Mulți dintre ei, fără experiență și fără motivații, sînt departe de a egala valoarea militară a subalternilor lor, proveniți și ei din rîndurile neprivilegiaților și care nu pot pretinde să depășească gradul de centurion. Roma va plăti uneori foarte scump dorința lui Augustus de a se sprijini pe o castă militară puțin deschisă (sînt rare cazurile de centurioni care au putut, la sfîrșit de carieră, să acceadă la ordinul ecvestru). Această organizare a rămas aproape neschimbată în timpul primelor două secole ale Imperiului. Destul de repede, părăsind legiunile, italienii vor prefera în mod predilect cohorțile pretoriene, lăsînd legiunile pe seama provincialilor din ce în ce mai frecvent recrutați în provincia unde aceștia își au garnizoana.

Imperiul roman în epoca lui Augustus

Augustus nu era un om al războiului și era conștient de dificultatea de a domina durabil imensul Imperiu ce i-l lăsase moștenire Republica cu o armată, desigur, disciplinată și de valoare, dar ale cărei efective se arătau a fi total insuficiente. De aceea, s-a străduit să-și limiteze ambițiile de politică externă la consolidarea a ceea ce cucerise deja și la stabilirea păcii în teritoriile rebele, neîntreprinzând cuceriri decît în această perspectivă absolut defensivă; respingînd triburile barbare care, de peste tot, presau la porțile lumii romane.

Augustus va încheia ocuparea Peninsulei Iberice, începută în vremea războaielor punice. Tot el a pus capăt agitației ce domnea printre populațiile din Alpi. S-a preocupat, mai ales, să-și consolideze frontiera septentrională a Imperiului, supusă presiunilor triburilor germanice. Armatele romane au împins această frontieră pînă la linia Dunării, creînd trei noi provincii: Noricum (actuala Austrie), Panonia (în cîmpia ungară) și Moesia (în nordul actualei Bulgariei). Dar, între aceste limite „naturale“, constituite din frontiera Rinului și cea a Dunării, triburile germanice străpungeau teritoriul roman. Pentru a opri incursiunile triburilor germanice în Galia și a proteja, astfel, Imperiul, împăratul a hotărît să ocupe Germania și să facă astfel ca să coincidă limitele teritoriului controlat de Roma cu ceea ce forma, după cunoștințele geografice ale epocii, limita de nord a lumii locuite. Pentru aceasta, i-a trimis pe Drusus și Tiberius, copiii săi vitregi, la fața locului. Primul a lansat în anul 12 î.e.n. o puternică ofensivă maritimă și terestră care i-a permis să ajungă pînă la Elba. Cel de-al doilea a continuat cuceririle pînă în anul 6 e.n., însă, trei ani mai tîrziu, germanii revoltați, sub conducerea lui Arminius, zdrobesc pe legatul Varus, care a pierit cu cele 3 legiuni ale sale în pădurea Teutburg, între Weser și Ems. Augustus a renunțat la cucerirea Germaniei și a fixat frontiera Imperiului pe Rin.

În Orient, Augustus a dus o acțiune prudentă, urmînd politica protectoratelor inaugurată de Antonius, și ajungînd să stabilească tutela Romei asupra regatului Armeniei, fără a-l cuceri totuși și, deci, a-l anexa Imperiului. În schimb, nu a ținut cont deloc de proiectele grandioase ale lui Cezar de a cuceri Imperiul part, mulțumindu-se de a menține frontiere solide pe Eufrat. Singura mare anexiune în regiune, în timpul domniei sale, a fost Egiptul, transformat într-un adevărat domeniu privat al împăratului, administrat de un prefect de rang ecvestru.

Succesiunea lui Augustus

Fondatorul principatului nu deținea imensele sale puteri, decît cu titlu personal. Or regimul suferea de o gravă contradicție internă. Menținerea aparentă a instituțiilor republicane, dorită de împărat pentru a-i face pe romani să accepte monarhia, nu-i permitea să-și lase un urmaș care ar fi moștenit automat Imperiul, în timp ce sistemul de guvernare pe care el îl instalase cerea, pentru a dăinui, crearea unei dinastii. Acestei dificultăți i se adăuga faptul că Augustus nu avea decît o fiică, Iulia, născută dintr-o primă căsătorie. Se căsătorise din nou cu Livia, mamă deja a doi fii, Tiberius și Drusus, dar nici un copil nu se născuse din această a doua căsătorie.

În aceste condiții, împăratul nu avea nici o altă posibilitate decît să-și transmită puterile unui fiu sau unui nepot adoptiv. Or, din acest punct de vedere, va avea parte numai de nenorociri. Alegerea sa se va opri asupra nepotului său Marcellus, fiul surorii sale Octavia. Îl adoptă, îi dă fata de soție, dar, în 23 î.e.n., Marcellus moare. Doi ani mai tîrziu, Iulia se mărită cu Agrippa, un vechi prieten de-al lui Augustus, cu care va avea o fiică și doi fii, Caius Cezar și Lucius Cezar. Împăratul vede în soț, apoi în cei doi fii ai Iuliei schițarea unei dinastii, dar toți trei mor înaintea lui: Agrippa, căruia i-a dat pentru cinci ani

puterea tribunciară și puterea consulară, în 12 î.e.n.; Lucius Cezar în anul 2 e.n. și Caius, doi ani mai târziu.

Așadar, lui Augustus nu-i rămîne decît să se orienteze spre ultimul supraviețuitor al fiilor Liviei, fiul său vitreg, Tiberius, pe care nu-l suporta. Îl determină s-o ia de soție pe Iulia, îl adoptă și îl asociază puțin cîte puțin, la conducerea afacerilor. În anul 13 e.n., i se dau exact aceleași puteri pe care le avea tatăl său adoptiv. Cînd acesta va muri, în august anul următor, în vîrstă de 76 de ani, lui Tiberius nu îi lipsește decît titlul de Augustus pentru a fi egalul împăratului. Trebuie, de asemenea, să fie respectată ficțiunea ce legitimează regimul și care vrea ca puterea absolută de care dispune suveranul să-i fie încredințată de popor și de Senat. Tiberius, care a primit deja jurămîntul de credință din partea poporului, a soldaților și a Senatului, se va preface că abdică, apoi că cedează la rugămințile senatorilor care îi conferă toate puterile avute de predecesorul său.

Imperiul supraviețuia, deci, fondatorului său. Octavian moștenise, la ieșirea din războiul civil, o situație internă foarte compromisă. În 40 de ani de domnie, a știut, datorită abilității și prudenței sale, să impună romanilor un regim puternic, căruia a reușit, în cele din urmă, să-i asigure continuitatea și care, în condiții diverse, va dăinui mai mult de patru secole. În toate domeniile, opera sa a fost imensă.

Împărații din secolul I: Iulio-Claudianii și Flavienii

Primii patru succesori ai lui Augustus sînt rude apropiate ale împăratului defunct și aparțin, ca și el, marilor familii patriciene Iulia și Claudia, de unde și numele dat dinastiei – „iulio-claudiană“. Aceasta ne este făcută cunoscută de istoricii secolului al II-lea e.n., Tacitus și Suetonius, care reprezentau opinia aristocrației senatoriale și care au căutat, înnegrindu-le caracterul, să-i pună în lumină pe prinții timpului. Totuși, bilan-

țul acestora se dovedește a fi pozitiv. Pacea domnește în Imperiu. Administrația își desăvârșește organizarea. Odată cu Britania (Anglia), Roma mai anexează o provincie. Imperiul cunoaște o mare prosperitate economică. Toate acestea, este adevărat, pe fondul intrigilor de palat, al comploturilor și loviturilor militare de forță.

Tiberius, care urmează lui Augustus în 14 e.n., are 56 de ani când accede la principat. Bun general și excelent administrator, dar gelos și bănuitor, acesta e încă afectat de modul în care fondatorul Imperiului l-a ținut deoparte. Devenit foarte nepopular în rîndul poporului și, mai ales, al nobilimii; care nu încetează să țese în jurul lui comploturi, acesta continuă politica lui Augustus. Evită cu grijă cuceririle. Chiar dacă nepotul său, Germanicus poartă o serie de strălucitoare campanii pe Rin, pentru a răzbuna zdrobitoarea înfrîngere a lui Varus, el nu ezită să-l cheme la Roma, de îndată ce situația din Germania era în ajutorul său.

În interior, Tiberius, ca și Augustus, respectă prerogativele Senatului, căruia îi dezaprobă adesea incapacitatea și servilismul. Politica sa financiară și monetară este un succes, căci este conștient că impozitul nu-și poate face efectele decît dacă provinciile nu sînt copleșite. Dar calitățile guvernării sale nu ajung să-l facă popular pe acest împărat cu un caracter dificil. Moartea lui Germanicus, strălucitul general al armatelor de pe Rin, aduce în punct critic antipatia romanilor față de el, căci Tiberius este suspectat că l-ar fi otrăvit. Temîndu-se pentru propria sa viață și suferind de un adevărat delir paranoic, împăratul se retrage în insula Capri, lăsînd Roma în mîinile prefectului său, Seianus, căruia îi acordă o încredere absolută.

Or, Seianus, care uneltește pentru a ocupa chiar el tronul imperial, se comportă ca un adevărat tiran, decimează senatori, punînd să fie executați fiul lui Tiberius și prinții familiei imperiale, concentrînd garda pretoriană, instrument al cuceririi și al păstrării puterii, într-o cazarmă romană, pînă în momentul în care împăratul, care și-a revenit, îl arestează și îl execută. De

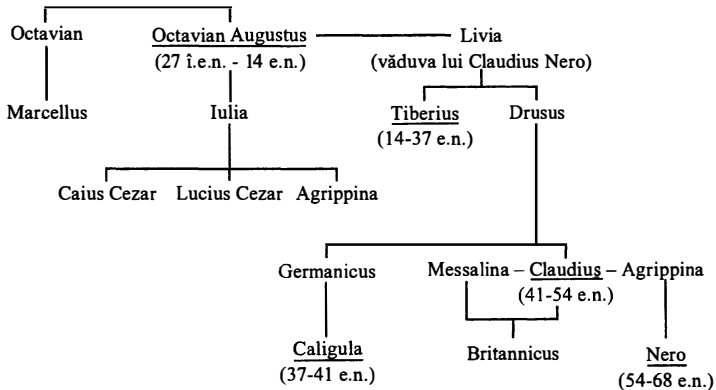
atunci devenind și mai bănuitor, nu va mai părăsi insula Capri, administrând cu fermitate și bun simț provinciile, dar făcând să domnească în capitală o adevărată teroare odată cu legea de „lèse-majesté“, care pedepsea cu moartea pe oricine ofensa persoana împăratului. Urât de senatori, dar și de publicani, care se simțeau atinși de politica sa de economii bugetare, de plebea urbană, care vede cum se răresc jocurile și distribuirile gratuite de hrană, el moare în 37, la vârsta de 79 de ani.

Entuziasmul este cu atât mai mare pentru a-l primi cum se cuvine pe succesorul său, Caligula, un tânăr de 25 de ani, fiu al renumitului și foarte popularului Germanicus. Neexistând nici o regulă pentru a asigura succesiunea imperială, Caligula se orientează, firește, spre armată. Trupele staționate la porțile Romei, cohortele pretoriene, al căror șef este prefectul pretoriului, îl proclamă pe noul împărat, care primește, odată cu *imperium*-ul, puterea absolută. Este un precedent pe care pretorienii nu-l vor uita.

Foarte repede, noul stăpîn peste Imperiu va da semne de dezechilibru. Înconjurat de orientali – strănepot al lui Antonius, el a fost crescut printre servitori egipteni și era adorator al lui Isis –, Caligula se comportă ca un despot, înmulțește execuțiile senatorilor și se complăce să-și vadă adversarii torturați, dedându-se celor mai abjecte extravagante: după Suetonius, ale cărui afirmații trebuie luate cu prudență, acesta ar fi vrut să-și facă armăsarul consul! Oricum ar fi, el a contribuit din plin la transformarea principatului într-o autocrație după modelul elenistic, împărțind generos onoruri în stînga și-n dreapta, considerîndu-se încarnarea zeului solar Apollo și ordonînd să fie adorat ca atare. Excentricitățile sale și despotismul său crescînd avură repede, drept consecință, neliniștirea anturajului său. În ianuarie 41 e.n., după mai puțin de 4 ani de domnie, a fost ucis de ofițerii din garda pretoriană.

Cum nimic nu era prevăzut pentru succesiunea sa, tot cohortele pretoriene decid alegerea succesorului. Ei l-au proclamat pe cel mai neașteptat dintre candidații posibili, în per-

Dinastia iulio-claudiană

soana lui Claudius, frate al lui Germanicus și unchi al împăratului asasinat. Acest bărbat de 51 de ani, bolnav, dizgrațiat, fusese întotdeauna ținut departe de familia lui. Rolul care i s-a oferit l-a îngrozit într-atît încît a încercat să se sustragă hotărîrii pretorienilor. A trebuit ca aceștia să-l aducă cu forța în tabăra lor pentru ca acesta să accepte, în final, onoarea ce-i fusese făcută. Senatul n-a făcut decît să se încline în fața faptului împlinit, în timp ce pretorienii, ca răsplată a inițiativei lor, primesc pentru prima dată de la noul suveran o sumă de bani: *donativum*. Nu va fi ultima!

Acest timid care evita responsabilitățile puterii a fost totuși cel mai bun din dintre suveranii dinastiei iulio-claudiene. A guvernat în înțelegere cu Senatul, a organizat o serie întreagă de „birouri“ pe care le-a încredințat libertților săi devotați, a demarat la Roma construcții de anvergură și a fondat la Ostia un port modern. Tot el a cucerit sudul Angliei, făcînd din el provincia Britania, desăvîrșind intrarea Europei de nord-vest în orbita romană.

Dacă influența libertților asupra împăratului Claudius – care, crescut printre sclavi, număra puțini prieteni în „lumea bună“ – a fost foarte criticată la vremea ei, ea a fost mult mai puțin nocivă decît cea a soțiilor sale succesive: Messalina și Agrippina. Prima i-a dat doi copii, Octavia și Britannicus, dar a devenit celebră prin infidelitățile sale. Acuzată de a fi urzit cu amantul ei un complot pentru a-l răsturna pe împărat, a fost executată în 48 e.n. Cea de-a doua, ambițioasa Agrippina, nu va avea liniște pînă nu-l va forța pe Claudius să-l adopte pe fiul ei dintr-o primă căsătorie, Nero, depozedîndu-l de tron pe moștenitorul legitim, Britannicus. Atingîndu-și scopurile, îl otrăvește pe Claudius în 54 e.n. și îi obligă pe pretorienii să-l accepte, făcînd astfel ca pretorienii să-l aclame în grabă pe Nero.

Împărat la 17 ani, acesta din urmă lăsase să se creadă pînă atunci că este fiul docil, visător și manierat. Mama sa, care credea că poate conduce singură, l-a încredințat pe Nero prefectului pretoriului, Burrhus, și filosofului Seneca. În curînd,

tinărul împărat a dat și el semne de dezechilibru, relevându-și adevărata natură, înlăturînd de la putere pe consilierii lui Claudius, făcîndu-i să dispară pe preceptorul său Seneca, prima sa soție Octavia, a doua, Popeea, mama sa Agrippina, fratele său vitreg Britannicus, după care s-a lăsat pradă celor mai imaginabile excese. A fost foarte probabil la originea marelui incendiu al Romei din 64 e.n.; apoi, pentru a potoli furia populară, a dat vina pe creștini, care au fost goniți sau martirizați. Totuși, acest dezaxat periculos, a cărui popularitate a fost, totuși, mai mare decît cea de care s-a bucurat Tiberius – el și-a avut fideli săi, *Augustiani*, tineri senatori și cavaleri care constituiau escorta și „clasa” sa –, închina un adevărat cult artelor și frumuseții, scria și recita versuri în limba greacă, se credea un actor de geniu și avea să declare în momentul morții (68 e.n.), atunci cînd revolta mai multor generali îl obligase să se sinucidă: „Ce mare artist va muri odată cu mine!”

Moartea lui Nero a fost urmată de o criză militară care, în mai puțin de un an – (68-69) – a văzut succedîndu-se patru împărați, aduși și eliminați de legiuni: Galba, guvernator al Spaniei Citerior, Othon, care, după ce l-a ajutat, va complota împotriva lui și îl va asasina, Vitellius, aclamat de armata din Germania și, în sfîrșit, Vespasian, guvernator al Iudeii. Singuri pînă atunci în desemnarea împăraților, pretorienii trebuiră să țină cont acum de armatele de pe frontiere, Senatul și poporul nefăcînd decît să întărească decizia soldaților. În timpul acestei perioade de confuzie și de războaie interne, al căror teatru a fost în special Italia de nord, Roma a fost și ea însîngerată de reglările de conturi și de luptele dintre facțiuni.

Noul împărat, a cărui domnie va dura zece ani și care se va termina cu moartea naturală a sa, aparținea, spre deosebire de predecesorii săi, toți membri ai nobilimii senatoriale, unei familii modeste de cavaleri originari din Sabinia, *gens* Flavia (de unde numele dat noii dinastii Flavienii). Energic, econom, Vespasian restabilește ordinea și pacea în Imperiu, supraveghează îndeaproape garda pretoriană și pune pe roate finanțele. A reconstituit Senatul, decimat de Nero, făcînd să intre în el mulți

dintre provinciali și a consolidat puterea imperială. A conferit cu generozitate titlul de cetățeni romani locuitorilor din provincii și a accelerat romanizarea Spaniei. Sub domnia sa, fiul său, Titus, însărcinat cu reprimarea primei revolte a poporului evreu, a cucerit și distrus Ierusalimul în 70, antrenând exodul multor evrei în orașele Mediteranei orientale din regiunea Rinului. O altă revoltă, pornită de la începuturile domniei de galii și germanii din regiunea Rinului, a fost reprimată, de asemenea, de o rudă a împăratului.

Cînd Vespasian a murit în 79, nu au fost probleme de succesiune, împăratul desemnîndu-l pe fiul său, Titus, la tron. Ca să nu displacă Senatului, acesta și-a repudiat metresa, principesă evreică, pe Berenice, și a hotărît să guverneze cu înțelepciune, acoperind capitala cu tot felul de daruri. Dar domnia sa foarte scurtă (79-81) a fost umbrită de teribila erupție a Vezuviului, care a acoperit orașele Herculaneum și Pompei. Fratele său, Domițian, care i-a succedat și a domnit pînă în 96, a consolidat frontierele Imperiului, odată cu încheierea cuceririi Britaniei și Cîmpurilor decumate⁸³ dintre Rin și Dunăre. A reprimat revoltele din Germania și a pus piciorul în Dacia (azi, România). Dar, neîncrezător și de un autoritarism extrem, a reînnotat tradiția politicii absolutiste și teroriste practică de unii dintre predecesorii săi, umilind Senatul, eliminîndu-și opoziția, cu o mare cruzime, purtînd în permanență veșmîntul triumfal și cerînd să fie numit *dominus et deus*. În septembrie 96, el este ucis, în urma a unei conspirații pusă la cale de prefecții pretoriului.

Împărații păcii romane: Antoninii și Severii

Timp de aproape un secol și jumătate, Imperiul cunoaște o perioadă de ordine și de prosperitate. Este vorba de *pax romana*, opera a două dinastii: Antoninii și Severii.

„Secolul Antoninilor“ (96-192) marchează apogeul Imperiului roman. După Flavieni, ai căror reprezentanți încarnează

ascensiunea burgheziei italice, vine rîndul vechilor familii instalate în Spania și Galia să acceadă la putere. Stabilitatea instituțională care caracterizează această epocă și calitatea suveranilor derivă din faptul că împăratul în exercițiu adoptă pentru a-i succede candidatul care i se pare cel mai demn să-și asume conducerea statului.

Această practică începe cu adopțiunea lui Traian de către Nerva⁸⁴. Stăpîn pe putere după eliminarea lui Domițian, acesta începe prin a înăbuși o răscoală a pretorienilor, apoi, pentru a evita reînnoirea masacrelor din anii 68-69, desemnează pentru a-i succede pe guvernatorul Germaniei Superioare, respectat de armată pentru calitățile sale militare.

Traian, care domnește între 98 și 117, amintește mult de Augustus prin simplitatea și prin bunele raporturi pe care le întreține cu Senatul. Excelent general, reînnoadă firul politicii de cuceriri și anexiuni, punînd stăpînire pe Mesopotamia și Dacia⁸⁵, regiune situată la nordul Dunării. Dar el se dovedește, în același timp, un excelent administrator. Reorganizează finanțele și justiția, introduce, la rîndul său, în Senat numeroși provinciali și întreprinde lucrări de anvergură. Sub domnia sa, regiunea mlăstinoasă situată în sudul Romei este secată și asanată, portul Ostia – mărit, un nou forum este construit la Roma, ca și coloana care-i poartă numele și care a fost ridicată pentru a consemna victoria asupra dacilor. Traian a nutrit gîndul, ca și Cezar, să reînnoade cuceririle orientale ale lui Alexandru. Totuși, atunci cînd moare în 117, în Asia Mică, după ce anexase Armenia, atinsese Golful Persic și transformase regatul part într-un stat clientar Romei, el lasă opera sa neterminată.

Succesorul său, Hadrian, care s-a născut în Spania și domnește între 117 și 138, era legatul Siriei și de asemenea, de mult timp, colaboratorul lui Traian. Aclamat de armatele din Orient, el adoptă imediat în Orient o politică pe măsura mijloacelor militare de care dispune, abandonînd cuceririle recente ale lui Traian și stabilind frontiera Imperiului pe Eufrat. Domnia sa este un șir lung de călătorii efectuate în diferitele zone ale

Imperiului, pentru a supraveghea provinciile, a inspecta și a reorganiza legiunile, a întări *limes*-ul (limitele fortificate ale Imperiului). De exemplu, în Britania, unde a fost construit, între vărsarea fluviului Tyne și golful Solwag, „zidul” ce-i poartă numele.

Pe plan intern, instaurează un „despotism luminat”, întreținând o viață artistică și intelectuală strălucită, ducând el însuși o viață de diletant cultivat, conducând cu înțelepciune, dar și cu o autoritate nu o dată scutită de o anumită brutalitate, îndreptată în special împotriva Senatului, ale cărui incompetență și mărginire nu le înghite. Imperiul îi datorează o organizare mai eficace a administrației superioare, încredințată mai degrabă cavalerilor decât libertinilor, actualizarea dreptului scris, măsuri destinate a favoriza în provincii dezvoltarea unei clase puternice de mici proprietari.

Adoptat chiar la sfârșitul domniei de Hadrian, Antonius Pius succede acestuia în 138, la vârsta de 52 de ani. Provenit din rîndurile marii burghezii din Latium și foarte legat de interesele marilor proprietari și provinciali, continuă opera internă a predecesorului său, menajînd, mai mult, Senatul. Foarte atașat sarcinilor sale – lucru care îi va aduce supranumele de „piosul” –, se străduiește să restaureze cultele tradiționale, amenințate de succesul crescînd al religiilor orientale, și duce o politică externă pacifistă.⁸⁶

Marcus Aurelius, fiul său adoptiv și ginerele său, îi succede în 161, asociind la putere pe fratele său vitreg Lucius Verus, pînă la moartea acestuia din urmă în 169. Extrem de cultivat, format la școala greacă și impregnat de ideile stoicilor, acest împărat filosof îndrăgostit de pace și de cultură își va consacra, paradoxal, cea mai mare parte a domniei sale luptelor împotriva triburilor barbare de la Dunăre – quazii, marcomanii, sarmații –, pe care înaintarea goților îi împingea peste *limes* și care, traversînd Alpii în 167, au năvălit în peninsula. Pentru a face față presiunii lor, împăratul se va strădui să scurteze frontiera și

pentru aceasta să cucerească Boemiei. Dar va eșua în tentativa sa, răpus de ciumă, pe front, în 180 e.n.

Rupînd cu tradiția Antoninilor, care toți își aleseseră succesorii lor din afara propriei familii, Marcus Aurelius l-a desemnat ca moștenitor pe fiul său, Commodus, asociat la conducerea treburilor statului din 177. Acesta va restabili situația la frontiera Dunării, dar, personaj de o extremă brutalitate, care nu ezita să se afișeze în arenă ca gladiator și care lua parte cu cea mai mare plăcere la numerele de suplicii, a dus o politică internă dezastruoasă, terorizînd Senatul, cerînd să fie recunoscut ca zeu – Hercule în viață, ruinînd finanțele publice datorită cheltuielilor nesocotite, lăsîndu-i pe prefectii pretoriului să conducă în locul său, mergînd chiar pînă la a da un nou nume Romei, *Colonia Commodiana*. Temîndu-se pentru viața lor, apropiații săi l-au asasinat în 192.

După o scurtă perioadă de anarhie și de tulburări, Imperiul îi revine în 193 lui Septimius Severus, un african din Tripolitania, care se căsătorise cu o siriancă, dar care comanda armata de pe Dunăre. Bun general și administrator riguros, acesta a restabilit situația la frontierele orientale ale Imperiului, dar a guvernat la Roma ca despot, sprijinindu-se pe armată (a fost primul care a pus o legiune să staționeze la porțile Romei) și tratînd cu dispreț Senatul. Septimius Severus se prezenta ca fiind succesorul lui Marcus-Aurelius, dar era departe de Roma Antoninilor. Imperiul începuse să devină o monarhie militară dominată de influența Orientului.

Aceste trăsături se vor accentua odată cu fiul și succesorul lui Severus, Caracalla, care domnește între 212 și 217. Soldat brutal și lipsit de scrupule, își asasinează fratele, pe Geta (pe care împăratul defunct îl asociase, din timpul vieții, la putere), în brațele mamei sale. Marele act al domniei lui Caracalla este Edictul din 212, prin care tuturor oamenilor liberi din Imperiu li se acordă cetățenia romană. Semnificația acestui act este foarte controversată. Barbarii, care locuiau în provinciile de frontieră sînt excluși, la fel și cei lipsiți de libertate, în schimb,

însemnătatea simbolică este imensă. Odată cu el, Roma abandonează definitiv concepția strîmtă a statului cetate și înscrie în dreptul său ceea ce apăsă de mult timp ca realitate: existența unui imens imperiu ale cărui provincii sînt așezate pe picior de egalitate cu metropola, atunci cînd n-o depășesc chiar.

Dar, după asasinarea lui Caracalla, în 217, începe pentru Severi o decădere ineluctibilă. Nepoatele siriene ale fondatorului dinastiei, adevăratele stăpîne ale puterii, atribuie tronul unuia dintre nepoții lor, Elagabal, care trăiește în Siria, unde este preot al unui zeu solar. Venit la Roma, unde execută în costum oriental dansuri incantatorii care scandalizează pe romani și înstrăinează, imediat, clasa senatorială, este asasinat în 222 și înlocuit cu vărul său Severus Alexander, și el manipulat de prințesele siriene. Toate încercările de redresare manifestate de acest împărat plin de bunăvoință, dar slab, sînt sortite eșecului. Soldații îi reproșează lipsa de energie în fața barbarilor și sfîrșesc în 235 prin a-l masaca. Disparația sa marchează începutul unei perioade de anarhie militară, la sfîrșitul căreia Imperiul, încheindu-și transformarea, va apărea cu trăsături total diferite, care anunță Evul Mediu european.

Roma și provinciile la apogeul Imperiului

În secolul al II-lea, sub dinastia Antoninilor, Imperiul a cunoscut maxima sa extensie, dar și o perioadă de prosperitate și de pace, unică în istoria lumii antice.

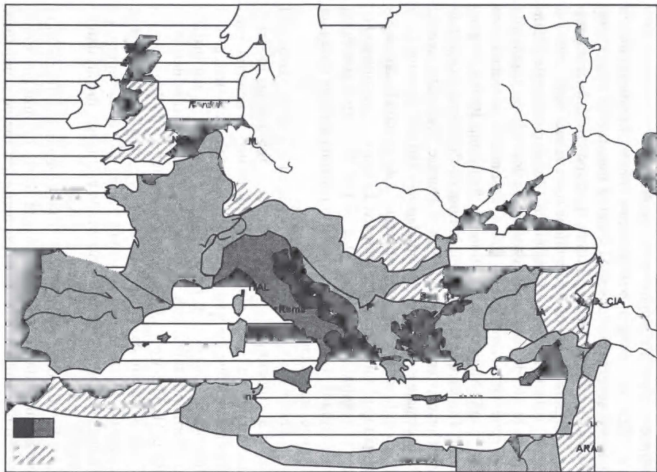
Dominația romană se întinde, mai întîi, asupra întregului bazin mediteranean, înglobînd toată Africa de Nord – din Marocul actual pînă în Egipt –, Palestina și Siria, prelungite, spre nord-est, de Mesopotamia și Asiria, pînă la Eufrat, în sfîrșit Asia Mică și Armenia. În nordul acestui imens ansamblu, romanii sînt stăpîinii unei bune părți a Europei actuale, depășind în Dacia (România) și în Germania frontierele naturale, pe care

le formează Dunărea și Rinul, și atingînd, dincolo de Marea Mîneei, țărmurile Angliei și ale Scoției.

Ceea ce s-a numit *pax romana* a constat, în primul rînd, în a aduce securitatea internă și externă locuitorilor Imperiului. Această protecție era asigurată de un dispozitiv militar cuprinzînd legiuni, formate din cetățeni romani recrutați, cum s-a văzut, prin voluntariat și trupele auxiliare, cohorte de infanteriști și ale de cavalerie, recrutate pe loc, dintre populațiile indigene. Grosul marinei de război, destinată a controla Marea Interioară (Mediterraneană), staționa în Peninsula Italică, în porturile din Ravena și Misenum, în timp ce flotilele erau afectate zonelor periferice: Britania, Rin și Dunăre. Repartiția acestei forțe armate care, o repetăm, nu depășea 350.000 de oameni, se făcea în funcție de interesul strategic și de pericolele care amenințau unul sau altul dintre sectoare. În Europa, grosul trupelor era concentrat pe frontierele Dunării (18-20 legiuni) și Rinului (4-8 legiuni), în timp ce Spania nu era apărată decît de o singură legiune, iar Britania de trei.

Pentru a-i stopa pe barbari și pentru a asigura transportul rapid al trupelor de-a lungul frontierei, romanii au înființat, acolo unde nu exista nici un obstacol natural la penetrația triburilor dușmane, un sistem defensiv cuprinzînd căi strategice și fortificații: *limes*-ul. În Europa, acest dispozitiv a fost instalat în Germania superioară, în zona slab protejată care despărțea Rinul de Dunăre – „Cîmpurile Decumate“ –, în Pannonia, în Dacia și în Moesia, cît și în Britania, unde Hadrian a pus să se construiască, pe la 122, un imens zid de 128 de kilometri, cu șanțuri, turnuri și tabere. Se găsesc, de asemenea, lucrări defensive de același gen în Africa și în Asia.

La adăpostul *limes*-ului și al forței legionare, legate între ele și cu Italia printr-o rețea foarte densă de drumuri romane, propice atît comerțului cît și deplasării rapide a unităților militare, provinciile, puternic exploatate în timpul republicii, au fost, dimpotrivă, protejate în epoca imperială. Se distingueau provinciile senatoriale – Asia, Betica, Narbonensis, Africa

proconsulară, Sicilia, Macedonia, Epirul, Ahaia, Cirenaica —, cucerite de multă vreme și pacificate, și provinciile imperiale. Primele erau guvernate de consuli trași la sorți pe un an de Senatul care le controla; secunde aveau în fruntea lor un legat ales de împărat, din rîndul senatorilor. În general, toate provinciile au trebuit să bucure de un sistem care îi obliga pe guvernatori să fie pedepsiți pentru toate neregulile comise, lucru care nu se întîmplase timp de secole înainte, și care le limita contribuțiile bănești. În fiecare an se reunea în capitala provinciei, în preajma altarului închinat Romei și lui Augustus, o adunare a provinciei compusă din reprezentanți ai diferitelor orașe, cu scopul de a celebra cultul imperial. Cu această ocazie, guvernatorul lua cunoștință de toate doleanțele acestei adunări, care, la rîndul ei, putea adresa rapoarte împăratului.

Administrația și personalul care o compunea au evoluat mult începînd cu domnia lui Augustus. Sub Antonini, senatorii și cavalerii continuă să-și împartă posturile din marile funcții publice, însă dezvoltarea birocrăției și a dreptului favorizează ordinul ecvestru pe care Hadrian l-a pus la dispoziția juriștilor (avocații fiscului) și a civililor. Orașele sînt administrate de magistrați, cvestori, edili, duumviri etc. În afara coloniilor romane, în care locuitorii se bucură din plin de statutul de cetățean roman, anumite cetăți pot obține concedarea unui statut intermediar, cel al dreptului latin, care constituie o etapă spre cetățenia romană, conferită magistraților municipali la ieșirea lor din funcție. Această participare progresivă a elitelor locale la viața oficială va da regimului Antoninilor stabilitatea sa, favorizînd constituirea unei burghezii municipale, compusă din proprietari funciari bogați care au ajuns rapid să monopolizeze magistraturile și flaminele (cultul imperial). Sistemul era, altfel, propice înfrumusețării cetății și creșterii nivelului de trai al locuitorilor ei, titularii funcțiilor municipale și ai flaminatelor orientînd o parte din veniturile lor — obținute e drept, de pe urma muncii colonilor — spre activități desemnate, în general, sub numele de evergetism: monumente, spectacole, distribuții diverse etc.

Nu toate sectoarele activității economice a Imperiului au beneficiat în același mod de „pax romana“. În ciuda prosperității din jur și a dezvoltării ce caracterizează domeniul gândirii și al artei, se asistă, pe de altă parte, în Grecia, la o totală lipsă de curiozitate pentru aplicațiile tehnice ale științei. Nici moara de apă, pusă la punct în Orient în epoca elenistică, nici asolamentul, cunoscut de agricultorii din cîmpia Padului, nici folosirea plugului și a butoiului de către gali nu s-au răspîndit peste tot în lumea romană, și, dacă drumurile erau numeroase, atelajele care le utilizau rămîn cele din trecut, permițînd o tracțiune de maximum 500 de kilograme.

Agricultura rămîne principală activitate economică, însă cu mari disparități de la o regiune la alta. Începînd cu secolul I, cea din Italia a decăzut mult, concurată de produsele provinciilor și perturbată de transformările structurii agrare. La sfîrșitul Republicii tendința era, într-adevăr, dezvoltarea marilor domenii latifundiare, particulare sau imperiale, în detrimentul proprietății mici și mijlocii. Pe aceste vaste teritorii, regula era, în principiu, mica exploatare, încredințată coloniilor (fermierilor) care trebuiau să achite o rentă în natură și cîteva corvezi, însă declinul muncii sclavilor (consecință a încetînirii cuceririlor) îi obliga pe proprietari să înlocuiască culturile destinate alimentației cu o creștere extensivă a animalelor care a avut ca efect agravarea depopulării.

Dimpotrivă, agricultura în provincii a fost puternic stimulată de cerere, fie că era vorba de nevoile proprii fiecăreia dintre ele, legate de puternica industrializare a lumii romane, fie de aprovizionarea cu hrană a capitalei sau a altor cetăți ale peninsulei. Acest lucru este adevărat mai ales pentru provinciile din Apus: Africa, devenită grînarul Romei, Spania, mare producătoare de ulei, și, mai ales, Galia, renumită pentru podgoriile sale, dar și exportatoare de grîu, in, cînepă, fructe de mare (stridii), sare.

Minele au cunoscut și ele un puternic avînt în această perioadă de continuă prosperitate. Ele aparțineau, în general,

statului, care le exploata sau le închiria particularilor. Fierul alimenta forjele, foarte dispersate în Galia și Britania. Aceasta din urmă mai dădea cositor și plumb. Dacia, minereu de fier, Spania, metale prețioase și aramă, Lusitania, plumb argintifer.

Activitățile industriale și-au păstrat, în ansamblul lor, caracterul artizanal și rutinier. Cele din peninsulă au avut de suferit de pe urma concurenței provinciale, precum ceramica din Arezzo, amenințată pe piață de ceramica galeză. Galia producea, într-adevăr, vase renumite, dar și îmbrăcăminte (de exemplu, mantii cu glugă confecționate la Saintes și la Langres), bijuterii, produse metalurgice și încălțăminte. Totuși, dispersată într-o mulțime de ateliere, producția artizanală a Europei romane nu dădea și posibilitatea unei foarte intense activități comerciale.

Comerțul „internațional”, favorizat de abundența și de relativa stabilitate a monedei romane (*aureus*, dinarul de argint), stimulat de cererea de produse de lux, venită din partea claselor înstărite și de necesitățile Romei în materie de hrană și de construcții, a fost principala sursă de îmbogățire. Provinciile nu aveau relații comerciale doar cu Roma, ci și între ele sau cu țările din depărtare (India și China). De aici rezultă un trafic intens și o foarte vie activitate în porturi: cele din Orient, fără îndoială, precum Alexandria și Antiohia, cele din Grecia, Spania, Africa, Narbonensis, ca și cele două porturi italiene de la Ostia și Pozzuoli, unde se găseau din belșug grâu, vin, ulei, bijuterii, mirodenii, stofe prețioase din Orient și din Extremul-Orient, sclavi, fildeș, lemn prețios, animale sălbatice din Africa, chihlimbar și blănuri din zonele nordice etc. Aceasta a provocat un imens amestec de oameni – negustori orientali, indistinct desemnați sub numele de „sirieni”, erau prezenți în toate colțurile Imperiului –, de mărfuri, de monedă, de idiomuri, dar și de idei și credințe.

Prosperitatea lumii romane în Imperiul timpuriu se baza, în fapt, pe un echilibru fragil și cerea, pentru a se putea menține,

condiții de pace interioară și exterioară care nu vor întârzia să dispară. La fel și societatea, tot mai acut împărțită în bogați și săraci, dar unde persistă totuși posibilități de ascensiune socială care se vor reduce în timp și odată cu greutățile de tot felul pe care le va inaugura criza din secolul al III-lea.

Împărații au acordat din ce în ce mai des cetățenia romană, pînă la Edictul lui Caracalla, care, în 212, o acordă tuturor locuitorilor Imperiului. Dar aceasta nu a dus totuși la ștergerea diferențelor de avere și de condiție. Bogații (*honestiores*), membri ai ordinului senatorial și ai celui equestru, continuă să ocupe cele mai înalte funcții în stat, dar nu constituie o castă închisă. Se vede dezvoltîndu-se, în afara acestor două fracțiuni ale clasei conducătoare, o burghezie municipală, formată din magistrați și din decurioni, care vor deveni binefăcătorii orașului lor, asigurînd finanțarea lucrărilor de construcții, înfrumusețarea și apărarea orașului, cît și întreținerea și distracțiile concetățenilor lor. Capacitatea și averea lor le vor permite adesea să accedă la rangul de cavaleri și de senatori, tot așa cum foștii militari (centurionii) și oamenii din popor, chiar și fiii de liberiți vor reuși în afaceri.

Situația claselor populare – *humiliores* – este foarte variabilă. În orașe, cei mai săraci beneficiază de distribuiri gratuite sau de prețuri modice, la Roma fiind în întregime în sarcina statului. Meșteșugarii și micii negustori se adună în colegii, strict reglementate și care devin adevărate societăți de ajutor mutual. La țară, în schimb, în special în Italia, mulți țărani liberi, ruinați de concurența marilor latifundiați, sînt nevoiți să devină muncitori agricoli sau fermieri pe domeniile împăratului sau pe cele ale proprietarilor bogați. Cît privește pe sclavi, care au devenit tot mai puțini odată cu sfîrșitul războaielor de cucerire, soarta lor s-a îmbunătățit. Stăpîinii lor îi tratează cu mai multă cumpătare iar eliberările se multiplică.

Criza secolului al III-lea e.n.

După domnia Severilor, Imperiul roman a intrat într-o criză gravă și periculoasă care a durat o jumătate de secol și, de pe urma căreia, a ieșit profund transformat.

Este vorba mai întâi de o criză externă. De la Marcus Aurelius, presiunea barbarilor asupra frontierelor Imperiului n-a încetat de a fi tot mai amenințătoare. În Orient, în timp ce un stat independent se constituia în jurul Palmirei iar maurii din Africa și nomazii din sudul Egiptului se agitau, un nou imperiu persan se organiza sub impulsul dinastiei Sasanizilor, dotându-se cu o armată puternică întărită de arcași luptând pe cai și de luptători acoperiți cu platoșe. Pe Dunăre, presiunea goților veniți din Scandinavia împinge către sud alte popoare barbare: quazi, marcomani și sarmați, care trec *limes*-ul, urmați de goți, ajutați de burgunzi și vandali, obligînd pe romani să părăsească Cîmpurile Decumate și Dacia. Galia, invadată de franci, se transformă pentru o perioadă într-un imperiu independent de Roma (258-273), în timp ce alamanii invadează Italia de nord ajungînd pînă la porțile Milanului. Distrugerile sînt considerabile, numeroase orașe fiind ruinate sau jefuite, atît în Orient cît și în Balcani, în Pannonia și în Galia. Imperiul pare a fi pe punctul de a se dezintegra și de a fi inundat de barbari.

Bineînțeles, această situație conferă puteri sporite militarilor. Armata face și desface împărați, în majoritate provinciali de origine rurală, care se succed într-un ritm rapid, uciși în lupte sau masacrați de propriile lor trupe. De aici rezultă o profundă anarhie politică, principatul transformîndu-se astfel într-o monarhie absolută de tip militar, în timp ce Senatul se vede lipsit de ultimele sale prerogative.

Dar criza este și de natură economică și socială. Depopularea antrenează abandonul a numeroase culturi. Romanii sînt nevoiți să recurgă la barbari, nu numai pentru a apăra Imperiul, ci și pentru a cultiva solul. Impozitele se percep cu greutate. Întreținerea armatei este asigurată prin rechiziționări, smulse țăranilor și magistraților municipali de militarii în mi-

siune, care jefuiesc satele și extorchează orașele. Repede ruinată, burghezia municipală tinde să abandoneze sarcinile sale și să părăsească orașele, care se golesc de o parte a populației lor și care încep să se pună la adăpost în spatele unor puternice ziduri. În sate, înflorește brigandajul, care devine o amenințare permanentă pentru comerțul interior și pentru securitatea populațiilor. Imperiul se transformă, din ce în ce mai mult, într-o imensă tabără de luptă în care reprezentanții claselor populare, țăranii, dar și meșteșugarii și negustorii, sînt mobilizați pe loc și deja legați de condiția lor, fără ca vreo regulă scrisă să fi legitimat încă această situație de fapt. Roma, în fine, care se găsește acum în poziție de defensivă, nu mai poate conta deloc pe tezaurele smulse învinșilor; ea continuă să cumpere numeroase produse din Orient, dar îi lipsește aurul. Moneda își pierde din valoare iar prețurile cresc rapid.

Dintre numeroșii împărați și uzurpatori care se succed și își dispută puterea în această perioadă, merită a fi reținute, în special, numele lui Maximinus⁸⁷ și al lui Decius⁸⁸, organizatorul primelor persecuții sistematice împotriva creștinilor, Valerian (253-260), care, primul, se pare, dîndu-și seama că imperiul devenise prea vast pentru a fi condus doar de o singură persoană, a încredințat Occidentul fiului săi Gallienus⁸⁹, în timp ce el și-a păstrat partea Orientul, unde, învins de perși, este capturat și ucis; în sfîrșit, pe cel al lui Gallienus, care a oprit persecuția îndreptată împotriva creștinilor și a procedat la reorganizarea armatei, constituind o nouă forță mobilă bazată pe cavalerie.

„Imperiul tîrziu“ și nașterea celor două Europe

Salvarea Imperiului roman se produce la sfîrșitul secolului al III-lea e.n., grație cîtorva împărați originari din Ilyria, aduși la putere de legionarii care făceau parte din armata ce staționa în zona Dunării, de departe cea mai bună armată a Imperiului.

În 268, Gallienus a fost înlăturat de la tron și ucis de o conjurație a statului său major. După foarte scurta domnie a lui Claudius⁹⁰, învingător al alamanilor și al goților, primele semne de redresare apar odată cu urcarea pe tron a lui Aurelian⁹¹, în 270. Unitatea lumii romane este reconstituită prin lichidarea Imperiului Galiilor, al cărui suveran Tetricus⁹² se supune imediat unui împărat care se arată hotărât să-și apere teritoriul împotriva incursiunilor francilor. Palmira, devenită centrul unui alt Imperiu care se voia în Orient rivalul Roma, este recucerită.

Aurelian și succesorii săi imediați vor dedica cea mai mare parte a domniei lor luptei împotriva barbarilor. Acolo se va afla, pe viitor, principalul pericol pentru Imperiu. Istoria a ceea ce, convențional, s-a numit Imperiul târziu este o suită de războaie duse de împărați în încercarea lor de a opri încercuirea popoarelor care înconjurau din toate părțile lumea romană, punctate de victorii care readuceau pentru moment securitate, dar și de grele înfrângeri. Cea de la Placentia, din iarna lui 270, a semănat la Roma o adevărată panică. Pentru a înfrunta aceste asalturi, împărații ilyrieni se repliază pe frontierele naturale ale Europei, Rinul și Dunărea, în timp ce la Roma Aurelian înconjoară cetatea cu un imens zid de apărare.

Atît efortul de redresare întreprins de Aurelian, instituirea de către acesta din urmă a unei monarhii de esență divină fondată pe cultul soarelui neînvins (*Sol invictus*), de origine panonică⁹³, nu pun totuși capăt anarhiei din sînul armatei. În 275, împăratul este asasinat în apropierea Bizanțului de un grup de ofițeri. Un bătrîn senator, Tacitus, îi urmează și cunoaște el însuși aceeași soartă un an mai târziu. Probus, șeful armatei imperiale din Orient, domnește din 276 pînă în 282. Acesta reușește să elibereze aproape tot Imperiul de barbarii care năvăliseră din nou și restabilește situația din armată, reia conducerea armatei, supusă unei discipline de fier și folosită în special la construirea zidurilor de apărare a orașelor. Ucis și el de ofițerii săi chiar în momentul cînd se pregătea să reia războiul împotriva perșilor, acesta va fi înlocuit de Carus.

Conștient de faptul că-i este imposibil să-și administreze singur imperiul, ducînd, în același timp, și lupte împotriva barbarilor pe toată întinderea *limes*-ului, Carus va lua o inițiativă cu grele consecințe pentru viitor. El asociază la conducerea Imperiului pe cei doi fii ai săi, atribuindu-le titlul de Cezari și delimitează teritorial întinderea puterii fiecăruia. Carinus va guverna Occidentul, Numerianus Orientul.

Această conștientizare a dificultăților născute din întinderea lumii romane își găsește rapid expresia sa instituțională. Atunci cînd, în 284, soldații din Moesia îl proclamă împărat pe șeful lor, Dioclețian – a cărui domnie va dura 21 de ani și se va termina fără vărsare de sînge, printr-o abdicare – acesta avea încă intenția de a guverna singur. Totuși, el nu întîrzie să-și schimbe părerea și hotărăște, în mai multe etape, să organizeze Imperiul pe baze cu totul noi, instituind *tetrarhia*. Vor fi de atunci patru împărați: doi vor purta titlul de *Augustus* – Dioclețian și colegul pe care și l-a ales, Maximianus, un general de origine panoniană. Cei doi *Augusti* vor fi secondati de doi *Cezari*, care le vor servi de adjuncți, fiindu-le încredințată responsabilitatea unei părți din Imperiu, și care le vor urma automat. Dioclețian desemnează pe Galerius, iar Maximian alege pe Constantius Chlorus.

În principiu, Imperiul rămînea unitar. Totuși, separarea teritorială crea un fapt împlinit, o ruptură durabilă, pe care istoria, după cum o să vedem, o va perpetua și accentua. Dioclețian se instalează la Nicomedia, în Asia Mică, și își rezervă guvernarea Orientului, pe cale de a deveni, deja, partea cea mai vie a Imperiului. Cezarul său, Galerius, se fixează la Sirmium, pe Dunăre, avanpost al luptei împotriva barbarilor. Lui Maximian i se încredințează Occidentul, iar el alege Milano drept capitală, pentru a se găsi în apropierea *limes*-ului, ca și Constantius Chlorus, instalat la Trêves, pe Rin. Roma se vedea astfel depreciată la rangul de capitală nominală.

Această reorganizare revoluționară a puterii centrale a fost însoțită de o profundă reformă administrativă. Numărul provinciilor a fost crescut prin subdivizarea lor: de la 40 sub

Traian, la 104 în secolul al IV-lea. Dar, în același timp, pentru a evita dispersarea puterii și a administrației, provinciile au fost regrupate în 12 dioceze, în fruntea cărora erau numiți vicari dependenți de patru prefecți ai pretoriului. Armata, ale cărei efective au fost sensibil sporite, a suferit și ea o nouă organizare. Alături de armata de frontieră (*limitanei*) formată exclusiv din cetățeni romani, în general soldați-coloni de-o valoare militară mediocră, s-a creat o puternică armată de rezervă (*comitatus*), care aduna, sub conducerea directă a împăratului, unitățile de elită și, în special, cavaleria, devenită pivotul forței militare romane.

Greutățile tot mai mari de recrutare îi conduc pe împărați să oblige fiii soldaților să rămână în armată și pe marii proprietari să plătească solda voluntarilor, aleși tot mai frecvent din rîndurile barbarilor.

Pentru a stăvili creșterea prețurilor, Dioclețian a promulgat în 301 un edict care fixa prețul maximal la toate bunurile, dar care n-a avut decît o eficacitate relativă. A reușit, grație stabilirii și controlului regulat al cadastrului, să obțină un randament mai bun al impozitului plătit de proprietari. În sfîrșit, pentru a întări prestigiul imperial, a pus să fie recunoscut drept fiul lui Jupiter, Maximian fiind, la rîndul său, declarat fiu al lui Hercule. De atunci, și unul și celălalt devin obiectul de adorație al unei părți a supușilor. Palatele lor erau sacre. Se făceau sacrificii în fața imaginilor lor devenite idoli. Lumea se prosterna înaintea lor, îmbrățișîndu-le poalele veșmîntului de purpură. Creștinii refuzînd să se asocieze cultului imperial, Dioclețian, îndemnat de Galerius, pornește împotriva lor, în 303, o lungă și teribilă persecuție.

Născut în Iudeea, creștinismul s-a răspîndit în Imperiu pe măsură ce penetrau influențele orientale. Începînd cu secolul I, mici comunități creștine s-au constituit în marile orașe din Orientul roman, în special la Antiohia și Alexandria. Evreii din diaspora, alungați din Palestina după rebeliunea lor din timpul Flavienilor, au favorizat răspîndirea religiei lui Hristos, încă

puțin diferențiată, la acea dată, de cea a iudaismului. Sfântul Paul, evreu fariseu și cetățean roman convertit la creștinism după ce i-a persecutat pe credincioși, a jucat un rol esențial în delimitarea celor două doctrine religioase. El a contribuit, în egală măsură, prin acțiunea sa misionară dusă atît pe lîngă foștii săi coreligionari cît și pe lîngă păgîni (*gentiles*), la difuzarea creștinismului în Asia Mică, în Macedonia și în Grecia.

Prezența creștină la Roma este atestată încă din 59 e.n. (în cartierul Trasteverus) și în 64, discipolii lui Iisus sînt destul de numeroși și vizibili, pentru ca Nero, în căutarea unui țap ispășitor, să le atribuie responsabilitatea incendierii orașului și să pornească împotriva lor primele persecuții. În secolele al II-lea și al III-lea, progresele noii religii sînt tot mai rapide în tot Imperiul, mai ales printre cei săraci, care găsesc în el speranța unei lumi mai bune în viața de dincolo. De aceea, persecuțiile cărora le-au căzut pradă au fost tot mai sîngeroase. Romanii reproșează creștinilor că nu se implică în viața cetății, că evită jocurile și circul, că se dedau unor rituri misterioase și clandestine și chiar unor sacrificii umane. Guvernanții le mai reproșează că resping meseria armelor, că refuză să facă sacrificii zeilor statului și să participe la cultul imperial, deci că subminează înseși fundamentele societății romane. De aici, persecuțiile care lovesc, din cînd în cînd, dar sălbatic și în exces, comunitățile creștine, în special sub Domițian, Marcus Aurelius, Decius și Valerian.

Restaurator al unității și vigoarei Imperiului, adorat ca un zeu, Dioclețian nu-i vedea cu ochi buni pe creștini, și aceasta cu atît mai mult cu cît, în momentul venirii sale la tron, îi întîlnim pînă și în Senat, și în cele mai înalte funcții administrative. Îndemnat de Galerius, va porni împotriva lor o persecuție sălbatică, interzicîndu-le cultul, excluzîndu-i din toate funcțiile oficiale și ucigînd mii dintre ei. Totuși, fără a reuși să-i facă să dispară.

În 305, dorind să facă dovada solidității sistemului pe care l-a creat, Dioclețian abdică, imitat îndeaproape de Maximianus.

Tetrarhia avea să supraviețuiască plecării lui Dioclețian și ambițiilor atît ale lui Maxențiu, fiu al lui Maximian, cît și ale lui Constantin, fiul lui Constantius Chlorus. Dioclețian, care nu avea încredere în ei, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-i supraveghea, obligîndu-i să nu părăsească curtea ori trimițîndu-i să lupte pe *limes*. După abdicarea sa, Constantin este încredințat lui Galerius, care purta lupte pe Dunăre. Dar reușește să scape și să se alăture tatălui său Constantius Chlorus în Britania. Cînd acesta moare, în 306, armata de aici îl proclamă *Cezar* pe Constantin. În același an, Maxențiu cucerește Roma cu ajutorul pretorienilor și ia titlul de *Princeps*.

Cezar-ul Severus asediază orașul, dar este ucis în timpul luptelor. În 307, Galerius eșuează, la rîndul său, în încercarea de a cuceri Roma. Timp de cinci ani, domnește din nou anarhia militară. Se pot număra pînă la șapte *Augusti* în același timp. În sfîrșit, în 312, după victoria lui Constantin asupra lui Maxențiu, la podul Milvius, Imperiul colegial este restabilit. Licinius, căsătorindu-se cu sora împăratului, devine *Augustus* și guvernează în colaborare cu acesta din urmă, care îl depășește, totuși, în rang, Senatul recunoscîndu-i titlul de *Maximus Augustus*. În 324, în urma unor disensiuni ce au avut loc între cei doi *Augusti*, Constantin pune mîna pe arme împotriva lui Licinius, îl înfrînge, îl detronează, face să fie ștrangulat și rămîne astfel singurul stăpîn al Imperiului, pînă la moartea lui în 337.

Domnia lui Constantin este marcată de două evenimente de o importanță covîrșitoare. Primul este trecerea împăratului la religia creștină imediat după bătălia de pe podul Milvius⁹⁴. Consecință, în același timp, a unei evoluții personale a stăpînului Imperiului, trecut de la adorarea lui Jupiter și Hercule la o credință sincretică, al cărei centru era Apollo, zeul solar, dar și a unor motive politice: mai puțin, se pare, din dorința de a obține sprijinul Bisericii, cît din cea de a consolida Imperiul, lucrînd la unificarea sa spirituală. Desigur, această conversiune nu a făcut din el imediat un „împărat creștin“, în sensul pe care îl va avea această denumire în Evul Mediu. De fapt, Constantin

nu se va boteza decît înaintea morţii, şi va continua, de altfel, ca toţi succesorii săi, timp de mai bine de un secol, să ceară supuşilor săi respectul strict al cultul imperial. Acest lucru nu l-a împiedicat să proclame, în acord cu Licinius, Edictul de la Milano (313) care acorda libertate tuturor cultelor, apoi să facă treptat, din creştinism, o religie de stat, interzicînd prostituţia şi divorţul, introducînd practici care vizau o mai bună tratare a prizonierilor şi sclavilor, acordînd Bisericii privilegii judiciare, intervenind în viaţa instituţiei ecleziastice pentru a menţine ortodoxia doctrinei: în 325, împăratul însuşi a prezidat Conciliul de la Niceea, reunit pentru a condamna arianismul (de la numele unui preot din Alexandria, Arius, care a pus la îndoială esenţa divină a lui Hristos).

O altă decizie este tot atît de importantă. Considerînd că Tracia, mereu ameninţată de sarmaţi şi de goţi, devenise un sector nevralgic al *limes*-ului, şi dorind să nu se depărteze pentru a asigura mai bine securitatea Imperiului, Constantin îşi mută capitala pe malurile Bosforului, pe locul vechii colonii greceşti Byzantion. Un nou oraş este creat şi consacrat în 330, primind numele de Constantinopol. Împăratul încurajează familiile romane să-şi stabilească aici domiciliul, ctitorindu-şi, la rîndul său, un palat imperial, un hipodrom, terme şi o imensă biserică închinată înţelepciunii divine: Sfînta Sofia. Prin alegerea acestei noi capitale, situată la înţîlnirea continen tului European cu Asia, influenţa Orientului elenistic în Imperiu triumfă. Fără îndoială, împăratul se străduie să păstreze ceva din Roma antică în această capitală a Imperiului creştin, pe care tocmai a fondat-o. Dar vocaţia greacă a ceea ce va deveni prestigioasa metropolă a Imperiului de Răsărit se va afirma continuu. În curînd, ea va revendica, faţă de rivala sa decăzută, monopolul conducerii Imperiului roman şi al lumii creştine.

În afara acestor două răsturnări majore, domnia lui Constantin prelungeşte şi amplifică tendinţele animate de Diocleţian. Convertirea împăratului la creştinism n-a putut înfrîna deriva autoritară, chiar totalitară, a regimului: dimpotrivă. Nu doar

un „zeu în viață“ ca predecesorii săi, ci ca „locotenent al lui Dumnezeu“, suveranul beneficiază de „favoruri“ speciale care-i întăresc puterea, fac din el „legea vie“ și conferă la tot ceea ce atinge un caracter sacru. În jurul lui se organizează o viață de palat strict ierarhizată și supusă unei etichete scrupuloase, împrumutată din obiceiurile curților orientale.

Mai mult ca niciodată instrument de prezervare a puterii și a Imperiului, armata este din nou reorganizată. Constantin mărește efectivul germanilor și întărește garnizoanele de pe graniță. Suprimă garda pretoriană și o înlocuiește cu o alta (*scholae palatinae*), creată de Dioclețian. Sînt create două noi funcții: cea de conducător al infanteriei și de conducător al cavaleriei. Grație acestei forțe militare reînnoite, împăratul obține succese importante asupra barbarilor de pe Rin și Dunăre, în special asupra sarmaților care sînt deportați cu miile în provinciile depopulate ale Imperiului.

Moartea lui Constantin, în 337, deschide calea unor noi lupte pentru putere. Cei trei fii și cei doi nepoți ai împăratului decedat se opun cu furie unul celuilalt. Lupte și asasinate se succed într-un ritm rapid și, în final, după moartea violentă a fratelui lor, Constantin II, cei doi fii în viață ai fondatorului Constantinopolului, Constans și Constantius II, își împart puterea pînă în 350, primul guvernînd Occidentul, cel de-al doilea Orientul. După moartea lui Constans, Constantius II domnește singur, pînă în 360, reluînd politica tatălui său față de Biserică și împotriva barbarilor.

La moartea sa, un nepot al lui Constantin I, Iulian⁹⁵, urcă pe tron și se instalează la Constantinopol. Soldat neînfricat, a apărut Galia de alamani și s-a arătat a fi un strălucitor administrator. Își are în general reședința la Lutetia, unde Constantius Chlorus a pus să se construiască un palat și unde se dezvoltă o viață activă în jurul unui teatru și al termelor romane. Aici, îl proclamă soldații săi ca Augustus. Crescut în religia creștină, dar hrănit cu lecturi neoplatoniciene, Iulian se va lepăda de creștinism pentru a reveni la religia tradițională a romanilor. Va

fi deci pentru creștini „Iulian Apostatul“. Adeziunea sa la păgânism se explică atât prin admirația pe care o arăta culturii greco-latine cât și prin dorința pe care o are de a restaura valorile Romei antice, ceea ce îi asigură sprijinul Senatului roman și – mai puțin explicit, este adevărat – cel al populației satelor rămăsa departe de creștinare (din cuvântul *paganus* a derivat „țăran“, dar și „păgîn“).⁹⁶ Templele păgîne, pe care Constantius II le închisese, au fost redeschise. Împăratul se străduiește să pună pe picioare o biserică păgînă, cu un cler pe care să-l conducă și care este însărcinat cu organizarea unui cult solar. Domnia lui Iulian va fi, totuși, de scurtă durată – moare în 363, ucis de o lance, pe frontul din Orient –, pentru ca persecuțiile împotriva creștinilor să fie reluate, dar rolul lor s-a micșorat considerabil în această paranteză repede uitată.

Agonia Imperiului

După acest împărat-filosof, Imperiul se îndreaptă spre o lentă dezmembrare, punctată când și când de efemere perioade de redresare. Dinastia constantiniană fiind stinsă, noii șefi militari se succed la putere încercînd să pună capăt pericolului barbar. Cei mai norocoși sînt Valentinian I, care conduce Apusul din 364 pînă în 374, și fratele său Valens, împărat în Orient pînă în 378 e.n. După dispariția lor, Imperiul se fragmentează din nou pînă ce Teodosiu îi redă, pentru ultima oară în istorie, unitatea. De origine spaniolă, bun general, căsătorit cu fata lui Valentinian I, îi succede, mai întîi, în Orient, lui Valens, ucis în lupta împotriva goților de la Marea Neagră. Prin victoriile sale, reușește să ferească Imperiul de Răsărit de amenințarea barbară, apoi se străduiește să treacă sub dominația sa și Imperiul de Apus, acolo unde fiii lui Valentinian nu reușesc să stopeze anarhia. El reușește pentru un timp foarte scurt să restabilească aici ordinea, reșezîndu-l pe tron pe cumnatul său, Valentinian II, căruia îi asociază un șef franc, Arbogast, pentru a comanda

armata. De-abia în 394, după moartea lui Valentinian, Teodosiu reușește să reunifice Imperiul: un Imperiu pe teritoriul căruia numeroase triburi barbare – francii în Belgia, goții în Moesia și în Panonia etc. – au fost instalate cu statutul de „federali” cu o singură condiție de a oferi recruți armatei imperiale. Un an mai târziu, Teodosiu moare, punînd capăt, de această dată definitiv, unității romane. Imperiu este împărțit între cei doi fii. Cel mare, Arcadius, va conduce de la Constantinopol Imperiul de Răsărit, avîndu-l drept consilier pe galul Rufin. Cel mic, Honorius, care și-a ales Milano drept capitală, și care va conduce Apusul cu ajutorul vandalului Stilicon.

Anul 395 marchează, deci, sfîrșitul unității romane. Două Imperii diferite, unul de Răsărit avînd capitala la Constantinopol, celălalt în Apus, unde Roma a cedat în fața orașului Milano, noua capitală, adună moștenirea a cinci secole de dominație romană asupra Europei și asupra lumii mediteraneene și orientale. Dar mitul Imperiului unic, care se referă mai puțin la Augustus cît la Constantin, primul împărat creștin, va continua să obsedeze Evul Mediu european. Oricum, pagina era întoarsă. Barbarii sînt deja în Imperiu, precum acest Stilicon care s-a căsătorit cu o prințesă imperială și care veghează la Milano asupra moștenitorului atîtor împărați. Alții îi vor succeda, pînă ce, în Apus, un șef barbar, mai îndrăzneț decît alții, îl înlătură, în 476, pe nevolnicul Romulus Augustulus⁹⁷ și instalează în locul său primul regat barbar din Italia.

În Orient, Imperiul roman de cultură greacă și de religie creștină, pe care l-a instaurat Constantin, va supraviețui o mie de ani acestui eveniment. Cînd va dispărea, la rîndul său, în 1453, sub loviturile noilor cuceritori, acesta va fi modelat în sud-estul Europei o civilizație cu imaginea sa, total diferită de cele pe care le cunosc nordul și vestul continentului.

O societate încremenită

În cea mai mare parte a secolului al IV-lea e.n., Imperiul roman a fost aproape mereu în stare de asediu. La cauzele descompunerii interne, s-au adăugat, cu o pregnanță tot mai puternică, cele care rezultau din presiunea barbarilor asupra *limes*-ului, apoi din incursiunile lor pînă în inima teritoriului roman. Sigur, lumea antică nu s-a prăbușit fără reacție și după o cronologie lineară în ceea ce numim „Evul Mediu timpuriu“. Ea a cunoscut tresăriri, scurte perioade de revenire, care coincideau cu domniile unor împărați valoroși. Declinul nu s-a efectuat peste tot în același ritm. Orientul, dar și Galia ori Spania, în ciuda jafurilor și a războaielor, au rezistat mult mai bine decît Italia ori alte provincii ale lumii romane lentei deteriorări care caracterizează Imperiul tîrziu. Sub Constantin, economia lumii romane și-a regăsit o anumită strălucire. Dar, pe ansamblu, această lume asediată, adevărat cîmp fortificat, unde barbarii nu încetează a fi pericolul cît și auxiliari periculoși, pe care trebuie să-i instaleze și să-i plătească, a devenit, încet-încet, o lume, încremenită, unde fiecare se găsește mobilizat la postul său și unde șansele de a-și modifica locul său și rangul său în societate se rarefiază.

Această evoluție a fost accentuată de necesitatea impusă administrației imperiale de a face față enormelor cheltuieli pe care le presupuneau aparatul de stat tot mai sofisticat și constrîngerile apărării (soldă, fortificații etc.) și, în consecință, de a aduna impozitele prin orice mijloace. Burghezia orașelor și meșteșugarii, care fuseseră elementele dinamice ale societății Imperiului timpuriu, s-au văzut striviți de sarcinile fiscale. Pentru a-i împiedica să se sustragă de la obligațiile lor prin diverse expedimente (evaziune, scutiri obținute prin protecție sau corupție, privilegii acordate de guvernanți soldaților, veteranilor, artiștilor etc.), statul s-a angajat într-o veritabilă întreprindere totalitară, constrîngîndu-i pe cetățeni la muncă forțată și obligîndu-le fiii să îmbrățișeze profesiunea tatălui. În cetățile mici, *curiales*, proprietarii unui domeniu mai mic de 6,25 ha, au

trebuit, de voie de nevoie, să se supună tuturor exigențelor statului, să întrețină clădirile, să finanțeze sărbătorile, să furnizeze recruți armatei, să asigure ordinea, să presteze diverse corvezi. Atâtea obligații strivitoare pe care le moșteneau obligatoriu descendenții lor îi determină pe numeroși dintre ei să părăsească orașele. În sfârșit, pe domeniile marilor proprietari, colonii, care fuseseră pînă atunci țărani liberi, au fost legați de glie, cu alte cuvinte aserviți oficial și ereditar pe pămîntul pe care-l cultivau.

Societatea imperială tinde, astfel, în secolul al IV-lea, să se transforme într-un sistem de caste rigide, dominat de o aristocrație funciară care monopoliza înaltele funcții publice și privilegiile. Puterea imperială îi pune și pe aceștia să suporte o mare parte a cheltuielilor militare și „sociale“ (finanțarea jocurilor și distribuirilor de hrană), dar le acoperă, în același timp, cu privilegii și onoruri. Celor mai bogați, celor mai bine văzuți la curte sau celor ce s-au achitat de sarcinile cele mai importante, le sînt atribuite consulatul, sau unele titluri ce exprimau o legătură deosebită cu împăratul – cum ar fi cel de patriciu sau de conte. Aceștia trăiesc în *villae* somptuoase, în mijlocul unui lux nemăsurat, impunîndu-și, puțin cîte puțin, autoritatea suverană asupra tuturor celor care trăiesc pe domeniu: sclavi (tot mai puțini), coloni, dar și oameni liberi în căutare de protecție și care veneau să se plaseze sub patronajul lor. La sfîrșitul Imperiului tîrziu, în timp ce numărul săracilor este în continuă creștere și se impun legături tot mai personale de dependență, marele proprietar latifundiar este pe punctul de a deveni un *senior*.

Capitolul 9

CIVILIZAȚIA EUROPEI ROMANE SUB IMPERIU

■ *Civilizația romană sub Imperiu este de tip urban. Născută din transformarea orașelor grecești din Mediterana sau creată ex nihilo în Apus, rețeaua de orașe romane prezintă trăsături comune: plan în formă de „tablă de dame” în jurul a două axe perpendiculare, forumul, monumente numeroase, aprovizionare cu apă cu ajutorul apeductelor... Adesea, monumentele din provincii le imită pe cele de la Roma.*

■ *Avînd o populație de cel puțin 1.000.000 de locuitori, Roma nu promovează un urbanism anarhic în jurul forumurilor construite în timpul Republicii sau al Imperiului timpuriu. Toți împărații construiesc monumente destinate să le perpetueze memoria: mausolee, arcuri de triumf, coloane, circuri, amfiteatre, teatre ori terme.*

■ *Vechea religie romană este într-un continuu declin. Cultul imperial evoluează spre o adorare a prințului, iar introducerea creștinismului nu modifică deloc supunerea totală față de împărat. Ca și religiile orientale, creștinismul răspunde mîntuirii de după moarte. Dacă creștinismul se formează și organizează în Europa așezînd în frunte o ierarhie de episcopi, mitropoliți și patriarhi, el cunoaște totuși erezii și schisme.*

■ *Împărații, mecenații, notabilitățile provincile au favorizat viața intelectuală care prinde un contur precis în mediul urban. Dacă Imperiul a dat puțini mari savanți și mari filosofi, mulțumindu-se*

să transmită în aceste domenii moștenirea greacă, ei au jucat un rol major în materie juridică, lăsând moștenire civilizației europene dreptul roman. Începând cu secolul lui Augustus, literatura cunoaște o înflorire surprinzătoare prin istorie⁹⁸ (Titus Livius, Suetoniu și Plutarh), poezie (Vergiliu și Horațiu), filosofie (Seneca). Odată cu dezvoltarea creștinismului, apar Apologetica și operele de exegeză, dintre care cele mai importante sînt cele care aparțin Sfîntului Hieronimus și Sfîntului Augustin.

■ *Artele plastice continuă tradiția elenică în reprezentarea persoanei prințului și cea a realismului pentru comenzile particulare. Sculptorii romani se specializează în arta basoreliefului, în timp ce mozaicul înlocuiește pictura din secolul I e.n.*

Pe parcursul celor patru secole care preced prăbușirea dominației romane în Apus, regimul imperial a servit drept cadru – dar și ca instrument – al unui imens efort de romanizare a Europei. Extraordinara osmoză culturală, care a avut loc la scara întregului continent și a ansamblului lumii mediteraneene nu a funcționat doar în sens unic. Civilizația greco-latină, la rîndul ei de multă vreme puternic impregnată de influențele orientale, nu s-a întins pînă în teritoriile „barbare“ ferite pînă atunci de contactul cu ea și cu Orientul și, mai ales, nu s-a impus pur și simplu culturilor indigene. Peste tot, dar în special în Galia sau Spania, ea a preluat multe elemente alogene și mai ales din această fuziune s-a născut originalitatea lumii romane.

O civilizație a orașului

Romanizarea Europei s-a făcut, în special, prin intermediul unei urbanizări care nu a avut loc peste tot în același ritm, și nici plecînd de la aceleași date inițiale. În Orient, romanii nu au avut decît să continue opera deja considerabilă începută de monarhii lumii elenistice. În Grecia, în Africa și pe litoralul Mediteranei Occidentale, ei nu au făcut decît să extindă rețeaua

urbană inițiată de greci, etrusci și de „popoarele mării“. Dar, în toată partea de apus și de nord a Europei, cât și în Balcani și în regiunea dunăreană, urbanizarea a fost o creație preponderent romană și ea a servit ca vector pentru influențele culturale cele mai variate, atât în domeniul lingvistic, odată cu răspîndirea limbii latine, cât și în cel religios, intelectual sau artistic.

În funcție de situarea originală și de multiple considerații, orașul imperial s-a dezvoltat după proceduri și modele foarte diverse. Acolo unde existau deja cetăți ce-și aveau viața proprie, patrimoniul lor monumental, un progres propriu economic și cultural, romanii s-au mulțumit să le modifice statutul politic, uneori de a le salva financiar (sub Augustus, o mare parte din prada de război a fost utilizată pentru a aduce la linia de plutire unele cetăți ruinate), după care lăsau autorităților municipale grija de a le întreține și de a le înfrumuseța. Rarissime au fost cazurile în care, precum Cartagina în vremea Republicii, orașele inamice au fost pur și simplu rase de pe hartă. De altminteri, acolo unde nu existau urme de viață urbană sau existau foarte puține, așa cum a fost cazul Galiei, cuceritorii au stimulat edificarea de orașe demne de acest nume din rațiuni militare și administrative (controlul țărilor cucerite și pacificate), politice (dezvoltarea unei clase conducătoare municipale receptivă la pacea romană și pe care reprezentanții guvernului imperial puteau conta) și culturale. Cîteva dintre aceste orașe erau vechi colonii romane, fondate după modelele celor care fuseseră construite în Italia în secolul al II-lea î.e.n., așezări de cetățeni instalați pe un teritoriu cucerit de Roma pentru a-i asigura controlul și apărarea. Acest tip de urbanizare, încă foarte răspîndit sub domnia lui Augustus – fondatorul, printre altele, al coloniilor Susa, Torino, Aquileia în Italia, Trèves în Renania etc. – și sub dinastia Iulio-Claudiană (Cologne își datorează numele unei colonii de veterani instalată de Claudius), avea să dispară încetul cu încetul prin secolul al II-lea e.n. Alte așezări au luat naștere ca urmare a noilor imperative generate de apărarea și de supravegherea *limes*-ului, precum Strasbourg sau Mayence,

construite pe locul unui fost castru roman. În sfârșit, altele își datorează dezvoltarea lor inițiativelor luate de clasele conducătoare locale. Acesta a fost cazul Galiei, de exemplu, unde locul fostului *oppidum* a fost, în general, părăsit în favoarea unei creații în întregime noi, ocupînd cîmpia, mai bine adaptat funcțiilor de reședință ale notabilităților și de centre de viață economico-socială, care trebuiau pe viitor să fie cele ale orașului romanizat, integrat în Imperiu.

Diversitatea circumstanțelor care au stat la baza înfloririi orașelor romane nu le-a împiedicat să se supună unor norme comune și să concureze la unificarea Imperiului. Doar atunci cînd condițiile geografice se opun, planul orașelor fondate de cuceritorul roman sau de clienții săi provinciali reproduce modelul geometric al castrului roman sau al cetății elenistice. Deci plan în formă de „tablă de dame“, organizat în jurul a două axe perpendiculare: *cardo*, orientată spre nord-sud, și *decumanus maximus*, în jurul cărora celelalte străzi erau trasate așa încît să formeze un patruleter regulat. În centru se găsea forumul, o piață pătrată, ornată cu statui și înconjurată cu porticuri și cu monumente publice: *curia*, unde se reunește senatul local, templele destinate cultului zeilor civici, bazilica unde se întîlnesc negustorii și unde își are sediul un tribunal etc. Monumentele sînt numeroase: teatru semicircular, înconjurat de tribune din pietre amenajate pe panta unei coline, amfiteatru circular pentru „jocurile de circ“ (lupte între gladiatori profesioniști, lupte cu animale sălbatice, naumahii etc.), circ în formă de elipsă alungită pentru cursele de care, terme (cu apă caldă ori rece), uneori saloane, săli de cultură fizică și biblioteci, arcuri de triumf destinate comemorării evenimentelor importante, victorii militare sau altele, apeducte grandioase asigurau aprovizionarea orașului cu apa potabilă așa ca cele din Segovia, în Spania, sau podul Gard, construit la începutul secolului I e.n. de Agrippa, ginerele lui Augustus.

Romanii au propus peste tot modele pe care ei înșiși le-au moștenit din lumea elenică și elenistică, lăsînd, însă, o mare

libertate de mișcare arhitecților locali și decurionilor indigeni în ornarea și dezvoltarea orașelor. Desigur, aceștia s-au inspirat frecvent din monumentele capitalei: forum, curie, porticuri, arcuri de triumf etc. Este rar ca vreun forum din vreo provincie să nu fie dominat de un Capitoliu, cu un templu asociind cele trei divinități capitoline și sanctuare ridicate în cinstea divinității împăraților. Templele majestății lor protectoare sînt ridicate atît ca recunoștință adusă suveranilor, cît și datorită faptului că monumentele de la Roma apar ca fiind cele mai frumoase și mai prestigioase pentru a fi copiate. În acest domeniu Roma propune, dar nu impune, lucru care permite constructorilor indigeni să introducă în programele lor de construcții elemente caracteristice ale propriilor lor culturi, precum acele temple cu *cella*⁹⁹ circulară sau poligonală, înconjurată sau nu de un peristil, așa cum putem întîlni în orașele galo-romane, ca turnul Vésone din Périgueux sau templul lui Ianus din Autum, sau acele case din Bretagne, înconjurată de o vastă grădină exterioară în care se poate ajunge printr-un fel de verandă.

Țesătura urbană foarte strînsă care s-a constituit astfel în toată partea apuseană și septentrională a Europei romane, acolo unde nu era nimic înainte de venirea legiunilor decît sate stabilite în jurul marilor domenii, a servit deci drept vehicol conversiei aceastei părți a Imperiului la cultura greco-latină. Atunci cînd invaziile barbare vor năvăli asupra Imperiului roman, orașele se vor replea în ele însele, înconjurîndu-se cu ziduri de apărare ridicate în grabă cu materialul monumentelor publice și particulare (temple, amfiteatre, morminte etc.), lăsînd în exteriorul incintei cartierele ce nu puteau fi apărate și umplînd golurile interioare (forumuri și piețe) cu insule de locuire ocupate foarte dens și tăiate de străduțe întortocheate. De la sfîrșitul secolului al IV-lea e.n., în multe din regiunile cucerite de triburile germanice sau altele, orașul de tip antic va ceda locul orașului medieval, simbol al unei regresii culturale ale cărei aspecte multiforme vom avea ocazia să le examinăm.

Roma Imperială

Din toate orașele Imperiului, Roma este, la apogeul epocii pe care o studiem, cea mai vastă, cea mai populată – pe puțin 1.000.000 de locuitori, dacă nu și mai mulți –, cea mai bogată în monumente de tot felul, fiecare împărat contribuind la înfrumusețarea ei, fie și numai pentru a-și grava în eternitate propria sa personalitate.

Refăcută după marele incendiu din 64 e.n., mereu sortită unor vaste proiecte urbanistice (cel mai important rămânând cel al lui Cezar) care n-au fost nicicând puse în aplicare, Roma nu a reușit niciodată să pună capăt unei dezvoltări anarhice ori să se organizeze rațional în jurul unui centru politic și religios, cum ar fi forumurile ori Palatinul. Forumul republican, într-adevăr, loc de comerț și de multiple contacte sociale, cât și centru al activităților oficiale, se va dovedi repede prea mic pentru a putea primi mulțimea, și neadaptat unui regim care aspira la glorificarea prințului. După Cezar, care a conceput primul ideeă unui forum compus dintr-o vastă piață dreptunghiulară înconjurată de porticuri pe trei laturi și mărginită pe a patra de un templu consacrat divinității suveranului (de exemplu Venus, pentru cuceritorul galilor), Augustus a pus să se construiască, pentru a celebra propria sa glorie, un forum și un templu închinat lui Marte Răzbnătorul, fiind limitat apoi, de Vespasian, de Domițian și de Traian. Dintre toate, forumul lui Traian, operă a unui sirian grecizat, arhitectul Apollodor din Damasc, este cel mai grandios, cu piața lui dreptunghiulară împodobită în centru cu o statuie ecvestră a împăratului, cu arcul său monumental care dă spre forumul lui Augustus, cu porticul său de marmură colorată dominat de statui, cu cele două hemicicluri unde se adunau filosofi și discipolii lor, cu gigantica sa bazilică *Ulpia*, cu cele două biblioteci ale sale și coloana de 38 de metri, care relatează în imagini de marmură despre războiul cu dacii; toate acestea continuate de o piață monumentală cu două terase care adăpostea prăvălii, birouri și săli destinate securității orașului.

Dominînd forumul republican, Palatinul era ocupat de pe vremea lui Augustus – ce se născuse pe această colină – de reședințe imperiale: cea a lui Augustus, mai întîi, locuință relativ modestă, desemnată în mod obișnuit cu numele de „casa Liviei“, apoi cea a lui Tiberius, mărită de Caligula și Nero, care a părăsit-o pentru o *domus aurea*, „casa de aur“, formată din mai multe pavilioane împrăștiate prin grădinile de pe versanții colinei Caelius. Succesorii săi reintegrează colina sacră, loc unde Domițian a pus să se construiască un nou Palat.

Dincolo de ceea ce forma inima Romei politice și religioase – puteai găsi la picioarele Capitoliului, Curia, sediul Senatului, și *Comitium*, locul de adunare al comițiilor curiate și tribute din perioada republicană –, prinții din perioada Imperiului timpuriu au ctitorit numeroase monumente, repartizate în spațiul celor 14 regiuni instituite de Augustus și care, mărit de Vespasian și de Marcus Aurelius, va fi înconjurat, în secolul al III-lea, de zidul lui Aurelian. Mausoleului lui Augustus, de pe Cîmpul lui Marte, corespundea pe malul celălalt al Tibrului celui al împăratului Hadrian, imensă clădire de formă cilindrică, pe care Evul Mediu o va transforma în fortăreață (castelul „Saint-Ange“). Coloane, arcuri de triumf, obeliscuri aduse din Egipt sau copiate de arhitecții romani, temple, precum Panteonul lui Agrippa, care a fost distrus de un incendiu și pe care Hadrian l-a reconstruit pentru a-i da aspectul cunoscut de noi astăzi, se multiplică în cele patru puncte cardinale ale orașului. Dar, mai ales, acesta s-a îmbogățit cu monumente grandioase destinate timpului liber al locuitorilor săi: circurile, mai întîi, unde aveau loc cursele de cai și care, cît și simulacre de bătălii cu elefanți de luptă. Lui *Circus maximus*, amenajat încă de la începuturile republicii, între Palatin și Aventin, și care a fost mereu înfrumusețat (în special de Nero), i s-a adăugat, în secolul al III-lea î.e.n., pe Cîmpul lui Marte, *Circus Flaminius*. Apoi, amfiteatrul, unde se desfășurau luptele dintre gladiatori: cel al lui Statilius Taurus, construit în 29 î.e.n., a fost distrus de incendiul din 64 e.n. și înlocuit cu grandiosul Coliseum sau

ămfiteatrul Flavienilor, construit de Vespasian și care putea adăposti mai multe zeci de mii de persoane.

Capitala Imperiului avea și multe teatre, cel mai important fiind acela pe care Augustus l-a construit între Palatin și Tîbru și pe care l-a dedicat memoriei tînărului său nepot, Marcellus. El putea adăposti aproximativ 14.000 de spectatori. În sfîrșit, termele și-au făcut apariția la începutul imperiului, moștenitoare îndepărtate ale palestreii grecești importate din Campania de către Agrippa, care a construit în 33 e.n. prima baie publică (*laconicum*). Au urmat apoi termele propriu-zise: cele ale lui Nero de pe Cîmpul lui Marte, apoi cele ale lui Titus, Traian, Caracalla – cele mai celebre și mai grandioase –, în sfîrșit, cele ale lui Dioclețian. Instalațiile balneare nu constituiau decît o parte din aceste vaste ansambluri care cuprindeau și locuri de promenadă, terase, grădini și biblioteci. Ele cereau, pe lîngă necesitățile de securitate și aprovizionare cu apă potabilă a orașului, un sistem de aducție și de evacuare a apei, care este perfecționat constant. În perioada Imperiului timpuriu, șapte apeducte aduceau în fiecare zi la Roma aproape 1.000.000 mc de apă, în timp ce trei imense canale de scurgere asigurau evacuarea apelor uzate.

Totuși, nu totul era confort pentru locuitorii Romei imperiale. Am remarcat că, încă din perioada republicană, costul ridicat al terenurilor îi obligau pe constructori să ridice pe înălțime clădiri colective care s-au dovedit a fi insalubre și periculoase. Nu toate cartierele orașului dispuneau de binefacerea apei curente. Pe străduțele strîmte și acoperite de mizerie, circulația era îngreunată și vacarmul – insuportabil. Vai de bogătaşul roman care se aventura noaptea fără escortă, căci tîlharii erau numeroși. De aceea, cei din clasele înstărite preferau să trăiască în afara Romei, în luxoasele lor vile de pe muntele Albanus și din Campania. Roma continua totuși să aibă în ochii lumii romane reputația de „regină a orașelor“.

Viața religioasă

Nici Augustus, nici vreun alt împărat ce i-a urmat la tron nu au putut împiedica declinul vechii religii romane. Clasele conducătoare au continuat să sacrifice zeilor cetății și să asiste la ceremoniile oficiale, dar nu mai era vorba decât de o atitudine formală, care disimula slab progresele necredinței. Două fapte majore caracterizează, în Imperiul timpuriu, evoluția vieții religioase: pe de o parte, dezvoltarea cultului împăratului, asimilat tot mai mult unui „zeu în viață”, pe de alta, favoarea, crescândă, de care se bucurau, la Roma și în provincii, religiile orientale, cu misterele și promisiunile lor de mântuire.

Religia imperială, organizată începînd cu domnia lui Augustus, n-a încetat să evolueze în sensul unei divinizări din ce în ce mai marcate a persoanei prințului, poate sub influența Egiptului, unde împărații erau considerați ca moștenitori ai faraonilor. Nero se prezintă ca un nou Apollo și ca un nou Hercule. Traian, moderat totuși, se așază și el sub patronajul semidivinului fiu al lui Jupiter, ca și Commodus despre care am văzut că ar fi afirmat pînă și în amfiteatru virtuțile sale „herculeene”. Evoluția generală mergînd spre credințele monoteiste, teologia imperială nu putea să lase să-i scape mult timp această tendință și acest lucru cu atît mai mult cu cît coincidea cu grija ce-o aveau romanii de a da un conținut religios principiului de unitate a lumii romane. Deja, cu Nero, se afirma o teologie solară a prințului, Aurelian, restauratorul Imperiului după grava criză ce-l cuprinsese în secolul al III-lea e.n., mergînd mai departe, asimilînd persoana sa zeului-soare, practică reluată de Constantin la începutul domniei sale, apoi de Iulian, ale cărui concepții religioase se împlăteau cu ideile filosofilor nestoici, pentru care soarele era simbolul zeului-stăpîn al Cosmosului. Dioclețian s-a îndepărtat mai puțin de reprezentările clasice ale panteonului greco-latin; a conceput totuși, dintr-o perspectivă care pune în relație religiosul cu politicul, o ierarhie teologică

care-i plasa pe *Augusti* deasupra *Cezarilor*, decretîndu-i pe primii de rang „ioviau“, iar pe secunzii de rang „herculean“.

Convertirea lui Constantin la creștinism, repede transformat în religie de stat, nu a modificat cîtuși de puțin practicile care, începînd cu Dioclețian, făceau din împărat o ființă ieșită din comun, adorată aidoma unui zeu. Totuși, semnele supunerii absolute pe care monarhul o cerea supușilor săi, și care va dăinui și se va perpetua timp de un mileniu în perioada bizantină, nu se mai adresează unui „zeu în viață“, ci doar „locotentului lui Dumnezeu“, care poate fi determinat de Biserică să recunoască supremația Evangheliei în fața propriei puteri. Atunci cînd în 390 Teodosiu a pus să fie masacrate mai multe mii de oameni în ciroul din Thessalonike pentru a-i pedepsi de a se fi revoltat și de a-l fi ucis pe guvernator, Sfîntul Ambrozio, episcop de Milano, îi interzise împăratului să mai între în vreo biserică înainte de a face penitență, și el a obținut, în final, cîștig de cauză.

Succesul de care s-au bucurat, începînd cu secolul I, adepții doctrinei lui Hristos, apoi triumful său în Imperiul tîrziu, se înscriu într-o perspectivă lungă, care ne duce înapoi la sfîrșitul războaielor punice, cînd religiile orientale dobîndesc la Roma și în provincii o influență crescîndă. Imensul amestec de populații care s-a efectuat în ultimul secol al Republicii, a favorizat schimbarea unor zei și a unor culte străine care, mai mult decît cele ale panteonului clasic, oficial, răspundeau preocupărilor metafizice și misticismului ce caracterizau o întregă parte a populației romane. Astfel, s-au dezvoltat, cum s-a văzut, din epoca lui Sylla, în secolul I e.n., cultele lui Isis și Serapis, apoi religia dionisiacă și cea a lui Cybele, Marea mama a zeilor, importată din Frigia și care fusese interzisă în timpul Republicii. Augustus a încercat în zadar să stăvilească această mișcare, dar, după moartea sa, nimeni n-a mai putut să împiedice cultele orientale să-și cîștige adepți și, în final, să se instaleze chiar în capitala Imperiului. Cybele, sub domnia lui Claudius, Isis și Serapis, sub cea a lui Caligula, au avut sanctuarele lor

în oraș, în timp ce în întregul Imperiu se dezvoltă cultul lui Mithra, zeu solar iranian al cărui cler organizat și ierarhizat predica o morală umanistă și puritană, și a cărui influență a fost imensă în elaborarea teologiei solare imperiale. Totuși, este cert că, răspîndind monoteismul în Imperiu, popularizînd ceea ce fusese pînă atunci doctrina filosofică a unei elite, familiarizînd pe supușii Imperiului cu o metafizică și o etică ce se bazau pe lupta dintre bine și rău, religia lui Mithra, puțin cîte puțin asimilatoare a altor culte aduse tot din Orient de negustorii sirieni – cel al lui Adonis, de exemplu –, a deschis drumul creștinismului.

Schimbarea statutului religiei lui Hristos, la început tolerată, apoi devenită religie de stat, nu a eliminat imediat vechiul păgînism roman. Creștinarea Imperiului, o repetăm, a fost esențialmente un fenomen urban și vor trebui secole pentru ca el să se implanteze durabil în satele din Apus, în special în Galia. Chiar și în orașe, rezistențele vor fi puternice, obligîndu-l pe Teodosiu să ia măsuri drastice pentru a combate păgînismul renăscut: interzicerea oracolelor, a sacrificiilor, a haruspiciilor, a vizitării templelor, a Jocurilor Olimpice etc. Au rezultat dezordini și revolte, numeroase în Orient, în special la Alexandria, cît și un adevărat „război religios“ care a opus, în ultimii ani ai secolului al IV-lea e.n., armata creștină a lui Teodosiu celei a lui Eugenius, un funcționar imperial care, după ce a devenit stăpîn peste Italia cu ajutorul francului Arbogast, a încercat să restaureze păgînismul la Roma, lunde a pus să fie reconstruite templele și să fie celebrate riturile ancenstrale. El este învins în 394. Cît despre păgînism, oficial învins și interzis, a continuat să supraviețuiască multă vreme în riturile creștine.

La sfîrșitul secolului al IV-lea, Biserica creștină a devenit o putere în Europa romană, ca și Orient ca și în Africa. Organizată după modelul circumscripțiilor imperiale, ea este condusă de o ierarhie care cuprinde episcopi (în fruntea fiecărei cetăți), mitropoliți (episcopul capitalei provinciei) și, în partea orientală a Imperiului, – la Ierusalim, Antiohia, Alexandria și

Constantinopol – patriarhi, care se bucură de un prestigiu particular. Ca episcop al Romei și ca „succesor al Sfântului Petru“, papa se străduiește să se facă recunoscut ca șef al Bisericii, dar acest rol îi este contestat în secolul al V-lea e.n. de patriarhul de la Constantinopol.

Amploarea însăși a succesului său, atât pe plan spiritual, dar și politic, a făcut ca Biserica creștină să cunoască încă din primele secole ale existenței sale crize grave care adesea amenințau unitatea sa. Interpretarea dogmelor a dat loc unor erezii, adică unor opinii care erau în dezacord cu „adevărata“ doctrină, așa cum era ea fixată de „Părinții Bisericii“ și de conciliile universale, reuniuni ale episcopilor din întreg Imperiul. Cea mai gravă a fost cea care s-a dezvoltat în 323 în jurul lui Arius, un preot din Alexandria, care nega caracterul divin al lui Hristos, sau, cel puțin, nu-i recunoștea acestuia decât o divinitate secundară. Condamnat de Conciliul de la Niceea (325) – care stabilise că Fiul era „consubstanțial“ Tatălui, și, prin urmare, Dumnezeu Adevărat și el –, arianismul a avut totuși numeroși partizani, în special în partea orientală a Imperiului. Anumiți împărați, precum Constanțiu, îi vor lua partea, adunând concilii anti-niceene și persecutând pe partizanii „ortodoxiei“. Teodosiu a pus, în final, capăt conflictului. Conciliul, pe care l-a reunit în 381 la Constantinopol confirmând deciziile de la Niceea, el a impus prin decret respectarea lor în întreg Imperiul. Totuși, arianismul nu a dispărut cu totul. Importat de popoarele barbare prin episcopul Ulfila, care i-a convertit pe goți la creștinism și a tradus Biblia în limba lor, arianismul va supraviețui printre popoarele germanice instalate în Imperiu pînă la sfîrșitul secolului al V-lea.

Donatismul, schismă al cărei inițiator a fost episcopul de Cartagina, Donat, a tulburat și el Biserica în secolul al IV-lea e.n., fiind mai durabil decât arianismul, acesta însă și-a limitat influența la Africa și nu intră, prin urmare, în sfera noastră de interes. Să reținem doar că, dincolo de aspectele propriu-zis religioase – adepții săi pretindeau că valide erau doar sacra-

mentele administrate de un „drept“, titlu pe care-l refuzau discipolilor Bisericii oficiale –, donatismul exprima revolta socială a săracilor cultivatori berberi împotriva bogaților coloni romani. A fost condamnat de mai multe concilii, în special de cel de la Arles din 314.

Reacțiile provocate de continua îmbogățire a Bisericii – consecință atât a privilegiilor care i-au fost recunoscute de către puterea imperială, darurilor și moștenirilor care-i erau cu generozitate lăsate de membrii claselor înstărite – au avut, pe de altă parte, drept efect să dezvolte printre creștini, tot începînd cu secolul al IV-lea e.n. și originară tot din Orient, o nouă formă de viață religioasă: monahismul. Călugării – (gr. *monos* = singur) – se retrăgeau din lume, pentru a duce o viață de austeritate și de meditație, ca Sfîntul Antoniu în deșertul Egiptului, multă vreme pămîntul ales al monahismului, sau Sfîntul Simion, izolat pe o coloană de 18 metri. Occidentul este atins mult mai tîrziu și sub o formă diferită, odată cu dezvoltarea, la sfîrșitul secolului al V-lea, a cenobitismului, adică a comunităților monastice care trăiau în respectul unei reguli morale și spirituale foarte stricte.

Viața intelectuală

Apariția, apoi lenta transformare a regimului imperial nu au modificat radical condițiile producției culturale. În acest domeniu, autoritarismul puterii nu s-a transformat niciodată într-un totalitarism care să-i adune în același tipar pe gînditori și pe artiști. Sigur, favoarea ori disgrația venită din partea împăratului au putut, uneori, să le influențeze cariera și, cîteodată, destinul. Tacitus a fost proconsul în Asia, Pliniu cel Tînăr, guvernator al Britaniei. Tiberius a condamnat la moarte un istoric. Dar înregimentarea spiritelor nu a fost niciodată, în nici un moment al istoriei, la ordinea zilei.

Creațiile spiritului s-au bucurat, dimpotrivă, de inițiativele și de extrema generozitate a împăratului, a generalilor mecenafi și a notabilităților provinciale. Suveranii au creat, la Roma chiar, numeroase biblioteci și au finanțat marile lucrări de înfrumusețare a orașului. Au acordat și burse de studiu celor mai buni elevi și scutiri fiscale magiștrilor, fiind imitați de burgheziile municipale. Peste tot școala a fost obiectul unei mari griji din partea celor ce dețineau puterea.

Difuzarea culturii s-a făcut mai ales în mediul urban. Cultură de bază, mai întâi, limitată la tehnicile elementare de lectură, de scris și de calcul, dar destul de larg răspândită în toate straturile populației. Cultură de înalt nivel, pe de o parte, pentru reprezentanții clasei conducătoare, mereu axată pe o formație intelectuală bilingvă, pe studiul marilor maeștri ai literaturii grecești și latine și, în sfârșit, pe învățătura retorului care pune la dispoziția celor mai dotați și mai înstăriți o cultură generală, o erudiție literară, o virtuozitate în arta de a folosi cuvîntul și ideile care făceau spiritele strălucite, îndemînatice în luptele din pretoriu și adunări, dar puțin deschise spre gîndirea științifică și spre filosofie.

Mari savanți, produși de Roma imperială în cursul istoriei sale de cinci ori centenare nu au fost decît în două domenii circumscrise și, de altfel, strîns legate între ele – astronomia și geografia, ca și în cel al studiilor medicale. Figura cea mai cunoscută este cea a unui grec din Alexandria, Ptolemeu, care a trăit în secolul al II-lea, și căruia i se datorează în special *Marea Sintaxă*, numită și *Almagesta*, în care acest spirit universal – în același timp, matematician, astronom, geograf, muzician etc. – își expune sistemul său asupra lumii, și o *Geografie* însoțită de hărți, în care apare pentru prima dată indicarea paralelelor și meridianelor. Tot greci sînt predecesorul său Strabon (58 î.e.n. – ~21–25 e.n.), istoric și geograf el însuși, pe care Occidentul îl va descoperi în secolul al XVI-lea și care a avut meritul de a pune în relație oamenii și mediul lor fizic, și Pausanias, autor în secolul al II-lea al unei *Descrieri a Greciei*, care face dovada

unei imense credulități, dar care este totuși o lucrare prețioasă pentru studiul mitologiei și al arheologiei.

Medicina a beneficiat de interes din partea împăraților. Hadrian i-a scutit pe medicii din Roma de impozit iar Antoninus i-a consuit într-un ordin strict reglementat. Chirurgia și obstetrica au făcut progrese. S-a dezvoltat cura cu ape termale. Celsius, originar din Verona, a redactat pe timpul lui Augustus un tratat de medicină, *De arte medica*, care, scris într-un stil de o mare puritate (a fost botezat „Cicero al medicinei”), a prezentat toate cunoștințele în domeniu la acea dată. Galienus – tot un grec, născut la Pergam și discipol îndepărtat al lui Hippocrate – a fost medicul lui Marcus Aurelius. Lui îi datorăm *Arta medicală* care, plină de speculații total gratuite despre „spirite” și „umori”, conține descoperiri importante în anatomie, fondate pe observație și experiment.

Dacă romanii nu au fost, în materie de filosofie și știință, decât moștenitorii lipsiți de geniu ai unei lumi elenice și elenistice al cărei mesaj l-au transmis popoarelor europene – este deja considerabil. Fără ei, o întreagă parte a patrimoniului intelectual al Greciei ar fi dispărut. Există un domeniu unde, în schimb, contribuțiile lor au fost covârșitoare: cel al dreptului. Mult mai mult decât grecii, ei au fost legislatori, dornici să dea societății un cadru juridic coerent, rațional și atent să împace spiritul de dreptate cu exercițiul libertății, limitat, desigur, la cetățeanul adult, bărbat și cap de familie. Superioritatea dreptului roman asupra celorlalte a fost, de altfel, destul de manifestă pentru ca învățămîntul juridic să se facă în latină, chiar în partea orientală a Imperiului.

Secolele II și III ale erei noastre au reprezentat perioada de maximă înflorire a dreptului roman. Jurisconsultii, ale căror opere au dispărut sau ne-au parvenit doar fragmentar, au procedat la unificarea și clarificarea lui. În secolul al II-lea, edictul prin care pretorul anunța, la începutul mandatului său, pe ce principii își propune să elibereze „formule” care precizau misiunea judecătorilor, a primit astfel o formulă unică și fixă:

acesta este edictul perpetuu al lui Salvius Iulianus. Printre alți jurisconșulți, trebuie citate numele lui Papinianus, Ulpianus, Modestinus și mai ales Gaius, autor în 143 al primului manual de drept, *Institutes*. Odată cu stabilirea absolutismului imperial, dreptul roman devine, din ce în ce, emanația voinței principelui și se caracterizează prin predominanța legii scrise și atotputer-nicia legislației, adică prin trăsături care se regăsesc azi în toate construcțiile juridice derivate din el. În fața amploarei și a complexității crescînde a dreptului, va deveni necesar, în perioada Imperiului tîrziu, să se realizeze compilații, private sau oficiale, printre care se cuvin a fi amintite, la începutul secolului al V-lea, Codul teodosian, promulgat în Imperiul de Apus de împăratul Teodosie II.

Literatura

Așa cum se vorbește pentru Atena de un „secol al lui Pericle“, a existat, la Roma, la începutul erei noastre, un „secol al lui Augustus“, a cărui strălucire a fost deosebit de vie în domeniul literar. Proza latină a fost ilustrată în special de Titus Livius, un retor originar din Padova care și-a consacrat cea mai mare parte a vieții sale redactării unei *Istории a Romei* în 142 de cărți, istorie care a rămas neterminată (ea se oprește la anul 9 î.e.n.) și din care nu ne-au rămas decît fragmente. Compilînd operele predecesorilor săi și păstrînd structura tradițională a analelor, urmărind să exalte virtuțile Romei antice restaurate de Augustus și lucrînd, în acest sens, la formarea unei ideologii imperiale, Titus Liviu a făcut, totuși, o operă originală, afirmînd o poziție critică față de izvoare, interogîndu-se asupra cauzelor evenimentelor și impunîndu-și o relativă obiectivitate. Întreprinderea sa se înscrie în seria celor ale lui Tucicide și Polybios.

Dar, domnia lui Augustus s-a afirmat, în special, prin triumful poeziei. Marele nume este aici cel al lui Vergiliu. Prove-

nit dintr-o familie modestă din regiunea Mantua, raliat de foarte devreme de Octavian, trecut de la epicureism la stoicism, acesta și-a consacrat existența – la Milano, mai întâi, apoi la Roma – studiului și compoziției operei literare, care combină poezia, filosofia și politica: *Bucolicele*, care exaltă frumusețea naturii, *Georgicele*, Apologia vieții rustice, singura „umană” și conformă cu ordinea lumii, și mai ales *Eneida*, veritabilă epopee națională pe care Augustus o aprecia cu atât mai mult cu cât îi legitima dinastia (ca descendent al lui Eneea și a fiului său Iulius), dar pe care poetul – mort la Brundisium, la întoarcerea din Grecia, în 19 e.n. – n-a avut timp s-o termine.

Un alt protejat și prieten al lui Mecena, bogatul prieten al împăratului a cărui casă pe Esquilin și vilă de la Tibur erau deschise în permanență scriitorilor și artiștilor, a fost Horațiu, fiu de libert care, după ce a studiat filosofia la Atena și a servit în armata lui Brutus, ucigașul lui Cezar, s-a fixat la Roma, unde și-a datorat primele succese protecției oferite de Vergiliu și de Mecena. Mai epicurean decât autorul *Georgicelor*, dar de un epicureism măsurat, Horațiu a atins toate genurile poeziei cu aceeași mare plăcere: poezia epică și civică, care exalta virtuțile antice reînviată de Augustus în *Carmen saeculare* (singura operă comandată de regim); poezia lirică de o extremă delicatețe în *Epode* și *Ode*, poezia satirică combinând în *Sermones* și *Epistole* anecdote, invective și reflecții morale, și chiar analiza artei poetice în *Epistolă adresată fraților Piso* (numită *Arta poetică*), redactată la sfârșitul vieții și care va servi de ghid multor generații de versificatori.

Doi alți poeți și-au legat numele de poezia – zisă elegiacă și au sfârșit prin a-i da forma, pe care o va păstra în timp, aceea de cântec trist care exprima melancolia amoroasă sau ideile funebre: Tibul, amant nefericit al Deliei și bard al vieții rustice și pioase a micilor proprietari din Latium, și Propertiu, imitator erudit și prețios al alexandrinilor, dar și poet al pasiunilor violente și tragice (pentru Cinthia). Ovidiu se leagă și el de același filon elegiac, dar poezia sa – tot de inspirație alexandrină –

atinge rar aceeași profunzime. *Arta de a iubi*, *Leacurile dragostei*, compuse într-o formă strălucitoare, dar puțin cam ternă, sfîrșesc într-un fel de romanesc galant, chiar în erotism, ceea ce-i va aduce, din partea lui Augustus, exilul pentru imoralitate. Scriitor monden, în legătură cu înalta societate, care preferă calambururile și flecăreala plină de talent virtuților ancestrale pe care regimul imperial încearcă să le reînvie, Ovidiu a compus și o tragedie, *Medeea*, care a avut un mare succes, dar care nu a ajuns pînă la noi, și o epopee pe tema transformării ființelor umane în animale și în obiecte neînsuflețite – *Metamorfozele*.

După moartea lui Augustus, literele vor cunoaște, o bună perioadă de timp, o eclipsă care se sfîrșește odată cu domniile lui Claudius și ale lui Nero. În a doua jumătate a secolului I e.n. și sub Antonini, poezia continuă să atragă spirite strălucite ca Lucan (39-65), prietenul, apoi adversarul lui Nero, și autor al unei epopei (neterminate) a războaielor civile, *Farsalia*, Persius (34-62), și el opozant al lui Nero și autor al unor *Satire* care combină pitorescul cu preceptele morale și greoaie procedee oratorice, spaniolul Marțial, de la curtea lui Domițian, ale cărui *Epigrame*, scrise între 80 și 101, strălucesc de o vervă mușcătoare, dar cad uneori în trivialitate, Juvenal (60-130), în sfîrșit, și el poet satiric și moralist, patriot intransigent și denigrator acid al moravurilor din timpul său, dar a cărui operă debordează de imaginație verbală și de viață. Totuși, prozatorii sînt cei ce au vîntul la pupa și acest lucru în genuri extrem de variate.

Istoria, mai întîi ilustrată mediocru de Velleius Paterculus și Quintus Curtius, autor erudit al unei vieți romanțate a lui Alexandru, și-a aflat maestrul în Tacitus. Și acest lucru, nu pentru că acest reprezentant al clasei senatoriale, care a exercitat magistraturi importante, ar fi manifestat vreo obiectivitate excesivă în tabloul pe care-l face prinților din secolul I e.n. Apărător al unui Senat păstrător al tradiției împotriva tiraniei unui Tiberius sau a unui Domițian, acesta a forțat mereu nota, a făcut mai mult operă de moralist decît de istoric. Dar,

povestirea sa – *Germania* (pe la 98 e.n.), *Istoriile* și *Analele* (115-117 e.n.) – este bogată în informații luate din surse oficiale sau de pe teren, și mai ales scrie într-o proză clară, care face din el unul din cei mai mari scriitori de limbă latină. Suetoniu, care, după ce a fost funcționar al lui Hadrian, a redactat *Viețile celor doisprezece Cezari*, care are tendința de a îngroșa portretul împăraților ostili Senatului, nu duce lipsă nici de documentația de primă mână, nici de spiritul critic, dar gustul său pentru anecdoticul dubios și caracterul aluziv al cuvintelor sale dăunează mult unei opere care, în special, are meritul de a trata anumite perioade ale istoriei romane pentru care izvoarele lipsesc.

Filosofia cunoaște în Seneca pe reprezentantul ei cel mai ilustru. Originar din Cordoba, acest membru al clasei ecvestre al cărui tată a fost retor și autor al unei *Istории a Romei* a fost preceptorul lui Nero, apoi om de încredere la curte, înainte de a complota împotriva lui și de a fi obligat să se sinucidă. Autor al mai multor tragedii care pun în scenă pasiunea ajunsă la paroxism (*Fedra*, *Medeea*, *Troienele* etc.), dar care păcătuiesc prin excesul lor melodramatic și prin stilul bombastic, Seneca a scris și poezii, discursuri, opere științifice, dar renumele i-a rămas ca moralist, redactînd vreo zece tratate și dialoguri – *Despre clemență*, *Despre binefaceri*, *Despre scurtimea vieții*, *Despre liniștea sufletului* etc. – în care, ca un bun stoic, predică calea spre înțelepciune trecînd prin asceza personală și renunțare, dar și prin milă și omenie. Dacă stilul său a fost adesea criticat ca prețios și nestăvilit, influența gîndirii sale a fost imensă, atît printre contemporani cît și în perioada Imperiului tîrziu. Părinții Bisericii considerau că morala lui Seneca se putea concilia cu doctrina creștină.

Arta oratorică, ale cărei reguli Quintilian a vrut să le fixeze în anul 95 e.n. (*De Institutione oratoria*), dar care a luat drumul stereotipiei rețetelor acestui retor, nu a fost ilustrată decît de Pliniu cel Tînăr (62-113), prieten al lui Traian și autor al unui *Panegiric* al împăratului, atunci mult lăudat, dar căruia

posteritatea i-a preferat cele zece volume din corespondența sa. Petroniu, alt prieten al lui Nero și care, ca și Seneca, a trebuit să se sinucidă, tăindu-și venele, la ordinul acestuia, a dat literaturii latine o operă originală odată cu *Satiriconul*, un fel de roman picaresc și satiric, ai cărui eroi, niște liberiți bogați, sînt pictați cu mult realism și cu umor. Africanul Apuleius, care trăiește și scrie la sfîrșitul secolului al II-lea e.n., orator și discipol întîrziat al lui Platon, a scris și el un roman, *Metamorfozele* (sau *Măgarul de aur*) în care transpare gustul său pentru misticism și magie.

La acea dată, literatura latină i-a dat, se pare, în zona grecească a Imperiului, pe cei mai buni scriitori. Beoțianul Plutarh (50-125) este autorul, sortit unui imens succes, al unei opere, *Viețile paralele*, care constituie un izvor inepuizabil de informații asupra marilor personalități ale lumii antice, dar care face din el mai degrabă un moralist decît un istoric. Herodes Atticus a fost preceptorul lui Marcus Aurelius și maestrul marilor sofiști din timpul său: nu ne-a mai rămas din operele sale decît un *Discurs despre constituție*. Istoric, filosof și discipol al lui Epictet, numit de Hadrian guvernator al Capadociei, Arrianus a scris *Anabasis* sau *Expediția lui Alexandru*, operă căreia nu-i lipsește calitatea, ca și *Istoria romană* a alexandrinului Appian sau ca cea a niceanului Dio Cassius (mort în 235). Mai mult ca niciodată, limba și cultura greacă sînt la baza formării intelectuale a tinerilor romani înstăriți. Marcus Aurelius își redactează în limba greacă *Cugetările* sale, un fel de jurnal intim, puternic impregnat de umanismul stoic.

Ultimele două secole ale Imperiului au fost marcate de un puternic recul al culturii și mai ales al creației filosofice. Ultima manifestare a geniului grec a fost, în acest domeniu, gîndirea neoplatoniciană, predată la Roma de Plotin, începînd din 244. În *Enneadele* sale, acest filosof alexandrin susține că înțeleptul poate accede la cunoașterea supremă a unității bazîndu-se pe o intuiție ce poate fi comparată cu extazul mistic. Diferită de platonismul clasic, care îl plasa pe filosof în centrul cetății,

gîndirea plotiniană caută, dimpotrivă, să scape de constrîngerile contingentului: ea se acomodează, deci, perfect derivei absolutiste a puterii imperiale. Pe de altă parte, gîndirea plotiniană conciliază exigența intelectuală a monoteismului grec cu pluralitatea zeilor și demonilor obișnuiți, care sînt concepuți ca emanații ale Ființei unice. Succesorii acestuia, Porfirius din Tyr sau Iamblichos din Chalcida vor sfîrși în purul misticism, esoterism și confuzie.

Istoria a fost pentru ultima dată la loc de cinste odată cu Ammianus Marcellinus (330-400), un ofițer grec, originar din Antiohia, dar care scria în latină și care a continuat opera lui Tacitus pînă la domnia lui Valens. Ale sale *Rerum gestarum libri XXXI* sînt uneori confuze, dar pline de viață, bine informate și de o rară imparțialitate. Romanul a cunoscut o vogă fără precedent începînd cu secolul al III-lea, odată cu *Daphnis și Hloe* de Longus, apoi cu romanele-fluviu ale unui Xenofon sau Heliodor, care ofereau cititorului de rînd istoria stereotipică a unui cuplu de tineri despărțiți de mii de peripeții și de nenorociri, dar care se reunesc, pînă la urmă, grație unei fericite Providence: un gen literar, deci, sortit unei strălucitoare posterități în toate literaturile Europei și ale lumii!

Se constată că literatura latină sau greco-latină a devenit de fapt o literatură a Europei romane. Numeroși sînt, într-adevăr, scriitorii originari din provinciile Orientului sau ale Occidentului, ca Ausoniu (310-395) și Claudian (370-404), ultimii mari poeți ai latinității. Primul s-a născut la Bordeaux, unde a predat retorica înainte de a deveni preceptorul lui Grațian. Lui îi datorăm cîteva opere de o mare delicatețe, în care și-a zugrăvit patria, dar și un poem despre Moselle. Cel de-al doilea este un grec care a scris tot în limba latină și care a fost poetul oficial al lui Honorius și al lui Stilicon. Rămas pîgîn în adîncul sufletului și legat de vechea patrie romană, a compus mai ales epigrame, epeei mitologice și opere avînd un caracter politic în care folosește cu multă abilitate panegiricul și invectiva.

Scriitori și teologi creștini

Avîntul creștinismului în partea răsăriteană a Imperiului, apoi la Roma și în Apus, a fost însoțit de o importantă producție de texte care aveau în vedere fie apărarea religiei lui Hristos de dușmanii și de detractorii săi, fie dezbateri ale dogmei și tentative de conciliere a acesteia cu moștenirea filosofiei grecești.

Genul Apologetic s-a dezvoltat în special în perioada persecuțiilor, începînd cu secolul al II-lea e.n. Primele modele au fost redactate de filosofi de limbă greacă convertiți la creștinism și care adresau împăraților discursuri în care încercau să-i convingă de faptul că creștinii nu erau vinovați de crimele ce li se imputau și că religia lor, departe de a fi incompatibilă cu filosofia, era expresia supremă a acestei discipline a spiritului. A fost cazul lui Athenagoras, a samariteanului Iustin, venit la Roma după convertirea sa pentru a deschide o școală și care este martirizat în acest oraș în 165, și a sirianului Tatianus, autorul unui *Discurs către greci* care se supune regulilor genului, dar care, după martiriul Sfîntului Iustin, va evolua spre gnosticism. Cel care a inaugurat Apologia în limba latină a fost Tertullian. Acest fiu al unui centurion din Cartagina, născut pe la 115, a făcut studii strălucite la Roma înainte de a-și exersa meseria de avocat, apoi, convertit la creștinism, s-a reîntors în Africa și a luat partea coreligionarilor săi persecutați de guvernatorii acestei provincii. Lui i se datorează un *Apologeticum*, scris în 197, lucrare care este un model de rigoare intelectuală și de vigoare a formei. După el, ștafeta a fost preluată de Minucius Felix, autor al unui dialog imitat după Cicero între un păgîn și un creștin, *Octavius*; apoi, sub domnia lui Constantin, care a făcut din acest retor african, mai tîrziu fixat la Trêves, preceptorul fiului său Crispus, de Lactanțiu, ale cărui *Institutions divines* se străduiesc nu numai să respingă erorile păgîne, dar și să prezinte un sistem care răspunde tuturor problemelor metafizice și morale ale timpului său.

Opera celor care mai tîrziu li se va spune „Părinții Bisericii” se distinge de Apologetică prin publicul căruia i se adre-

sează – poporul creștin însuși și clerului său – și prin conținutul scrierilor, care vizează, în special, doctrina în formare Bisericii, referindu-se la Scripturi, și respingerea erorilor născute din interpretarea acestora.

Modelul exegezei biblice se constituie, începînd cu secolul al III-lea, tot în partea răsăriteană a Imperiului și în limba greacă. Principalii săi reprezentanți sînt Grigorie din Nazianz, apărător, în calitate de episcop al Constantinopolului, sub Valens, al dogmei Sfintei Treimi, Eusebiu din Cezareea, Grigorie din Nyssa, originar din Cezareea Capodociei și autor al numeroase scrieri împotriva arianismului, și mai ales Origene: fiu al unui grămatic creștin din Alexandria, martirizat în 202, timp de 30 de ani în fruntea școlii catehetice din marele oraș elenistic, apoi excomunicat în 231 și mort în urma torturilor suferite în timpul persecuției lui Decius. Origene a lăsat sute de opere Apologetice, teologice, ascetice etc., care i-au adus o reputație universală, dar și condamnarea lui de către Biserică din cauza unor afirmații care nu erau în consonanță cu doctrina oficială: subordonarea Fiului față de Tată, credința în eternitatea materiei, negarea chinurilor veșnice etc.

Aceste scrieri ale primilor teologi greci din Imperiu au fost imediat difuzate la Roma și în toată partea apuseană a lumii romane. În curînd, ele au dat naștere la traduceri, adaptări, comentarii din limba latină, ca cele pe care Marius Victorinus – un retor african care l-a inițiat pe Sfîntul Augustin în neoplatonism – le-a făcut, după convertirea sa tardivă la creștinism, pe marginea Epistolelor Sfîntului Paul. Au apărut și producții mult mai originale: scrieri de polemică teologică ale lui Hilaris, episcop de Poitiers (pe la 350) și autor al unui tratat despre *Trinitate*, ale lui Pelagius, călugăr din Bretagne fixat la Roma înainte de cucerirea orașului de către Alaric și adversar al tezelor Sfîntului Augustin despre grație, ale lui Ciprian, retor născut în Cartagina și devenit episcop al acestui oraș, înainte de a fi martirizat în 258; tratate de morală și ascetică, hagiografii, corespondențe episcopale, precum cele ale lui Ciprian și

Ambrozie, episcop de Milano etc., cât și alte texte remaniate și redactate pentru publicare (Ambrozie, Augustin, Hieronymus).

Corpusul este imens. Două nume domină totuși legiunea restrînsa tagmă a Părinților Bisericii: este vorba de Sfîntul Hieronymus (347-420) și de Sfîntul Augustin (354-430). Primul, născut în Dalmația într-o familie creștină bogată, a făcut studii clasice solide la Roma, înainte de a se fixa la Trêves și de a pleca, apoi, în Orient unde a dus – în deșertul Chalcidei – o viață de anahoret pe care o va întrerupe pentru a deveni secretarul papei Damas. Contribuția sa esențială a fost traducerea Bibliei în latină avînd ca punct de plecare originalul în ebraică, și nu versiuni în limba greacă, cum era moda pînă la el. Acest imens travaliu filologic a fost însoțit de foarte multe comentarii și exegeze. Cel de-al doilea, fiu al unui mic proprietar roman din Africa, a studiat și apoi a predat retorica la Thagastes și în Cartagina, înainte de a-și continua studiile la Milano unde, convertit la creștinism, va fi botezat de Sfîntul Ambrozie. Întors în Africa în 388, și-a vîndut bunurile pentru a-i ajuta pe cei săraci, a fost hirotonisit preot și s-a fixat la Hippona, oraș unde a devenit episcop în 396 și unde a murit 24 de ani mai tîrziu, în timp ce acesta era asediat de vandali.

Dintre toți gînditorii, scriitori și oamenii Bisericii timpului său, Augustin este cel care a știut cel mai bine să concilieze cultura greco-latină și noul spirit al creștinismului. Filosof rupt de regulile retoricii, dar dotat cu o imensă capacitate speculativă, orator desăvîrșit și om de condei în cea mai pură tradiție clasică, dotat cu o memorie ieșită din comun (știa Biblia pe de rost), el a fost ilustrat cu egală constanță în toate genurile literaturii sacre: Apologetică, exegeză, predici, cateheză, polemică teologică, morală etc. A redactat 113 tratate, unele de dimensiuni considerabile, precum *Cetatea lui Dumnezeu*. *Confesiunile* sale, o povestire a propriei vieți, concepută pentru a lămuri prin propria sa experiență problemele spirituale ce și le punea omul timpului său, constituie o totală inovație în literatura antică. Influența acestui fost monden, a cărui tinerețe fusese legănată de doctrinele neoplatoniciene, a fost considerabilă. Marile teme pe care le-a dezvoltat în opera sa –

mîntuirea prin grație, cunoașterea, dragostea, înțelepciunea, timpul etc. – au dominat nu numai teologia ultimei perioade a Imperiului tîrziu, dar și cea a întregului Apus, pînă la scolastica tomistă. Cu alte cuvinte, ea face parte din patrimoniul cultural și spiritual al Europei.

Artele

Tradițiile inaugurate în epoca republicană în domeniul artelor plastice se perpetuează și în primele două secole ale Imperiului. Statuaria rămîne dominată de două influențe majore: cea a elenismului orientalizant care a triumfat în lumea elenistică și cea care exprimă, atît în Italia cît și în provincii, temperamente locale, mai înclinate în a reprezenta realul și insolitul decît tipul ideal, arta greacă a făcut sursa principală de inspirație. Prima a întreținut, începînd cu domnia lui Augustus, o întreagă producție iconografică care viza exaltarea persoanei principelui și sublinia caracterul divin al misiunii sale. Ca și sculptorii elenistici, creatorii de modele „regale” concepute pentru a-l reprezenta pe Alexandru și epigonii săi, cei din Roma Imperiului timpuriu se străduiesc să idealizeze figura suveranului, fixată într-o eternă tinerețe – cea a apoteozei. Cu anumite nuanțe totuși: clasicism sub Augustus și dinastia Iulio-Claudiană, realism mai accentuat sub Flavieni, reîntoarcere la tradiția elenică sub Hadrian și succesorii săi. Dimpotrivă, realismul și grija sculptorului de a reda particularitățile modelului nu încetează să se se afirme mereu în reprezentarea muritorilor de rînd, așa cum sînt ei figurați în efigia de pe morminte. În secolul al II-lea e.n., multe monumente comandate de reprezentanții clasei mijlocii, atît în provincie cît și la marginea Romei, la Ostia, de exemplu, stau mărturie a respingerii tradiției elenice oficiale, care se traduce prin adoptarea unei estetici veriste, chiar a unui anumit primitivism.

În timp ce arta portretului își continuă cariera, cea a basoreliefului se afirmă ca o veritabilă specialitate a sculptorilor

romani, cea care oferă creațiile cele mai originale și mai grandioase, fie că e vorba de *ara pacis*, pe care Augustus a edificat-o în 9 î.e.n., pentru celebrarea instaurării păcii și care constituie un adevărat manifest imperial, fie că e vorba de nenumăratele monumente triumfale – arcuri de triumf sau coloane –, edificate pentru a celebra victoriile imperiale asupra barbarilor: arcul lui Titus și al lui Septimius Severus, coloanele lui Traian, Marcus Aurelius etc., acoperite de basoreliefuri combinând realismul reprezentării umane și animale cu un sens al pateticului care îi așază pe anumiți artiști romani (în special pe cei care au realizat decorul coloanei aureliene) deasupra măștrilor din Pergam. Alături de aceste basoreliefuri monumentale, se dezvoltă începând cu mijlocul secolului al II-lea, o artă a decorului sarcofagelor, ale căror scene sculptate traduc într-o manieră simbolică speranța muritorilor într-o viață mai bună pe lumea cealaltă. Influența greacă și elenistică este manifestă.

Ea este la fel de pregnantă și în arta picturală și a mozaicului. Ceea ce știm despre pictura romană are ca bază frescele din Pompei și Herculaneum, protejate ca prin minune de stratul de lavă care a acoperit aceste orașe cu ocazia erupției Vezuviului în 79 e.n. Din cele patru stiluri picturale care s-au succedat de la Sylla până la domnia lui Nero, și care toate trădează influența profundă exercitată de modelele elenistice, ultimul se caracterizează printr-un gust pronunțat pentru decorul teatral și baroc, realizat din culori vii, peisaje exotice și în general reprezentări ale naturii luxuriante, tot atâtea semne care marchează interesul clasei care a inspirat această pictură de reverie și de evadare, respectiv *nobilitas*.

Declinul acestei categorii sociale antrenându-l și pe cel al frescii, ștafeta este preluată din a doua jumătate a secolului I, de arta mozaicului: mozaic de paviment cu decor geometric în negru și alb, integrând apoi siluete umane și animale stilizate, și în curînd mozaic de perete și de boltă utilizînd policromia. Atunci apar școli provinciale ale căror producții, la început fidel calchiate pe modelele metropolitane, nu întîrzie – ca în Africa și Galia – să-și afirme independența.

Producțiile arhitecturale manifestă un gust tot mai accentuat pentru colosal. Stau mărturie, la Roma, termele lui Caracalla și ale lui Dioclețian, bazilica împăratului Maxențiu, construită între Forum și Coliseum, iar la Constantinopol și la Ierusalim primele biserici creștine monumentale și, de asemenea, noile reședințe imperiale. Într-adevăr, începînd cu Dioclețian, grijulii să se găsească în apropierea părților din *limes*, direct amenințat de barbari, împărații (Augusti și Cezarei) nu mai locuiau în capitală. Ei au ridicat la Trèves, Sirmium, Nicomedia și Salonic, palate inspirate după cel de pe Palatin. După abdicarea sa, Dioclețian s-a retras la Split.

Statuaria și arta reliefului continuă să se împartă între cele trei tendințe care domină producția sculpturală începînd cu „secolul lui August”. Dacă statuaria particulară rămîne tributară grijii de a reproduce realitatea în cele mai mărunte detalii, arta oficială oscilează, de la o domnie la alta, între reacția clasicizantă, dorită în secolul al III-lea de Galienus și în secolul al IV-lea de Constantin – pentru că ea era un mijloc de a-și lega propria domnie de cea a fondatorului principatului –, și expresionismul patetic și „baroc”, care triumfă în cea mai mare parte a perioadei, atît pe basoreliefurile triumfale cît și pe pereții sarcofagelor și ai monumentelor funerare. În domeniul decorului, mozaicul va ocupa un loc privilegiat, folosind policromia pentru a imita marile fresce ale Imperiului timpuriu.

Aceasta este civilizația pe care Roma imperială o va lăsa moștenire Europei. O civilizație care este în același timp produsul unei imense moșteniri – greacă, etruscă, italică, orientală, celtică, iudeo-creștină –, pe care romanii au păstrat-o, dar și al propriului lor genului. Lor li se datorează faptul de a fi extins aria culturii greco-latine, apoi pe cea a creștinătății europene, ideea de Imperiu unificat care va obseda secole de-a rîndul lumea medievală și modernă, concepția de stat suveran, superior indivizilor și colectivităților care îl compun. Tot lor li se datorează concepția unui drept scris, desprins de religie și moderator al relațiilor între indivizi, ca și între persoane și bunuri.

Note și comentarii

¹ Termenul „Libia“ desemna în scrierile antice întreaga Afri-
că începînd din vestul Egiptului; uneori, se înțelegea doar Cirenaica,
unde se instalaseră greci, sau teritoriul saharian din interior.

² Cei mai vechi hominizi au fost descoperiți, într-adevăr, în
Africa, în ținutul Afar din Etiopia; ei sînt cunșuți sub numele de
australopithecus afarensis și datează de la aproximativ 3.000.000-
2.000.000 de ani. *Homo habilis* constituie următoarea verigă în evo-
luția hominizilor, apărută cu circa 2 500 000 de ani în urmă; resturi
ale acestuia au fost descoperite la Oldoway (Tanzania). În sfîrșit,
homo erectus, atestat pe la cca 1.800.000 î.d.Hr., reprezintă un homi-
nid mult mai evoluat, cunoscător al focului și al unor tehnici diverse
de realizare a uneltelor; în Europa, urme ale sale se găsesc în mai
multe puncte din Franța, Spania, România etc. (apud. L. Roșu, *Trep-
tele antropogenezei. Mic dicționar al oamenilor fosili*, București,
1987, p. 6-10, 30-31, 73-75, 75-76; L. Bîrzu, *Paradisul pierdut. O
istorie a societății primitive*, București, 1993, p. 7-12; M. Taieb, *Pe
meleagurile primilor oameni*, București, 1992).

³ Resturi fosile ale omului de Neanderthal (trei falange –
una de la picior și două de la mînă) s-au descoperit și pe teritoriul
României, în peștera de la Ohaba Ponor (jud. Hunedoara), fiind
considerate cele mai vechi urme umane din spațiul românesc
(Cf. L. Roșu, *op. cit.*, p. 120-121; M. Petrescu-Dîmbovița (coord.),
Istoria României de la începuturi pînă în secolul al VIII-lea,
București, 1995, p. 22).

⁴ Dintre culturile aparținând paleoliticului superior menționate, pe teritoriul României sînt atestate în special aurignacianul și gravetianul; elementele de factură aziliană, aparținând mezoliticului (M. Petrescu-Dîmbvița (coord.), *op. cit.*, p. 25-26, 28-30; *La genèse et l'évolution des cultures paléolithiques sur le territoire de la Roumanie*, Iași, 1989; V. Chirica, *The Gravettian in the East of the Romanian Carpathians*, Iași, 1989; *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen*, Iași, 1991; V. Chirica, I. Borziac, W. Chetaru, *Gisements du paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa*, Iași, 1996).

⁵ Pe teritoriul României nu s-au descoperit dovezi ale practicilor de înmormîntare a omului paleolitic. Ele apar în alte părți ale Europei Centrale (Cehia, Moravia) și Orientale (Ucraina), alături de alte elemente cu caracter religios (cultul osemintelor, cultul craniilor, cultul mandibulelor, canibalism ritual) (Cf. V. Chirica, *Arta și religia paleoliticului superior în Europa Centrală și Răsăriteană. Aspecte istoriografice și arheologice*, Iași, 1996, p. 106-104).

⁶ În România, singurul obiectiv unde au apărut urme de artă parietală paleolitică este peștera Cuciulat (com. Lețca, jud. Sălaj). Picturile înfățișează un cal – reprezentarea cea mai clară –, o felină, un corp uman și o siluetă de pasăre (M. Cîrciumaru, *Mărturii ale artei rupestre preistorice în România*, București, 1987, p. 79-88; Cf. V. Chirica, *op. cit.*, p. 67-68).

⁷ Dintre obiectele de artă mobilieră din spațiul românesc se remarcă pendentivele, în special dinții de animale perforați (de exemplu Valea Bistriței) și amuleta de la Mitoc – „Malul Galben“ (jud. Botoșani) (Cf.-V. Chirica, *op. cit.*, p. 85-87).

⁸ Cele mai vechi comunități neolitice de pe teritoriul României aparțin orizontului *Protosesklo*, fiind reprezentate de așezările de la Cîrcea (jud. Dolj) – Gura Baciului (jud. Cluj) (primul nivel) și ocna Sibiului (jud. Sibiu) (Eugen Comșa, în *Atlas du Néolithique européen*, 1, *L'Europe orientale*, Liège, 1993, p. 151, 167; M. Petrescu-Dîmbvița (coord.), *op. cit.*, p. 37-38). Acestui prim orizont neolitic îi urmează cultura *Starcevo-Criș*, răspîdită pe o arie foarte largă, respectiv din Ungaria estică pînă în bazinul mijlociu al Bugului

sudic și din Peninsula Balcanică pînă în Transilvania și Moldova (*Ibidem*, p. 38-40; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 152, 167-168; S. Marinescu-Bîlcu, în *Atlas de Néolithique européen*, I, p. 191-193; Gh. Lazarovici, în *Ibidem*, p. 244-247; Br. Marijanovič, în *Ibidem*, p. 112-114; N. Kalicz, în *Ibidem* p. 285-287).

⁹ *Cultura ceramicii lineare* aparține neoliticului mijlociu, fiind răspîndită pe un spațiu foarte întins – din vestul Europei pînă la bazinul mijlociu al Bugului de Sud. Pe teritoriul țării noastre, ea a pătruns în cursul mileniului al V-lea, la est de Carpați, de unde s-a răspîndit pînă la Nistru, în sud-estul și centrul Transilvaniei și nord-estul Munteniei. Ceramica acestei culturi este decorată cu linii incizate (orizontale, verticale, în zig-zag, cu capete de note muzicale etc.), spirale, meandre, benzi – de unde îi vine și numele de cultura ceramicii lineare (linear – bandate); (M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 45-46; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 198-199; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 154-155; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 287-300; St. Šiška, în *Ibidem*, p. 346-348; J. Pavúk, în *Ibidem*, p. 361-363; M. Zápotocká, în *Ibidem*, p. 381-382; J. Koslowski, în *Ibidem*, p. 431-432, 448-449).

¹⁰ Pintenii barați – așezări de tipul proeminențelor de terasă sau podiș, barate printr-un sistem de fortificații.

¹¹ Palafite – locuințe lacustre.

¹² Tell – o ridicătură artificială de pămînt, formată ca urmare a unei locuiri îndelungate pe unul și același loc sau în urma unei distrugerii succesive de așezări datînd din perioade istorice diferite.

¹³ *Cultura Vinča-Turdaș* aparține perioadei mijlocii a paleoliticului (cca 5.000-3.800), fiind răspîndită în Serbia, Voievodina, sud-estul Ungariei, nord-vestul Bulgariei și sud-vestul României. Cele mai reprezentative descoperiri ale acestei culturi în spațiul românesc se întîlnesc la Parța, în Banat, unde au apărut urmele unui sanctuar impresionant, Tărtăria, în Transilvania, situată în aria Turdaș a acestei culturi, de unde provin mai multe tăblițe, unele cu semne alfabetiforme (Br. Marijanovič, *op. cit.*, p. 116-118; A. Benac et Br. Marijanovič, în *Ibidem*, p. 128-129, Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 153-154, 171; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 249-251; M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *op. cit.* p. 40-41, 60). Alături de culturile Vinča-Turdaș și a ceramicii

lineare, pe teritoriul României s-au dezvoltat în neoliticul mijlociu (cca 5.000-3.800 î.Hr.) și alte culturi, respectiv *Dudești* (Cîmpia Română), *Vădastra* (sud-estul Olteniei pînă în centrul Munteniei), *Boian* (centrul și sudul Munteniei), *Tisa* (vestul României), *Precucuteni* (sud-estul Transilvaniei, Moldova), *Hamangia* (Dobrogea, sud-estul Munteniei), din aria căreia provin două cunoscute statuete „Gînditorul” și „Femeie șezînd”, adevărate capodopere ale artei neolitice (*Ibidem*, p. 41-48; Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 152-153, 155-160, 168-171, 171-172; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 200-202; Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 251-261; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 300-306).

¹⁴ Autorii au în vedere culturile arheologice dezvoltate în perioada numită *eneolitic* (*aenus* = aramă; *lithos* = piatră) (~4.000 -2.700), atunci cînd a început utilizarea pe scară largă a aramei. Cercetătorii consideră că în spațiul românesc, cuprul folosit la confecționarea uneltelor provenea dintr-un centru balcanic, pentru zona meridională, și din zăcămintele transilvănene și din Carpații nordici, pentru regiunea vestică.

Eneoliticul reprezintă o etapă istorică de o mare dezvoltare a populațiilor care au trăit în ținutul carpato-dunăreano-pontic. Conform aprecierii specialiștilor, dincolo de particularitățile determinate de factorii locali, interferențele culturale, origini etc., societatea eneolitică prezintă o serie de caracteristici, precum: un spor demografic excepțional, sedentarism, economie bazată pe agricultură și creșterea vitelor, dar și prelucrarea aramei și aurului; existența unor așezări de caracter protourban, centre ale unor structuri social-comunitare și religioase ierarhizate, prezența unor elemente de ierarhie socială (*ranked society*); un panteon în care predomină divinitățile feminine și un sistem de idei religioase centrate pe ideile de fecunditate, ciclism natural, regenerare a vieții; o ceramică pictată, o artă decorativă purtătoare a unei semantici de mare profunzime; folosirea unor semne „preliterate”.

Eneoliticul este reprezentat în spațiul românesc prin mai multe culturi arheologice: *Gumelnița* (Muntenia, nord-estul Olteniei, Dobrogea, sudul Moldovei), *Sălcuța* (Oltenia, sud-estul Banatului), *Cucuteni* (Moldova, nord-estul Munteniei, sud-estul Transilvaniei), *Petrești* (centrul și sud-vestul Transilvaniei). În afara acestora,

caracterizate prin prezența ceramicii pictate, sînt atestate și alte comunități, în interiorul cărora sînt semnalate elemente de origine răsăriteană. Pentru toate acestea, vezi: M. Gimbutas, *Civilizații și cultură. Vestigii preistorice în sud-estul European*, București, 1989, cu prefața și notele lui Radu Florescu; M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 48-57, 64.66; J. Bojadjiev, T. Dimov et H. Todorova, în *Atlas du Néolithique européen*, 1, p. 79-81, 82-83, Eugen Comșa, *op. cit.*, p. 160-166, 172-176; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 202-205; N. Kalicz, *op. cit.*, p. 319-323, 327-328; *La civilisation de Cucuteni en contexte européen*, Iași, 1987; *Cucuteni aujourd'hui*, Piatra Neamț, 1996).

¹⁵ În spațiul românesc, epoca bronzului datează, între aprox. 2000/1800-1150 î.Hr., dezvoltîndu-se în mai multe etape, cărora le corespund diferite culturi arheologice, care, din punct de vedere etnic, reprezintă, în linii generale, creații ale populației tracice. În ceea ce privește metalurgia bronzului, trebuie specificat faptul că Transilvania a constituit unul dintre marile centre de exploatare și prelucrarea acestui metal, așa cum o demonstrează marile depozite de obiecte din bronz aparținînd perioadei mijlocii și finale a epocii respective și din prima epocă a fierului. Acest aspect a contribuit la dezvoltarea unor strînse raporturi comerciale cu ținuturile învecinate sau mai îndepărtate, dintre care se remarcă cele cu lumea miceniană (apud. M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 73-103).

¹⁶ Așa cum subliniază și autorii, indo-europenizarea constituie, ca realitate istorică, un fenomen extrem de complex, iar, ca problemă științifică, un demers foarte controversat. În ciuda aportului adus în ultima jumătate de secol de cercetarea interdisciplinară, rămîn încă neelucidate convingător aspectele privitoare mai ales la patria primitivă a indo-europenilor și la momentul istoric de cînd se poate vorbi de indo-europeni (vezi, în acest sens, M. Gimbutas, *op. cit.*; L. Wald, D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987). În istoriografia românească se consideră că fenomenul indo-europenizării s-a desfășurat, în general, în așa-numita perioadă de tranziție de la eneolitic spre epoca bronzului (~2700-2000/1800 î.Hr.), atunci cînd, în urma unei sinteze etno-culturale realizată de populațiile eneolitice și cele ale triburilor răsăritene nomade, războinice, puternic ierarhizate, purtătoare ale unor valori culturale,

religioase și ideologice deosebite, s-a creat baza etnică, lingvistică și culturală a neamului tracic (M. Petrescu-Dîmbovița (coord.), *op. cit.*, p. 67-73; P. Roman, *Indo-europeni*, în *Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României*, II, D-L, București, 1996, (*infra*, *EAIVR*), p. 256-257).

¹⁷ *Rhython* (cuvînt de origine greacă) – vas în formă de cap de animal, de animal întreg sau de corn, destinat libațiilor în ritualurile religioase.

¹⁸ *Megaron* – sală dreptunghiulară cu vatră centrală și acoperiș în două pante, precedată de un vestibul, ce constituia principala sală a palatelor miceniene.

¹⁹ Linear B – scriere silabică folosită în civilizația miceniană.

²⁰ *Gerontes* – bătrîni al căror sfat formează *gerusia*.

²¹ În ceea ce privește Marea Neagră, rolul preponderent în colonizare l-a avut, pe parcursul secolelor al VII-lea și al VI-lea î.Hr., cetatea Milet care, după unele surse, ar fi întemeiat cca 90 de colonii. Între coloniile milesiene se numără și unele de pe teritoriul românesc: *Histria* (gr. *Istrie*, *Istros*, *Istrópolis*) (Istria, jud. Constanța), întemeiată către 657/656 î.Hr.; *Nikónion* (azi Roxolanskoe, Ucraina), întemeiată la sfîrșitul secolului al VI-lea sau la începutul celui următor ca o colonie a Histriei, cu scopul de a-i facilita tranzitul mărfurilor spre litoralul septentrional al Mării Negre; *Tyras* (Cetatea Albă, Ucraina); *Orgame* (Capul Dolojman, jud. Tulcea), în secolul al VII-lea î.Hr., prima localitate de pe teritoriul românesc menționată într-un izvor literar antic; *Tomis* (gr. *Tomis*, *Tomeus*) (Constanța), întemeiat în prima jumătate (?) a secolului al VI-lea; „portul histrienilor“, în sudul Basarabiei, amintit de Arrianus. Pe litoralul vestic al Mării Negre, în sectorul românesc, a fost întemeiată și o colonie doriană – *Callatis* (Mangalia, jud. Constanța) – de către coloniști veniți din Heraclea Pontică la sfîrșitul secolului al V-lea î.Hr. (J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, București, 1988, cu introducerea, notele și dosarul pentru Marea Neagră întocmite de P. Alexandrescu; P. Alexandrescu, în *EAIVR*, I, A-C, București, 1994, p. 332-333; idem, *Histria*, în *Ibidem*, II, p. 235-237; Al. Ștefan, *Callatis*, în *Ibidem*, I, p. 239-240).

²² *Hoplit* – infanterist greu înarmat, *fulangă* – batalion luptând în rînduri strînse.

²³ *Panateneele* (*Marile Panatenee*) erau cea mai importantă sărbătoare a zeiței Atena. Ele se sărbătoreau anual, dar din 566-565, ele se desfășurau din patru în patru ani, în iulie, timp de patru zile. Cuprindeau mai multe momente (concursuri hipice, atletice, o sărbătoare nocturnă, cursă cu făclii), culminînd cu marea procesiune care începea la răsăritul soarelui și la care participa întregul popor al Atenei; evenimentul central al acesteia era ofranda *peplos*-ului – oferit Atenei Polias. *Marile Dionisii* erau sărbătorite în cinstea lui Dionysos.

²⁴ *Demele* erau subdiviziuni ale teritoriului urban și rural al Atenei, în număr de o sută. În fruntea lor se afla un *demarh*, șeful demei; membrii demelor se numeau *demoți*.

²⁵ Eurymedon – rîu pe coasta Asiei Mici. Victoria lui Cimon a avut loc în 467 î.Hr.

²⁶ Strategii erau cei zece comandanți militari atenieni aleși pe termen de un an.

²⁷ *Quitus* – act prin care responsabilul gestiunii unei afaceri este recunoscut a se fi achitat de toate sarcinile pentru a fi descărcat de orice responsabilitate.

²⁸ Logograf – retor care compunea discursuri pentru procese civile.

²⁹ *Liturgia* constituia o sarcină financiară impusă de statul atenian cetățenilor bogați. Liturgiile erau de două feluri: periodice, aflate în strînsă legătură cu sărbătorile religioase, și excepționale, precum *trierarhia* (vezi *infra*).

³⁰ Aceste cheltuieli purtau numele de *hestiasis*.

³¹ *Hermeși* (*herme*) – pilaștri cu patru muchii avînd în partea superioară capul lui Hermes; pe laturi, la înălțimea umerilor, se aflau două protuberanțe de care se puteau atîrna coarne. Ulterior, s-au reprezentat și alte divinități.

³² *Diadohii* – „succesorii“, moștenitorii imediați ai lui Alexandru cel Mare.

³³ Este vorba aici despre celebra teorie a lui G. Dumézil, bazată pe analiza comparată a mitologiilor indo-europene, conform căreia diviziunii societății indo-europene în trei grupuri sociale – preoți, războinici, agricultori – crescători de vite – îi corespunde o ideologie trifuncțională, respectiv divinități ale suveranității religioase și juridice, ale războiului și, în sfârșit, ale fecundității și prosperității economice (G. Dumézil, *L'idéologie tripartite des Indo-Européens*, Bruxelles, 1958; idem, *Mit și epopee*, București, 1993).

³⁴ Apollo și Afrodita sînt divinități ale căror cult și iconografie își au originea în religia minoică. (N. Platon, *Civilizația egeeană*, I-IV, București, 1988).

³⁵ Epicleza *Alasiotas* provine de la *Alasia*, un alt nume sub care este cunoscută insula Cipru, de unde își are originile cultul lui Apollo Alasiotas. În epoca miceniană, el era reprezentat sub forma unui idol antro-po-zoomorf (zeu cu coarne) (*Ibidem*, IV, p. 266).

³⁶ *Peplos*-ul era un veșmînt din lînă, format dintr-o bucată mare dreptunghiulară, susținută pe umeri de cîte o agrafă sau fibulă, cu marginea răsfrîntă în afară; cele două margini laterale erau închise pe talie cu ajutorul unei centuri (Fr. Chamoux, *Civilizația greacă în epocile arhaică și clasică*, II, București, 1985, p. 127). Despre ofranda închinată Atenei, vezi și *supra*.

³⁷ Ramnus era o demă fortificată din nordul Aticii, la nord de Maraton. Aici s-a construit, în a doua jumătate a secolului al V-lea, un templu în stil doric, în care se afla o stauie de marmură realizată de Agoracritos din Paros (*Ibidem*, p. 109).

³⁸ Apaturiile erau sărbătorile frațiilor (vezi *supra*) din orașele ioniene, în timpul cărora se sancționa, prin așa-numitul sacrificiu al *koureion*-ului (tăierea pletelor) la băieți, și *gamelia* (depunerea centurii de castitate) la fete, atingerea pubertății (16 ani) și integrarea definitivă în grupul social (P. Vidal-Naquet, *Vînătorul negru*, București, 1985, p. 164; P. Schmidt, *Athéna Apatouria et la ceinture: les aspects féminins des Apatouria à Athènes*, în AESC, 32, 1977, 6, p. 1059-1073).

³⁹ *Amficționie* – ligă sau confederație a grecilor dintr-o anumită regiune, formată în jurul unui sanctuar comun (Fr. Chamoux, *op. cit.*, p. 30).

⁴⁰ Pentatlon – concurs athletic compus din cinci probe: săritură, cursă de viteză, aruncarea discului, pugilat (ulterior, aruncarea suliței), lupte; a fost introdus la Jocurile olimpice la cea de-a 18-a Olimpiadă (708) (*Ibidem*, p. 99).

⁴¹ Baal – divinitate de origine mesopotamiană, cunoscută la popoarele orientale sub diferite nume – Baal („Băbatul” – Fenicia); Baal Zebul („Stăpînul Prinț” – Ugarit), Baal Hamman („Domnul Cerului” – Cartagina), Aliyn Baal („Preaputernicul Stăpîn”) etc. (V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 64).

⁴² Filosofii menționați aici fac parte din așa-numita „Școală din Milet”, fiind preocupați de găsirea unui principiu (la început, substanță subiacentă ultimă) al lumii (*arche*). Așa cum reiese și din mențiunile anticilor, aceștia au pus la baza unității Universului substanțe naturale individuale: Thales (aprox. 640-550 î.Hr.) – *apa* sau *umiditatea* (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, București, 1979, p. LV-LXII, 147-167; Fr. E. Peters, *Termenii filosofiei grecești*, București, 1993, p. 44), Anaximandru (aprox. 610-546 î.Hr.) – *infinitul*, *nelimitatul*, *nedeterminatul*, *nedefinitul* (*ápeiron*) (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. LXII-LXIX, 168-183; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 39), Anaximene (aprox. 585-525 î.Hr.) – *aerul* (*aer*) (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. LXX-LXXIV, 184-193; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 18), Heraclit din Efes (539-470 î.Hr.) – *focul* *necreat* și *nepieritor* (*pyr*) (*Filosofia greacă pînă la Platon*), I/1, p. CVIII-CXXII; *Ibidem*, I/2, București, 1979, p. 320-372; Fr. E. Peters, *op. cit.*, p. 251). Filosofiilor de orientare fizicalistă li se adaugă și alte elemente valoroase ale gândirii grecești, precum principiul mișcării, conceptul de *necesitate*, problema contradicției, principiul convertirii cantitativului în calitativ etc.

⁴³ Traducere preluată din *Filosofia greacă pînă la Platon*, I/2, București, 1979, p. 354.

⁴⁴ Spre deosebire de „Școala din Milet”, cea numită din Elea (oraș în sudul Italiei, în *Grecia Magna*) consideră că realitatea există ca un dat imuabil, unic, fără discontinuitate, căruia îi este străin principiul mișcării, al nașterii și pieirii, așadar absolut. Reprezentanții acestei direcții filosofice și-au exprimat concepția în modalități diferite. Astfel, pentru Xenofon din Colofon (a doua jumătate a secolului

al VI-lea – prima parte a secolului al V-lea), considerat întemeietorul Școlii, există doar realitatea obiectuală – *Unul (hen)* (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. XCII-XCV; *Ibidem*, I/2, p. 172-212); pentru Parmenide (aprox. 520-460 î.e.n) – *Existențal, Ființa Unică* (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. XCII-XCV; *Ibidem*, I/2, p. 213-260); Zenon din Elea (?489-?430 î.Hr.) a adus noi argumente în sprijinul tezei parmenidiene a unicității ființei, pe care le-a formulat în anumite raționamente numite aporii (*aporia* – „cale fără ieșire, impas, dificultate”) (*Dichtomia, Ahile și broasca, Săgeata, Stadionul*) prin care a eidențiat contradicțiile pe care le pune teza pluralității și cea a mișcării (*Ibidem*, I/1, p. CVI; *Ibidem*, I/2, p. 261-286).

⁴⁵ Într-adevăr, Empedocle din Agrigent (Sicilia) (490-430 î.Hr.) a realizat sinteza dintre gîndirea milesiană și cea eleată. După el, fundamentele lumii sînt formate din patru elemente (*stoichea*), numite de ei „rădăcini” (*rizomata*) – pămîntul, aerul, focul și apa, concepute, însă, ca și la filosofii eleați, ca imuabile, nesupuse schimbării, așadar fără mișcare intrinsecă. Totuși, aceste corpuri primordiale sînt supuse asocierii și disocierii, deci mișcării, prin acțiunea a două forțe contradictorii – „Iubirea” (*Philia*) și „Discordia” (*Neikos*). (*Ibidem*, I/1, CXXX-CXLII; *Ibidem*, I/2, p. 420-548; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 44, 151-152, 256)

⁴⁶ Despre Pitagora (~580-570 – sfîrșitul secolului al VI-lea – începutul secolului al V î.Hr.) și pitagorism ca mișcare filosofică și religioasă, cf. *Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. LXXVII-XCI; *Ibidem*, I/2, p. 5-169; Fr.E. Peters, *op. cit.*, *passim*.

⁴⁷ Anaxagora din Clazomene (Asia Mică) (500-428 î.Hr.) considera că diversitatea calitativă a lumii se datorează unui număr infinit de substanțe, numite de el „semințe” (*spermata*), originare, necreate, imuabile, dar asupra cărora acționează o forță motrice de natură intelectuală (*nous*), care face posibilă „rotirea” amestecului original al elementelor și „rînduirea” (*diakosmesis*) (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. CXLII-CLII; *Ibidem*, I/2, p. 551-606; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 105-106, 190, 258). Prin concepția sa, filosoful ionian a pregăt看 terenul filosofiei atomiste, elaborată de Leucipp din Elea(?) (Abdera?, Milet?) și, mai ales, de Democrit din Abdera (aprox. 460-370 î.Hr.), conform căreia lucrurile sînt formate din particule materiale indivizibile, atomi (*atoma*), deosebite între ele după formă și

mărime, și prin a căror mișcare eternă (*kinesis*) și agregare (*synkrisis*) iau naștere lucrurile sensibile. (*Filosofia greacă pînă la Platon*, I/1, p. CLXXII-CXCVII; *Ibidem*, II/1, București, 1984, p. 375-597; Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 51, 106, 149-150).

⁴⁸ Numele școlii „cinice” vine de la *Kynosarges* („cîine alb sau gras”), locul de învățămînt aflat la poalele Lycabetului, sau de la *Kynicos bios* („viață cîinească”), așadar de la modul de comportare al adepților.

⁴⁹ *Ataraxia* – netulburare, echilibru, liniște sufletească (Fr.E. Peters, *op. cit.*, p. 50).

⁵⁰ *Hedone* – plăcere (*Ibidem*, p. 115-118); la Epicur, „plăcerea este binele căutat de oameni”, echilibrul, absența durerii din corp și a tulburării sufletești (*Ibidem*, p. 117-118).

⁵¹ *Horenți* – grup de cîntăreți și dansatori (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 48).

⁵² *Leneenele* erau sărbătorile atice în cinstea lui Dionysos, de la sfîrșitul lui decembrie, fiind prilejuite de prima stoarcere a strugurilor în teascuri (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 225; P. Lévêque, *Aventura greacă*, I, București, 1987, p. 425; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 144).

⁵³ Frinihos din Atena – cel dintîi tragic atenian, ce a trăit la începutul secolului al V-lea. În operele sale, *Căderea Miletului* (494) și *Fenicienile* (476) s-a inspirat din evenimente contemporane (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 333; II, p. 69).

⁵⁴ Traducere după *Filosofia greacă pînă la Platon*, II/1, p. 202.

⁵⁵ Evhemeros, mitograf din Mesena ce a trăit la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al III-lea. A compus un fel de roman filosofic – *Povestire sacră*, în care relatează o călătorie imaginară prin insulele Oceanului Indian, dintre care cea mai mare era *Panhaia*, unde trăia o populație hibridă. Această operă a avut o mare influență asupra istoricilor și mitografilor, cunoscută sub numele de evhemerism (Fr. Chamoux, *Civilizația elenistică*, I, București, 1985, p. 502-503; II, p. 78).

⁵⁶ *Kouroi* (sg. *kouros*) și *korai* (sg. *kore*) erau, la sfîrșitul secolului al VII-lea, statui colosale din marmură realizate în Ciclade

și în Atica, sub influența artei sculpturale orientale (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 91, II, p. 112). Pentru *meganon*, vezi *supra*.

⁵⁷ *Moscoforul* – „Purtătorul de vițel”; sculptură atică realizată pe la 570-560 înfățișînd un bărbat ce duce drept ofrandă un vițel, pe care-l ține pe umeri (*Ibidem*, p. 172, il. 189); *Cavalerul Payne-Rampin* sau *Capul Rampin* este tot o sculptură atică din intervalul 570-560: înfățișează un călăreț. Capul acestuia se află astăzi la Muzeul Luvru iar torsul la Muzeul Acropolei. Numele îi vine de la un diplomat francez care a cumpărat capul din Grecia (*Ibidem*, p. 148, il. 41).

⁵⁸ Portic – galerie de coloane, ce serveau unor scopuri civile, edilitare și religioase.

⁵⁹ Centauromahia – lupta centaurilor cu lapiții, reprezentată frecvent în sculptură și pictură (Fr. Chamoux, *op. cit.*, II, p. 42).

⁶⁰ *Artemision* – templul Artemidei; considerat una dintre cele șapte minuni lumii. Fusesse construit de arhitecții cretani Hersifron și Metagenes la mijlocul secolului al VI-lea; avea dimensiuni impresionante – 55X115 m, o dublă colonadă dorică exterioară, fiecare coloană avînd 12 m înălțime. A fost incendiat de un nebun pe nume Herostrat (356), reconstruit după același plan (Fr. Chamoux, *op. cit.*, I, p. 89; II, p. 57).

⁶¹ Templul din Didymai (cetate dependentă de Milet) era dedicat lui Apollo și se bucura de celebritate datorită oracolului. Peste vechiul sanctuar distrus de persi în 494 s-a ridicat la începutul secolului al IV-lea și începutul celui următor o nouă construcție, de dimensiuni cu totul impresionante – 51X110 m. Particularitatea sa constă în aceea că interiorul era neacoperit, zidul înconjurînd o curte în aer liber (22X54 m), în interiorul căruia se afla o capelă ce adăpostea statuia lui Apollo, izvorul sacru și laurul sacru. (Fr. Chamoux, *Civilizația elenistică*, II, p. 186-188, II. 107-113).

⁶² *Civilizația terramare*-lor, dezvoltată în epoca bronzului și în prima epocă a fierului în sudul Cîmpiei Padului, își trage numele de la *terramare* – așezări sătești înconjurate de incinte și de șanțuri, cu locuințe construite pe palafite (piloți), ale căror vestigii acumulate în timp formează *tell*-uri (vezi *supra*) de 4-5 m înălțime. (G.A. Mansuelli, *Civilizațiile Europei vechi*, București, I, 1978, p. 96-97; II,

1978, p. 335-336); civilizația „apeninică” – civilizația dezvoltată în epoca bronzului de-a lungul lanțului Apeninilor, din câmpia Padului la golful Taranto (*Ibidem*, I, p. 96; R. Bloch, J. Cousin, *Roma și destinul ei*, I, București, 1985, p. 15); civilizația cîmpurilor de urne – vezi *supra*; civilizația lațială – *facies*-ul cultural dezvoltat în epoca fierului în Latium (centrul Italiei), la gurile Tibrului (*Ibidem*, p. 20); civilizația villanoviană, al cărui nume provine de la descoperirile dintr-o necropolă de incinerare de la Villanova, de lângă Bologna, s-a dezvoltat în prima epocă a fierului și cuprinde, în general, zona nordică și nord-vestică a Italiei, acolo unde se va afirma civilizația etruscă (*Ibidem*, p. 16; G.A. Mansuelli, *op. cit.*, I, p. 158-165; II, p. 349-350).

⁶³ Traducere după Titus Livius, *De la fundarea Romei*, I, 7, București, I, 1959, p. 14.

⁶⁴ Este vorba despre Titus Tatius – *Ibidem*, I, 13-14, ed. cit., p. 23-24.

⁶⁵ Potrivit cronologiei stabilite de istorici, cei șapte regi legendari ai Romei primitive ar fi domnit astfel: Romulus – 753-716; Numa Pompilius – 715-762; Tullus Hostilius – 672-640; Ancus Marcius – 641-616; Lucius Tarquinius Priscus – 616-578; Servius Tullius – 578-534; Lucius Tarquinius Superbus – 534-509 (Vezi *Enciclopedia civilizației romane*, București, 1982).

⁶⁶ *Septimontium* era, în epoca istorică, o ceremonie religioasă ce avea loc la 11 decembrie, când se făceau șapte sacrificii distincte de către populația de pe cele șapte coline ale Romei; ea amintea de vechea ligă a triburilor latine (R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 67).

⁶⁷ *Comitia curiata* – adunările legale ale poporului pe curii; *curia* era o comunitate civilă și religioasă, respectiv un grup de *gentes*; numărul lor era de 10 pentru fiecare dintre cele trei triburi originare ale Romei (*Ramnes*, *Luceres* și *Tities*); toate curiile formau *populus Romanus Quiritium*.

⁶⁸ *Dictator* – magistrat roman cu puteri extraordinare, militare și civile, căruia i se încredința conducerea statului timp de șase luni în momente dificile pentru Republică (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 260).

⁶⁹ *Comitia centuriata* – adunare a poporului roman sub arme pe clase și centurii (*Ibidem*, p. 22).

⁷⁰ *Potestas* – putere.

⁷¹ *Decemviri* – comisie alcătuită din zece persoane (*Decemviri legibus scribundis*), însărcinată să conducă statul roman între 451-440 î.Hr. Printre măsurile luate de decemviri s-a aflat și întocmirea unui cod de legi, care au fost incizate pe zece table de aramă (*Lex duodecim tabularum*) (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 255; R. Bloch, J. Cousin, *op. cit.*, p. 249-253).

⁷² Legile *Liciniae Sextiae* au dat posibilitatea plebeilor, în 367, să accedă la consulat (*Ibidem*, p. 109).

⁷³ *Comitia tributa* – adunarea poporului pe triburi, care, în decursul unei evoluții îndelungate, avea competența de a alege tribunii, cvestorii, edilii și alți magistrați plebei (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 22).

⁷⁴ *Manipulus* – unitate militară formată din 100, apoi din 200 de oameni în timpul regalității și a Republicii; era comandată de un centurion; în cadrul unei legiuni romane existau 30 de manipule (*Ibidem*, p. 466).

⁷⁵ *Senatus consultes* – hotărîre a Senatului.

⁷⁶ Dreptul latin (*ius Latii*) era dreptul acordat cetăților din Latium și apoi din Italia și din alte zone ale statului, în virtutea căruia locuitorii lor aveau dreptul de a se căsători cu romanii (*ius conubii*), de a încheia tranzacții comerciale cu ei (*ius commercii*) și de a vota (*ius suffragii*); nu aveau însă dreptul de a îndeplini magistraturi (*ius honorem*) și de a sluji la oaste (*ius militiae*) (*Ibidem*, p. 148).

⁷⁷ *Oppidum* – așezare fortificată.

⁷⁸ *Senatus consultum ultimum* – hotărîre a Senatului prin care se dau puteri extraordinare magistraților statului.

⁷⁹ *Numen, numen dei* – voință exprimată de un zeu, calitate, valoare, semn sau gest expresiv (G. Dumézil, *La religion romaine archaïque*, Paris, 1974, p. 42-48).

⁸⁰ Corect, Titus Livius, *De la fundarea Romei*, XXV, 40: „Atunci s-a născut pentru întâia oară admirația romanilor pentru operele de artă grecești...” (București, vol. III, 1961, p. 349).

⁸¹ În timpul lui Constantin, creștinismul a fost recunoscut ca una dintre religiile Imperiului și nu ca religie de stat.

⁸² Suetonius, *Viețile celor doisprezece Cezari, Augustus*, LIII, București, 1958, p. 82-83.

⁸³ *Agri Decumates* („Cîmpurile decumate”) – teritoriul dintre Pădurea Neagră și bazinul fluviului Nekar; aveau menirea de a asigura legătura rapidă dintre armatele de pe Rin și de la Dunăre (*Enciclopedia civilizației romane*, p. 40).

⁸⁴ Nerva (Marcus Cocceius Nerva) – împărat între 96-98.

⁸⁵ Dacia a fost cucerită în urma războaielor din 101-102, 105 (-106), iar teritoriile de la răsărit de Tigr, dintre care o parte au format provincia Mesopotamia, în urma mai multor campanii, desfășurate în 114, 115, 116, 117.

⁸⁶ Antoninus Pius (Titus Aelius Hadrianus Antoninus), împărat între 138-161. Epitetul Pius („cel Pios”) a fost primit datorită credinței pe care a arătat-o tatălui său adoptiv – Hadrian –, respectului față de religia tradițională și cooperării sale cu Senatul.

⁸⁷ Maximinus Thrax – împărat între 235-238.

⁸⁸ Traianus Decius – împărat între 249-251.

⁸⁹ Gallienus (Publius Licinius Valerianus Egnatius Gallienus) – împărat împreună cu tatăl său Valerianus între 253-260 și apoi, după capturarea acestuia din urmă, singur, pînă în 268.

⁹⁰ Claudius II Gothicus – împărat între 268-270.

⁹¹ Lucius Domitius Aurelianus, împărat între 270-275. El este cel care a ordonat părăsirea Daciei în 274/275.

⁹² Tetricus Peter (Caius Pius Esuvius Tetricus) – împărat al „Imperiului gallic” între 268-273.

⁹³ Sol Invictus nu este o divinitate de origine panonică, ci orientală (S. Sanie, *Culte orientale în Dacia romană*, I, București, 1981, p. 123-125; *idem*, în *Enciclopedia civilizației romane*, p. 728).

⁹⁴ *Pons Milvius*, azi Ponte Molle, peste Tibru; conform legendei, atunci a avut loc revelația, înaintea lui Constantin, a monogramului lui Hristos sau a semnelui crucii, dar nu atunci a avut loc

convertirea împăratului la creștinism; el a fost convertit cu puțin înainte de moarte.

⁹⁵ Iulianus Apostata (Flavius Claudius Iulianus), împărat între 361-363. A fost proclamat *Caesar* în 355 și *Augustus* în 361; *Lutetia Parisionum* (Parisius) – azi Paris.

⁹⁶ *Paganus* – „locuitor al unui sat”; *pagus* – „sat”

⁹⁷ Romulus Momyllus Augustus (Augustulus) – ultimul împărat al Iperiului roman de Apus (475-476).

⁹⁸ Istoria este inclusă aici în rîndul disciplinelor literare.

⁹⁹ *Cella* – spațiu închis într-un templu, destinat statuii zeului.

Index

- Aerarium* 282
Afrodita 266
Ager romanus 240
Agrippa 287
Agrippina 292
Aheeni 68, 72, 75
Alcibiade 116
Alexandru cel Mare 133, 138,
139, 140, 141
Altamira 31, 32
Amrrianus Marcellinus 339
Antonini 294, 301
Apollo 205, 290
Apollodor din Damasc 324
Areopag 92
Arhimede 165
Arhonți 92
Arianism 312, 341
Aristarc din Samos 165
Aristofan 175
Aristotel 162, 176
Arius 330
Arrianus 338
Artemis 147, 266
Atena (cetate) 88 și următoarele
102, 113, 190
Atena (zeiță) 146, 205
Atrium 260
Augustus 280
Aurelian 307, 327
Ausoni 339

Barbari 297, 305, 307, 315, 344
Basilevs 139
Bătălia de la Maraton 99
Biserica creștină 329
Britanicus 292
Bulé 107, 111
Byzantion 312

Caius Gracchus 246
Calcolitic 44
Caligula 290
Cartagina 228 și următoarele
Catilina 251
Cato 271
Cavaler 284
Celți 50, 57
Celsius 333
Cenobitism 331
Ceramică geometrică 77

- Ceres 266
 Cetate 78, 124
 Cezar 59, 252, 272, 275
 Cicero 252, 271, 273
 Cimon 103
Circus flaminius 325
Circus maximus 325
 Civilizația Hallstatt 50
 Civilizația Latene 57
 Civilizația megalitică 41
 Civilizația Nuraghe 48
 Civilizația Starčevo-Körös 38
 Civilizația villanoviană 201
 Claudian 339
 Claudius 292
 Cleopatra 254, 256
Cleruhii 103
 Clistene 94
 Codul teodosian 334
 Coliseum 325
Comitatus 310
Comitia centuriata 216
Comitia curiata 213
Comitia tributa 217
 Commodus 297
 Conciliul de la Arles 331
 Conciliul de la Niceea 312, 330
 Constantin 311, 328
 Constantinopol 312, 315
 Creștinism 309
 Creta 68 și următoarele
 Cyrus 98
 Demetra 150, 266
 Democrit din Abdera 158
 Demostene 129, 178
 Diana 266
 Dioclețian 308, 311
 Diogene 162
 Dionis cel Bătrîn 123
 Dionis cel Tânăr 123
 Dionysos 145, 154, 266
 Domițian 294
 Donatism 330
 Dorieni 69, 72
 Drept latin 301
Ecclesia 106
 Edictul de la Milano 312
 Edictul lui Caracalla 304
 Edictul perpetuu al lui Salvius Iulianus 334
 Egali 89
 Empedocle din Agrigent 157
 Eneea 253, 335
Eneida 209
 Eolieni 73
 Epictet 338
 Epicur 167
 Epicurianism 273
 Episcop 330
 Erasistrate 166
 Erezie 330
 Eschil 172
 Etrusci 98, 203, 264
 Euclid 161, 165
 Euripide 173
 Eusebiu din Cezareea 341
Evul Mediu grec 76

- Falangă* 85, 129
 Fidias 185
 Filip II (al Macedoniei) 127
 Filip V (al Macedoniei) 236
 Flavieni 288
 Forum 322

Gaius 334
 Galia 59, 238, 285, 303, 305
 Galienus 333
 Gallienus 306
Génos 78, 86, 88
Gentes 212
 Germanicus 289
Gerontes 78
 Gracchi (frați) 246
 Grigorie din Nyssa 341

Hades 266
 Hadrian 295
 Hamilcar 230
 Hannibal 232, 233
 Hefaistos 266
Heliaia 109
 Heliodor 339
 Hera 147, 205
 Heraclit 156
 Herculaneum 294, 344
 Herodot 12, 176
 Herofilos 166
 Hesiod 146, 170
 Hiparc 165
 Hipocrate 159
 Homer 146, 169
Homo erectus 23

Homo habilis 23
Homo sapiens sapiens 25
Hoplit 85
 Horațiu 335

Iliada 74, 77, 169
Imperator 210, 254, 281
 Imperiul timpuriu 280
 Imperiul târziu 280, 306, 307, 316
Imperium 290
Impluvium 261
 Indo-europeni 50
Insulae 244
 Ionieni 73
 Isocrate 178
 Italici 221, 264
 Iulio-Claudieni 288

 Jocurile de circ 322
 Jocurile Istmice 151
 Jocurile Olimpice 151
 Jocurile Pitice 151
 Junona 205, 266
 Jupiter 145, 205, 266
 Jurisconsulți 333

Kore 182
Kouros 182

Lacedemonieni 89
Laconicum 326
 Lari 263
 Lascaux 31
Latifundia 243
 Latium 274

- Legile liciniene 217
 Legiune 219
 Leiturgi 110
 Lepidus 256
Lex sempronia 246
 Liga de la Delos 103
Limes 296, 299
Limitanei 309
 Linear B 74, 69
 Longus 339
 Lucrețiu 273
 Lyceum 162, 167

Magna Grecia 82
 Maieutica 161
 Manes 263
 Marcus Antonius 255
 Marcus Aurelius 296, 297, 338
Marile Dionisii 94, 147
 Marius 247
 Marius Victorinus 341
 Marte 266, 324, 325
 Mecena 335
 Mercur 266
 Messalina 292
 Meteci 112
 Metroikon 110
 Micene 73
 Minerva 266
 Mistoforia 106
 Moesia 285
 Monahism 331
 Mozaic 345
Museion 179

 Neolitic 33, 36
 Neptun 266
 Nero 292, 310, 327, 338
 Noricum 285

 Octavian (fiu adoptiv al lui Cezar) 255
 Octavian 281, 288
Odiseea 74, 77, 169
 Omul de Cro-Magnon 27
 Omul de Mauer 24
 Omul din Neanderthal 25
Oppida 59
Oppidum 240
Optimates 245
 Origene 341
 Ovidiu 335

 Pacea lui Antalcidas 121
 Pacea lui Nicias 116
 Păgânism 329
 Paleoliticul superior 27, 30
Panatenee 94, 148
 Panonia 285
 Papa 330
 Partenon 186
Pater familias 262
Patres 213
 Patricieni 212
 Pausanias 332
Pax romana 294
 Penații 265
 Pericle 105, 115, 185
 Petroniu 338
 Pindar 171

- Pisistrate 93
 Pitagora 157
 Platon 162
 Plaut 269
 Plebe 213, 244
 Pliniu cel Tânăr 337
 Plotin 338
 Plutarh 338
 Polibios 271
 Pompei 250
 Pompei (oraș) 294, 344
Populares 245
 Poseidon 146, 148, 266
Princeps 281
Principat 257, 281, 290
 Propilee 186
 Ptolemeu 332
 Publicani 242, 290
 Pyrrhus 221
 Pytheas 166

 Quintilian 337

 Raționalism 163
 Războaiele medice 98, 100
 Războaiele punice 228
 Războiul peloponeziac 113
Războiul social 249
 Remus 209
 Retor 332
 Roma 207, 228, 319 și
 următoarele
 Romulus 209

 Sallustiu 272

 Satiră 167
 Sceptici 167
 Scipio (Africanul) 234
 Sclavi 112, 244
 Seianus 289
 Senat 281, 289, 296, 305
 Senatus consultum 224
 Seneca 293, 337
Septimonium 212
 Severi 294
 Sfintul Ambrozie 328
 Sfintul Augustin 342
 Sfintul Hieronymus 342
Socii 249
 Socrate 161
 Sofiști 159
 Sofocle 173
 Solon 93
 Sparta 88 și următoarele, 113, 120
 Spartacus 244, 250
 Spiritualism 163
 Sportula 264
 SPQR 222
 Stoici 168, 273
 Strabon 332
 Suetoniu 280, 288, 290, 337
 Sylla 248

 Școala „cinică“ 161

 Tacitus 288, 336
 Teba 121, 132
 Temistocle 100
 Teodosiu 314, 315, 328, 329, 330
 Terențiu 270

Terme 326

Tezeu 69

Thales din Milet 156

Tiberius Gracchus 246

Tiberius 285, 289

Tibul 335

Tirani 87

Titus 294

Titus Livius 334

Traian 295, 324, 327

Triumvirat 252, 256

Troia 66

Tucidide 177, 271

Ulfila 330

Urbs 207

Venus 266, 324

Vercingetorix 239, 240

Vergiliu 334

Vespasian 293, 326

Villa rustica 261

Vulcan 266

Xenofon 339

Zeugiți 126

Zeus 72, 145, 151

Zichurile Lungi 115

Cuprins

Cuvînt înainte	5
Capitolul 1 Rădăcinile Europei (de la origini pînă la celti)	11
Diversitatea spațiului european	14
Primele așezări umane	23
Omul din Neanderthal	25
Omul de Cro-Magnon și apariția artei în Europa	27
Repercusiunile „revoluției neolitice“ în Europa	33
De la civilizația megaliților la epoca bronzului	41
Enigma indo-europeană	50
Apariția și apogeul lumii celtice	53
Capitolul 2 Lumea greacă și apariția cetății	63
Între munte și mare	64
Lumea egeeană și Creta în mileniile III-II î.e.n.	66
Micene și prima civilizație greacă	73
Secolele obscure ale „Evului Mediu grec“	76
Vremea colonizării (secolele VIII-VI)	79
Apariția și mutațiile cetății în epoca arhaică	83
Sparta și Atena în vremurile arhaice	88

Capitolul 3 Grecia de la apogeul cetății la sfârșitul elenismului (secolele V-II î.e.n.)	97
Războaiele medice	98
Înflorirea imperialismului atenian	102
Funcționarea democrației ateniene în vremea lui Pericle	105
Războiul peloponezic	113
Sparta împotriva Greciei	120
Criza cetății	124
Cucerirea macedoneană	127
Alexandru și cucerirea Orientului	133
Grecia elenistă	137
Capitolul 4 Civilizația elenică	143
Zei, mituri și practici religioase	144
„Fizicieni“ și gânditori	155
Literatura și istoria	169
Artele în Grecia	180
Capitolul 5 Italia romană (de la nașterea cetății la începutul secolului al III-lea î.e.n.)	197
Italia primitivă și prezența etruscă	199
Originile Romei	207
Roma în defensivă (509-360 î.e.n.)	214
Patricieni și plebei	216
Armata romană cucerește Italia	218
Guvernarea Romei și organizarea țărilor cucerite	222
Capitolul 6 Apogeul, criza și căderea Republicii Romane (secolele III-I î.e.n.)	227
Roma împotriva Cartaginei: Războaiele punice	228
Cucerirea Orientului	235
Cucerirea Occidentului	237
Exploatarea popoarelor cucerite	240

Consecințele marilor cuceriri	242
De la frații Gracchi la Sylla: începutul războaielor civile	246
Pompei și Cezar: agonia Republicii	250
Octavian, fondatorul Principatului	255
Capitolul 7 Civilizația romană în timpul Republicii	259
Modul de viață	260
Măreția și decadența virtuților romane	262
Transformările din viața religioasă	264
Nașterea unei literaturi latine	269
Arhitectura și artele frumoase	273
Capitolul 8 Europa în epoca Romei imperiale (sec. I î.e.n. – sec. al V-lea e.n.)	279
Augustus, fondatorul Imperiului	280
Imperiul roman în epoca lui Augustus	285
Sucesiunea lui Augustus	287
Împărații din secolul I: Iulio-Claudienii și Flavienii	288
Împărații păcii romane: Antoninii și Severii	294
Roma și provinciile la apogeul Imperiului	298
Criza secolului al III-lea e.n.	305
„Imperiul târziu“ și nașterea celor două Europe	306
Agonia Imperiului	314
O societate încremenită	316
Capitolul 9 Civilizația Europei romane sub Imperiu	319
O civilizație a orașului	320
Roma Imperială	324
Viața religioasă	327

Viața intelectuală	331
Literatură	334
Scriitori și teologi creștini	340
Artele	343
Note și comentarii	347
Index	363
Cuprins	369

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Rădăcinile Europei
- Lumea greacă și apariția cetății
- Civilizația elenistică
- Italia romană
- Civilizația Europei romane